

Historijska traganja

Historical Searches

INSTITUT ZA ISTORIJU • **Br. 9**, 1-172, Sarajevo 2012.

INSTITUTE FOR HISTORY • **No 9**, 1-172, Sarajevo 2012

Historijska traganja · Historical Searches

Izdavač · Publisher

INSTITUT ZA ISTORIJU, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
INSTITUTE FOR HISTORY, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Međunarodna redakcija · International Editorial Board

DAMIR AGIČIĆ, Filozofski fakultet, Zagreb / Faculty of Philosophy, Zagreb
ALEŠ GABRIČ, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana / Institute for Recent History, Ljubljana
ADNAN VELAGIĆ, Fakultet humanističkih nauka, Mostar / The Faculty of Humanities, Mostar
RADMILA RADIĆ, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd / Institute of Recent History of Serbia, Beograd
SERGEY ROMANENKO, Institute of Economy – Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
ENES PELIDIJA, Filozofski fakultet, Sarajevo / Faculty of Philosophy, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik · Editor-in-chief

VERA KATZ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
katz.vera@gmail.com

Sekretar · Secretary

AIDA LIČINA, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
licinaida@gmail.com

Časopis izlazi dva puta godišnje / This is semi-annual magazine

Rukopisi se šalju na adresu Instituta za istoriju
Manuscripts to be sent to the Institute for History
(sa naznakom) za časopis *HISTORIJSKA TRAGANJA* / indicating that it is
for *HISTORICAL SEARCHES*
71000 SARAJEVO, Alipašina 9
Bosna i Hercegovina

telefon/faks/phone/fax: 033/ 209-364   033/ 217-263
<http://www.iis.unsa.ba>
e-mail: nauka@bih.net.ba

Rukopisi se ne vraćaju / Manuscripts will not be returned to their authors

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim priložima.
The Editorial board is not to be held responsible for the assertions and views presented in the contributions it publishes.

Prijava o izdavanju časopisa *Historijska traganja* ubilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine
Application for the publishing of *Historical searches* has been registered at: National and University Library of Bosnia and Herzegovina

Sadržaj • Content

Riječ redakcije..... 5

Članci • Articles

Sedad Bešlija

MEHTERHANA I MEHTERI – PRILOG HISTORIJI OSMANSKE VOJNE ORGANIZACIJE (S POSEBNIM OSVRTOM NA BOSNU)
MEHTERHANE AND MEHTERS – A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF OTTOMAN MILITARY ORGANIZATION (WITH SPECIAL EMPHASIS ON BOSNIA) 9

Aida Ličina

STIPENDIRANJE U BOSNI I HERCEGOVINI (1878-1990)
SCHOLARSHIPS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1878-1990) 31

Ivana Dobrivojević

SNABDEVANJE I STANDARD U FNRJ 1945-1955.
PROVISIONS AND STANDARD IN THE FEDERATIVE PEOPLE'S REPUBLIC OF YUGOSLAVIA 1945-1955 65

Admir Mulaosmanović

NASTANAK AUTONOMNE POKRAJINE ZAPADNA BOSNA
THE CREATION OF THE AUTONOMOUS PROVINCE OF WESTERN BOSNIA..... 87

Merisa Karović
ZLOČINI NAD CIVILIMA U SARAJEVSKOM NASELJU DOBRINJA
CRIMES AGAINST CIVILIANS IN THE SARAJEVO SUBURB
DOBRINJA..... 105

Predavanja sa Tribine Instituta za istoriju u Sarajevu
Lectures at the Tribine of Institute for History in Sarajevo

Robert J. Donia
HISTORIJA I SUD: ULOGA HISTORIJE NA HAŠKOM TRIBUNALU
HISTORY AND THE COURT: THE ROLE OF HISTORY
IN THE HAGUE TRIBUNAL 161

Upute autorima priloga 171

Riječ Redakcije

Cijenjeni čitatelji !

Sosobitim zadovoljstvom predstavljamo vam deveti broj časopisa *Historijska traganja* za 2012. godinu s pet znanstvenih radova u rubrici *Članci* i zanimljivo izlaganje Roberta J. Donie o ulozi historije na Haškom tribunalu u rubrici *Predavanja sa Tribine Instituta za istoriju u Sarajevu*.

Mada su i u ovom broju članci iz različitih povijesnih perioda, ipak dominiraju oni koji se odnose na problematiku devedesetih godina 20. stoljeća.

Prvi rad odnosi se na vrijeme Osmanskog carstva u kojem nam Sedad Bešlija približava vojno-muzički život kod Osmanlija, s posebnim osvrtom na zastupljenost *mehtera* i *mehterhane* na području Bosne od prvih pisanih tragova pa do ukidanja ove institucije u okviru osmanske vojne organizacije 1826. godine.

Odlaskom Osmanskog carstva s bosanskohercegovačkog prostora otvorilo je vrata Austro-Ugarskoj monarhiji, a kako je teklo školovanje, stipendiranje i potpora srednjoškolicima i studentima od 1878. do kraja 20. stoljeća upoznaje nas Aida Ličina.

Oskudica i siromaštvo bilo je najčešća odrednica života na jugoslavenskim prostorima. O tome kako se živjelo poslije Drugog svjetskog rata starije generacije podsjeća na vrijeme "tačkica", a mlađima objašnjava Ivana Dobrivojević na primjerima dirigitirane distribucije hrane i robe lošeg kvaliteta na koje se moralo čekati više sati, a nekada i cijelu noć.

Ostala dva rada bave se devedesetim godinama. Admir Mulaosmanović analizira bosanskohercegovačku dramu praveći presjek političkog djelovanja Fikreta Abdića i njegovog odnosa prema vodećim ličnostima domaće i međunarodne političke scene u vremenu između 1992. i 1994. godine, a Merisa Karović piše o potresnim događajima opsade Sarajeva na primjeru sarajevskog

naselja Dobrinja. Na utemeljen način autorica donosi dokumentirane podatke o stradanjima civilnog stanovništva u različitim životnim situacijama.

Nakon ovih kratkih uputa o sadržaju časopisa pozivamo vas na suradnju u istraživanju tragova prošlosti, njihovom prezentiranju i učenju o nama i drugima.

Redakcija

Članci · Articles

UDK 355.343.8 (497.6+496.02) "14/18"
Izvorni naučni rad

MEHTERHANA I MEHTERI – PRILOG HISTORIJI OSMANSKE VOJNE ORGANIZACIJE (S POSEBNIM OSVRTOM NA BOSNU)

Sedad Bešlija

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Ovaj rad ima za cilj donijeti nekoliko podataka o vojno-muzičkom segmentu kod Osmanlija i na taj način skromno doprinijeti izučavanju tog, u domaćoj historiografiji, evidentno zanemarenog aspekta osmanske vojne organizacije. Na osnovu dostupnih objavljenih izvora i literature, data je rekonstrukcija položaja i uloge jedne od ustanova koja je sačinjavala osmansku *Državnu mehterhanu*, a koja je poznata pod imenom *Tabl ve alem mehtera*. U tom kontekstu, doneseni su podaci o prisustvu mehtera i mehterhane na području Bosne od prvih pisanih tragova pa sve do ukidanja ove ustanove 1826. godine.

Ključne riječi: Državna mehterhana (*Mehterhane-i Amire*), *Tabl ve alem mehterleri*, mehter, mehterhana, *nevbet*, vojna muzika, muzički instrumenti, Bosna.

POZNATO JE DA HISTORIJA vojnih organizacija različitih država i civilizacija zna za svoju muzičku komponentu. Predmeti i instrumenti korišteni prilikom vojnih pohoda ušli su u sastav kultura dotičnih naroda. Na primjer, predislamski Arapi su u ratovima svirali def i zvono (činele). Tako su

turski narodi prije islama u vojnoj muzici koristili bubanj.¹ Tradicija vojno-muzičkog sastava koji je u određenim prilikama svirao marševe uz pomoć raznih instrumenata i time svjedočio duhovnu i materijalnu dominaciju ili suverenitet nad određenim područjem zabilježena je i u arapskim zemljama nakon pojave islama – Emevije i Abasije, zatim kod Memluka i Ilhanija, te u turskim zemljama kod Karahanija i Seldžuka. Kod Seldžuka je npr. bila jasno propisana služba sviranja marševa (*nevbet*) u čast vladara s obzirom na njihov rang vlasti, a povodom raznih događaja. Tako je osmanski bejluk – dok je još bio u bliskim odnosima sa Seldžucima – od Seldžučke države dobio dozvolu sviranja marševa u određenim prilikama.²

Državna mehterhana (*Mehterhane-i Amire*) je kod Osmanlija bila sastavni dio Vanjske službe Dvora (*Birun*). Nastala je spajanjem dvije zasebne organizacije – Çadır (Hayme) mehterleri (mehteri zaduženi za pravljenje i podizanje šatora) i *Tabl ve alem mehterleri*.³ Ova druga organizacija, koja je posjedovala važne vladarske simbole vlasti, zauzimala je važno mjesto u osmanskom državnom protokolu. Njen načelnik – Čuvar zastave (*emir-i alem*), do vremena vladavine sultana Murata III (1574-1595), po rangu je u okviru vanjske službe (*birun*) dolazio odmah iza age jeničera i spadao u osobe koje su hodale uz sultanovog konja (*rikab-age*). U Državnoj mehterhani nalazili su se sultanski šator, vladarske zastave (*sandžak*), tugovi i mehteri. U njenom okviru, na čelu prve organizacije nalazio se mehterbaša šatora (çadır mehterbaşısı), a na čelu muzikanata – *Tabl ve alem mehterbaša* (*tabl ve alem mehterbaşısı*). Broj zaposlenika u Državnoj mehterhani bio je različit do kraja 16. stoljeća. Najveći zabilježen broj *Tabl ve alem mehtera* do konca 16. stoljeća bio je 600 osoba, a pripadnika organizacije Çadır (Hayme) mehterleri do 1200 osoba.⁴

Ustanova *Tabl ve alem mehtera* kao sastavni dio Državne mehterhane (*Mehterhane-i Amire*) predstavljala je, može se kazati, prvu vojno-muzičku školu Osmanlija potpomognutu od strane same države. Iznjedrila je mnoge vojne muzičare i muzičke sastave (*mehter*) diljem Osmanske države. Oni su

¹ Smatra se da je "tug" najstariji naziv za mehterhanu, i da je korišten i u kineskom jeziku. Detaljnije: Jašarević A. 1999. 64.

² Boztaş F. 2009. 5-24.

³ Ova ustanova je imala više naziva: *Mehteran-ı alem*, *Mehteran-ı alem-i hassa*, *Mehteran-ı tabl u alem*, *Mehteran-ı tabl u alem-i hassa*.

⁴ Boztaş F. 2009. 24-48.

bili prisutni u većini gradova i tvrđava pod osmanskom vlašću. Predstavljali su jedan dio administrativno-upravnih službenika koji bi bili ataširani u osmanske gradove. To su bili školovani muzičari u okviru osmanske ustanove poznate pod nazivom *mehterhana*. Mehteri su imali vrlo značajno mjesto u okviru vojne organizacije. Bili su sastavni dio osmanskih vojnih snaga u svim pohodima i ratovima. Ono što im daje još veći značaj je to što su predstavljali simbol osmanske vlasti nad određenim područjem. Inače, ustanovu *Tabl ve alem mehtera*, koja je kod Seldžuka nosila naziv *Nevbethane*, Osmanlije su naslijedile i dalje razvile. One koji su proizvodili muziku nazvali su *Mehteran-ı tabl ve alem*, dok su oni koji su bili zaduženi za izgradnju šatora i njihovu upotrebu prilikom vojnog pohoda dobili naziv *Mehtera-ı hayme*.⁵

Inače, riječ *mehter* – mn. *mehteran* (perz. *mihter*) sadrži značenje dvije riječi: *ekber* (još veći) i *azam* (visok, ogroman, silan). Terminološki označava državnog dvorskog kurira, osobu koja hitno obavještava one koji su stekli neki čin ili položaj (*muştulugdžija*), sastav koji svira marš na Porti vezira, slugu visokog čina, te slugu zaduženog za šatore. Premda se u ranijim islamskim državama pojam *mihter* ili *mihtar* koristio za vezira ili nekog službenika, iako u korijenu ima značenje "ponos", u Osmanskoj državi se koristio za imenovanje osobe zadužene za brigu o šatorima, muzikanta ili za melodiju koju je komponovao muzikant. U daljoj turkizaciji ove riječi došlo se do značenja osobe ili službenika koji vodi brigu o simbolima vlasti (*insignije*) kao što su bubanj, sultanski šator i konjski rep privezan na vrhu dugačkog koplja (*tug*). Nakon što navodi razna mišljenja, Mehmet Zeki Pekalin zaključuje da je pojam *mihter* u perzijskom jeziku superlativ (*ism-i tefdil*) i da ima značenje *najveći* i *veoma uzvišen*. U turskom jeziku ovaj termin se udomaćio kao *mehter*.⁶ Hazim Šabanović je termin *mehter* preveo kao muzikant, svirač, član vojne glazbe, a *mehterhanu* kao vojnu muziku.⁷

Upravitelj Državne mehterhane zvao se *emir-i alem*. On je do tog zvanja prolazio Ličnu odaju sultana (*Has oda*), čin glavnog kapidžije, te jeničerskog age. Nakon toga mogao je postati sandžak-beg Kastamonije, anadolijski i rumelijski beglerbeg, te vezir i na kraju veliki vezir. Osim u centru, *emir-i alem*

⁵ Isto. 3-5.

⁶ Pakalin M. Z. 1983. 444-451. I u nekim drugim rječnicima navedeni pojam ima istovjetna značenja: Redhouse J.W. 1856. 824; Sami Ş. 1882. 1105; Somel S. A. 2003. 186.

⁷ Čelebi E. 1967. 628.

bio je i u pokrajinama (*ejalet*). Na prijedlog beglerbega država ga je imenovala u određeni *ejalet*. Najprije bi dobivao *tezkeru* od beglerbega, a potom i *berat*. Nakon toga bi postao *timarnik*. I u sandžacima su postojali *emir-i alemi* koji su bili na čelu *Tabl ve alem mehtera* tog sandžaka i imali važno mjesto u gradskom protokolu određenog sandžaka. Osoblje Državne mehterhane činili su i Sinovi robova (*Kul oğulları*), tj. sinovi čiji su očevi u bilo kojem odžaku vršili službu kao Sluge Porte (*Kapı kulu*). U Državnu mehterhanu su uzimana i djeca jeničera i čorbadžija koji su se od vremena sultana Selima I (1512-1520) ženili i zasnivali porodice.⁸

U *Tabl ve alem mehtere* uzimana su djeca mehtera, tj. mehteri-učenici (*şakirt mehter*) bilo da su živi ili poginuli na bojnopolju ili djeca iz adžemij-skog odžaka koja su imala sluha za muziku. Oni su u organizaciji bili obučavani i odgajani, a zatim po potrebi raspoređivani diljem Osmanske države. Ovi mehteri-učenici dobijali su jednu ili pola akče dnevno, dok drugi nisu ništa imali. Ukoliko bi mehter-učitelj poginuo, njegova plaća bi se razdijelila među mehterima-učenicima po jednu akču. Mehteri koji bi završili školovanje imali bi plaću između 4 i 6 akči.⁹

Osim *emir-i alema* postojala su dva upravnika mehterhane – *mehterbaše*, jedan za *Çadır* (*Hayme mehtere*), a drugi za *Tabl ve alem mehtere*. *Mehterbaša* ili *Ser-mehterand* je bio biran unutar same ustanove. U sandžacima ili u tvrđavama je također bio prisutan mehterbaša na čelu tamošnjih mehtera. Plaća mu je varirala od pola dukata u doba sultana Mehmeda II Fatiha do 30 akči 1525. godine ili 20 akči 1555. godine. Redovno je dobijao novac i poklone, kao i ostatak organizacije, prilikom imenovanja sandžak-begova, beglerbegova ili imenovanja prinčeva (*şehzade*) u određeni sandžak na službu. Mehterbaše obje organizacije dobijali su *fermane* o pripremi za vojni pohod na kojem su zajedno učestvovali.¹⁰

Na pojavu mehtera kod Osmanlija nailazi se još u doba Ertuğrul Beya. No, prvi muzički sastav zabilježen je u doba Osmana Gazija 1288. godine u vezi s osvajanjem Karadžahisara i slanjem vladarskih simbola od strane seldžučkog sultana Alaeddina III Keykubada. Nakon toga, oni će se postepeno razvijati da bi u doba sultana Mehmeda II Fatiha (1451-1481) zadobili oblik organizacije.

⁸ Boztaş F. 2009. 24-48.

⁹ Isto. 24-48.

¹⁰ Isto. 43-47.

Uporedo sa širenjem Osmanske države razvijala se i organizacija *Tabl ve alem mehtera*. Već u doba sultana Murata I (1362-1389) oni su imali ulogu u vojnim pohodima. U doba sultana Bajezida I (1389-1402) svirali su marševe i himne prilikom objave rata, pred pohod, tokom pohoda i nakon osvajanja tvrđava na samim kulama. Čak su zabilježeni i u Bici kod Angore 1402. godine. Prisustvo mehtera zabilježeno je i u kasnijem periodu, ali je u doba sultana Mehmeda II Fatiha, putem njegove kanunname, *Tabl ve alem mehterhana* zadobila kvalitetnije mjesto u državnoj organizaciji.¹¹

Mehteri su se nalazili u svakom gradu, na važnim tvrđavama i na klancima (*derbent*). Prilikom uspostavljanja derbendžijskog naselja mehterbaša je odlazio kadiji tog mjesta i raspitivao se o potrebi uspostave mehterske službe. Obično je u tim mjestima imenovan manji sastav mehtera sa dva bubnja. Već u doba sultana Sulejmana I Kanunija (1520-1566) mehteri su učestvovali u svim vojnim pohodima.¹²

U ustanovi *Tabl ve Alem Mehterhane* bilo je sedam odreda (*buljuka*) i to: Zurlači (*Zurnazenler/Surnaylar*), Bubnjari (*Tablzenler/Davulcular*), Bubnjari velikog bubnja (*Köszenler/Köscüler*¹³), Talambasači (*Nakkarzenler*), Trubači (*Nefirciyan*¹⁴), Zvonari (*Zilzenler*) i Zastavnici (*Alemdarlar*). Na čelu svakog odreda bio je aga buljuka (*ser bölük*). Mehterbaša je bio biran između njih. Najčešće su mehterbaše postajali članovi odreda zurlača (*Zurnazenler*). Age buljuka je postavljao sultan na prijedlog emir-i alema.¹⁵

Veličina vojnog orkestra – mehtera mijenjala se ovisno o broju svih pojedinačnih instrumenata, koji se naziva terminom *kat*. Sultani su imali mehtere sa po 12 kata (u kojemu je bilo po 12 komada svakog instrumenta), veliki veziri sa po 9, veziri i paše sa po 7, a prilikom interpretacije bi u borbi bili poredani

¹¹ Özcan A. 1982. 31.

¹² Zirojević O. 1995. 25-26; Boztaş F. 2009. 24-48. Iz zapisa francuskog putopisca Žaka Gasoa, novembra 1547. godine, uočavamo prisustvo mehtera-derbendžija u okolini Foče: “Šume [su] vrlo opasne, pune razbojnika; u njima uvijek ima seljaka koji su oslobođeni svih nameta, a u naknadu za to moraju cio dan da stražu čuvaju i obilaze šumu, u potrazi za razbojnicima, i udaraju u mali bubanj kako bi prolaznike obavijestili da u šumi vlada mir i ne prijeti nikakva opasnost.” Vidi: Šamić M. 1966. 20.

¹³ Jedan najveći bubanj – köszen. Ovaj odred je bio u sklopu odreda Tablzenler. Inače, naziv kös ili küs potječe od sumerskog jezika i znači koža. Vidi: Jašarević A. 1999. 68.

¹⁴ Nefir je poseban duhački muzički instrument koji je spravljen od rogova planinske koze.

¹⁵ Boztaş F. 2009. 49-56.

u red (*saf*), a u svakodnevnim okolnostima u polukrug.¹⁶ Inače, broj mehtera je varirao. Uzrok tome je praksa da se po osvojenju određenog mjesta i njegovom pripajanju Osmanskoj državi, prilikom imenovanja novih sandžak-begova ili beglerbegova, istovremeno s njima raspoređivan i određeni broj mehtera na ta mjesta iz Državne mehterhane. Time bi se broj mehtera smanjio, nakon čega bi se regrutovali novi članovi.¹⁷

Naprimjer, bubanj se svirao prilikom objave vojnog pohoda kao i prilikom oglašavanja pobjede (*tabl-ı beşaret*). Kada je 1521. godine osvojen Beograd, u čast sultana Sulejmana I Zakonodavca, udarano je u veliki bubanj kao proglas pobjede (*kös-i beşaret*). Isto tako, na *nefir* (vrsta trube) se sviralo u trenucima kada su uč begovi vršili upad (*akın*) na teritorij one zemlje koja je suprotno postojećem mirovnom ugovoru isto učinila na teritorij Osmanske države. Također, ovaj instrument se oglašavao kao uzbuna vlastitom stanovništvu grada na koji su neprijatelji htjeli napasti.¹⁸ S druge strane, veliki bubanj (*kös*), koji se udarao samo s jedne strane, nekada je oglašavao odmor za vojsku koja se nalazila na vojnom pohodu (*kös-i rihlet*). Također, u njega se udaralo i onda kada je trebalo uliti strah među neprijatelje prilikom vojnog okršaja (*kös-i mehabet*). I u mnogim drugim prilikama koristio se ovaj vojno-muzički instrument.¹⁹

Mehterski sastav (*tabilhane*) imali su veliki veziri i ostali veziri. Veliki vezir je imao mehterski sastav od 60 osoba. Oni su bili zaduženi da poslijepodne (*ikindi vakti*) sviraju marševe (*nevbet*) pred rezidencijom velikog vezira i njegovim šatorom. Oni su pred ikindijski divan svirali marševe, nakon čega bi se proučila dova i započelo sa sastankom. Isto tako su i veziri pojedinačno imali svoje sastave koji su ih pratili u vojnim pohodima, ali i na putovanjima. Nadalje, prilikom postavljanja beglerbega u jednu pokrajinu njemu je dodjeljivan jedan broj jeničera i jedan sastav mehtera. Prve sigurne podatke o mehterima beglerbegova nalazimo 1434. godine u doba sultana Murata II. Na čelu pokrajinskih mehtera nalazio se pokrajinski emir-i alem koji je bivao imenovan

¹⁶ Tanrıkorur C. 2008. 459-460.

¹⁷ Boztaş F. 2009. 26-27.

¹⁸ Isto. 59. i 65-66.

¹⁹ Isto. 68-69. I u Mohačkoj bici 1526. godine zabilježeni su zvuci "bubnjeva i zvona". Vidi: Pečevića I. A. 2000. 111.

od strane sultana na prijedlog namjesnika.²⁰ U okviru beglerbegovog dvora, pod neposrednim starješinstvom *mir-alema* bio je i *iç mehterbaša* – starješina dvorske glazbe. On je bio starješina brojnih svirača koji su obično nazivani *mehteri*, a ponekad i *çalkidžije* (tur. *çalkıcı* – svirač).²¹

Mehtere su imali i sandžak-bezi. Prilikom imenovanja sandžak-bega dodjeljivao mu se i jedan mehterski sastav. U svakom sandžaku bio je jedan mehterski sastav. Oni su išli za sandžak-begom prilikom njegove šetnje kroz grad ili putovanja sultanu. Na nekim mjestima, na putu, svirali su marševe tamošnjem stanovništvu. Na čelu mehtera jednog sandžaka bio je i mehterbaša. On je učestvovao i u korespondenciji sandžaka sa centralnim vlastima. Osim toga, i jeničerski aga, koji je bio u istom rangu sa sandžak-begom, pri imenovanju je dobivao i sastav mehtera koji je zajedno s njim učestvovao u vojnim pohodima. Također, prilikom davanja namjesništva prinčevima (*şehzade*) u jednom od sandžaka, kako bi stekli potrebno iskustvo za prijestolje Osmanske države, dodjeljivani su im jedan emir-i alem i mehterski sastav koji je išao zajedno s princom na vojni pohod. Pored toga, putem je svirao marševe kada je trebalo ići u Istanbul ili iz Istanbula u dotični sandžak. Kada bi princ postao sultan, on bi neke od službenika poveo sa sobom u Istanbul. Tako je sultan Bajezid II, dok je bio princ-sandžak-beg u Amasiji, Jakub-pašu, koji mu je poslan kao službenik, postavio na položaj *iç age*. Nakon što je zasjeo na prijesto, Jakub-pašu je imenovao za emir-i alema. Nakon toga Jakub-paša je obavljao i službu sandžak-bega Bosne.²²

U Osmanskoj državi mehteri su u određenim vremenskim periodima i raznim povodima izvodili i svirali marševe i himne (*nevbet çalındı/vuruldu* ili *nevbet döğüldü*). Izvođenje marševa (*nevbet*) u normalnim okolnostima na osmanskome dvoru bilo je ozakonjeno u ikindijsko doba. Osim toga, u Istanbulu je na raznim mjestima bio upražnjavan *nevbet* pet puta dnevno. Obično se samo pred vojne pohode izvođenje marševa pratilo u stojećem položaju. Smatra se da je takav običaj stajanja na nogama dokinuo sultan Mehmed II Fatih. Mehteri su svojim marševima pomagali i vremenskoj orijentaciji (s obzirom na vrijeme pet dnevnih namaza-molitvi), ali su nekada značili i oglašavanje vremena objeda za siromahe. Kako su radne obaveze u to doba poči-

²⁰ Boztaş F. 2009. 75-77.

²¹ Šabanović H. 1973. 31.

²² Hadžihuseinović-Muvekkit S. S. 1999. 85-92; Boztaş F. 2009. 76-82.

njale ranije, to se i vrijeme objeda razlikovalo od današnjeg. Ručak je bio prije podne, prije podnevne molitve, a večera nakon ikindije. Nakon noćne molitve (jacija-namaz) odlazilo bi se na počinak.²³

Nevbet se izvodio i za bajrame. Mehteri su bili neizostavni dio bajramskih svečanosti i čestitanja na osmanskome dvoru.²⁴ Također, i prilikom osvajanja tvrđava izvodili su se marševi i himne. Prilikom opsade tvrđave vojska koja bi se po zadacima razdvojila ponovo bi se nalazila na zbornom mjestu uz marš mehterskog sastava (*tabl u asayış*). Oglašavali su i stanku prilikom opsade (*tabl-i arami*). Prilikom zauzeća tvrđave na kulu bi se izvisila zastava, a nakon toga svirali marševe. Tako je bilo i prilikom zauzeća tvrđave Jajce. Upravo je ta zastava na vrhu tvrđave i veliki mehterski bubanj prekidao svaku nadu u pobjedu preostalome dijelu branilaca tvrđave i doprinosio njihovoj predaji. S druge strane, ti simboli su osmanskim vojnicima davali ključnu moralnu snagu u dovršavanju osvojenja tvrđave.²⁵ U svaku veću tvrđavu je nakon njenog osvojenja ataširan mehterski sastav. Oni su bili neizostavni faktor u tvrđavi. Ukoliko ih ne bi bilo, brzo bi se od centralnih vlasti tražilo njihovo slanje.²⁶

Dakle, mehteri su bili neizostavni dio vojne organizacije i prilikom vojnih pohoda. Na samome putu svojim marševima davali su moral svim vojnicima koji su doprinosili prohodnosti puta – popravkom mosta, puta ili tvrđave. Počinjali su sa sviranjem neposredno prije ulaska u zemlju koja se namjeravala pohoditi ili osvojiti. Ta muzika, kao prethodnica vojske, ulijevala je pometnju među redove neprijatelja. Zabilježeno je da je takav scenarij bio i prilikom jednog od pohoda osmanske vojske po naredbi sultana Bajezida I na Bosnu krajem 14. stoljeća.²⁷ Mehterani su izvodili marševe skoro pri svakome ulasku ili izlasku iz grada, što je dodatno ohrabrialo stanovništvo u pogledu snage i

---

²³ Boztaş F. 2009. 82-87; Tanrıkorur C. 2008. 459.

²⁴ Primjer bajramskih svečanosti u Travniku na kojima učestvuju i mehteri početkom 19. stoljeća spominje i Pjer David, francuski konzul u Bosni od 1807. do 1814. godine: "Muslimanski vjerski praznik Bajram proslavljen je na dosta svečan način u gradovima, naročito u Travniku: njega su nagovještavale topovske salve; na sam praznik gradom je obilazila pašina muzika sa svojim zurlama, koje su francuskom konzulu 'parale uši, i sa svojim zaglušnim bubnjevima'; i tri dana su 'Turci, obučeni u svoju najljepšu odjeću, išli u džamije, dolazili jedni drugima u posjete, i nisu obavljali nikakav posao." Vidi: Šamić M. 1966. 275.

²⁵ Gelibolulu M. A. 2003. 140. Vidi: Boztaş F. 2009. 88-89.

²⁶ Isto. 88-89.

²⁷ Kemalpaşazade. 2000. 51. Vidi: Boztaş F. 2009. 92.

sigurnosti same države. Objava rata je također oglašavana preko mehterskog sastava (*mehter kûs-ı azmi*).²⁸

Prilikom započinjanja boja između dvije vojske oglašavali su marš poznat pod imenom *çeng-i harbi*.²⁹ Zabilježeno je da su u Bici na Kosovu 1389. godine neprestano svirali marševe, održavajući na taj način moralnu gotovost kod vojnika. Kada se ambijentu vojnog dvoboja, punog vriske i galame kao i zvukova oružja i oruđa, pridoda i vojna muzika koju su svirali, onda se dodatno ulije strah među neprijateljske redove. Tako je bilo, npr., u Bici na Mohaču 1526. godine, u vrijeme sultana Sulejmana I Zakonodavca, kada je i ustanova mehtera bila na vrhuncu razvoja. Kada bi se izvojevala pobjeda, uz mehterske zvuke bi se napisale *feth-name* i slale na sve četiri strane svijeta.³⁰ Osim toga, mehteri su imali performans i prilikom sultanskih svadbi, sunećenja prinčeva, oblaćenja hil'ata, dolaska na prijestolje sultana, na proslavama vojnih pobjeda. Marševi bi se izvodili i prilikom grupnog kažnjavanja zarobljenika kojima je bilo presuđeno za razna zlodjela.³¹

Osmanski vojno-muzički sastav je imao zasebnu izvedbu. Svaki detalj iz "scenografije" mehterskog sastava imao je svoju simboliku i značenje. Tako je, prilikom postrojavanja radi izvođenja performansa, oblik stajanja u polukrug³²

²⁸ Boztaş F. 2009. 90-92.

²⁹ On je započinjao učenjem 217. ajeta sure El-Beqare: "Pitaju te o svetom mjesecu, o ratovanju u njemu. Reci: ratovanje u njemu je veliki grijeh; ali je nevjerovanje u Allaha i odvratanje od Njegova puta i časnih mjesta i izgonjenje stanovnika njegovih iz njih još veći kod Allaha. A zlostavljanje je gore od ubijanja! Oni će se neprestano boriti protiv vas da vas odvrate od vjere vaše, ako budu mogli. A oni među vama koji od vjere svoje otpadnu i kao nevjernici umru, – njihova djela biće poništena i na ovom i na onom svijetu, i oni će stanovnici džehennema biti, u njemu će vječno ostati." *Kur'an s prevodom*. II/217. Prilikom intoniranja refrena učio bi se 78. ajet sure El-Hadždž: "I borite se, Allaha radi, onako Kako se treba boriti! On vas je izabrao i u vjeri vam nije ništa teško propisao, u vjeri pretka vašeg Ibrahima. Allah vas je odavno muslimanima nazvao, i u ovom Kur'anu, da bi Poslanik bio svjedok protiv vas, i da biste vi bili svjedoci protiv ostalih ljudi. Zato, molitvu obavljajte, i zekat dajte i u Allaha se pouzdajte; On je Gospodar vaš, i to kakav Gospodar i kakav Zaštitnik!" *Kur'an s prevodom*. XXII/78. Na ovaj način započela je borba Hasan-paše Predojevića protiv Habsburgovaca 1593. godine na granici Bosne. Poznato je da je u tom pohodu bosanska vojska pretrpjela poraz pod Siskom 22. juna 1593. godine, gdje je poginulo 7000 najelitnijih bosanskih spahija kao i vojskovođa Hasan-paša Predojević.

³⁰ Boztaş F. 2009. 91-96.

³¹ Isto. 91-96.

³² To ne znači da su mehteri dobili ime po tom načinu stajanja. Detaljnije: Pakalın M. Z. 1983.

označavao polumjesec na turskoj zastavi, dok je veliki bubanj (*kös*) u sredini polukruga označavao zvijezdu na istoj zastavi. Isto je bilo i sa nošnjom i bojama pojedinih odjevnih predmeta.³³

Mehterhana i mehteri u Bosni

Analizom dostupnih izvora i literature o historiji Bosne u osmanskom periodu mogu se uočiti određeni, ne tako česti podaci o postojanju mehtera u bosanskim tvrđavama, na dvoru bosanskih sandžak-begova i beglerbegova ili o njihovim aktivnostima u vojnim pohodima ili nekim drugim povodima. Premda su podaci nedovoljni za značajniju i detaljniju rekonstrukciju ove osmanske ustanove u Bosni, ipak pružaju mogućnost njenog djelimičnog sagledavanja. Oni daju osnovu za zaključak da Bosna ni u ovom pitanju nije bila izuzetak, već samo jedna od pokrajina u kojoj je osmanski vojni sistem bio uspostavljen i u segmentu vojne muzike.

Naveli smo podatak koji potvrđuje da se mehterska muzika razlijevala bosanskim dolinama prilikom mnogobrojnih osmanskih upada u Bosnu tokom prve polovine 15. stoljeća. To je nastavljeno i u vrijeme sultana Mehmeda II Fatiha. Naime, osvajač Konstantinopolja je prilikom pohoda na Bosnu 1463. godine, u toku borbi i jagme (pljačkanja), između predaje Visokog i drugih tvrđava i postavljanja šatora u Travniku, zapovijedao “bubnjaru da oglasi pobjednički znak”.³⁴

Na prve podatke o mehterima u bosanskim tvrđavama nailazi se u primjeru tvrđave Zvornik tokom 1464. godine. U pokušaju ponovnog osvajanja tvrđave Jajce od strane osmanske vojske ugarska vojska je nastojala ovladati i Zvorničkom tvrđavom, na što je reagovao veliki vezir Mahmud-paša Anđelović. On je zajedno sa Umur-begom i Isa-begom Ishakovićem pokušao pružiti pomoć Mihal-zade Skender-begu, koji se grčevito borio protiv opsade. Kada su “opkoljeni muslimani” u tvrđavi čuli za pomoć koja im dolazi, “ (...) udarali su, u znak radosti, u bubanj i svirali trube i tako dali do znanja nevjernicima da dolazi u pomoć veliki vezir”.³⁵

445.

³³ Yaldir A. A. 2009. 24-25. i 45.

³⁴ “tabl-bâz-ı zafer turrasın urur idi (...)”. Vidi: Tursun bey. 1977. 124.

³⁵ “Çün bu âvâz kâfir kulağına iriştı ve kal’a erenleri gülbâng-i Allah Allah idüp şadlık tablın ve neferin çaldılar (...)”. Tursun bey. 1977. 137; Hadžihuseinović-Muvekkit S. S. 1999. 72.

Nadalje, iz nekih drugih izvora osmanske provenijencije uočljivi su podaci o mehterima i mehterhanama u Bosni. U Zbirnom katastarskom popisu Krajišta Isa-bega Ishakovića iz 1455. godine stoji precrtana bilješka: “U vilajetu Kalkandelen (Tetovo) selo Dobri dol je 15. reib’ul-ahira 873. godine ili 2. novembra 1468. godine kao timar dato Rustemu, sinu *svirača* Iljasa”.³⁶ U Sumarnom popisu sandžaka Bosna iz 1468/69. godine, prema jednoj bilješci, u nahiji Zagorje u vilajetu Hersek, timar ulufedžije Mahmuda, seraskera cijelog vilajeta Kovač, koji je obuhvatao sela Dolani, Brda i Mazlina (okolina Konjica i Ustikoline), 26. zil-kađeta 879. godine ili 3. aprila 1475. godine dat je, na osnovu carske naredbe, *mehteru* Iljasu.³⁷ U Poimeničnom popisu sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1477. godine, u nahiji Popovska (Popovo), dio sela Mazline (okolina Foče), Marevo (Zaselak), Koševo, Čivanica i Sokolac dati su *mužičaru* Iljasu.³⁸ Postoji vjerovatnoća da se u ova tri slučaja radi o istoj osobi. U Sumarnom popisu Zvorničkog sandžaka iz 1519. godine naknadno je zabilježeno da su sela Zaplužani i Blaževo u nahiji Brvenik u posjedu Ahmeda, sina *mehtera* Alagöza, mažzula od 21. muharrema 938. godine (4. septembar 1531. godine).³⁹ Također, u nahiji Požega, u istoimenoj kasabi, u Mahali Hadži Džaferovog mesdžida, 1579. godine ubilježen je Ferhad *trubač*, a u Varoši Velika selu Veliki Zarilac spominje se Alija *bubnjar*.⁴⁰

S druge strane, poznato je da je Isa-beg Ishaković Dubrovčanima slao svoje svirače za vrijeme proslave Sv. Vlaha.⁴¹ Među zvaničnicima na dvoru Firuz-bega (1505-1512) bilo je i mehtera. Kada je u proljeće 1521. godine za bosanskog sandžak-bega postavljen Bali-beg, Dubrovčani su poslali Marina Zamanjevića da ga pozdravi. Bali-beg je ovom izaslaniku pripremio sjajan doček i gozbu. Na njoj je svirala muzika. Po završetku izaslanik je svirače, kapidžiju i vojvode nagradio sa 8 dukata i 20 groša.⁴²

³⁶ Krajište Isa-bega Ishakovića – zbirni katastarski popis iz 1455. godine. 1964. 71.

³⁷ Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/1469. godine. 2008. 133.

³⁸ Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina. 1985. 350-351.

³⁹ Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka iz 1519. i 1533. 1986. 34.

⁴⁰ Popis sandžaka Požega iz 1579. godine. 2001. 27. i 61.

⁴¹ Skarić V. 1985. 59.

⁴² Isto. 64-65.

Prilikom vojnog pohoda sultana Mehmeda III (1595-1603) protiv Vlaške u njemu je učestvovao i tadašnji bosanski namjesnik Hafiz Ahmed-paša sa više od 30 zastava i sa mehterskim sastavom (*tabilhane*).⁴³

U Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine u popisu naselja nahije Banja Luka zabilježen je i zemin Mustafa-age, sermehtera Ferhad-paše. Ovo zemljište je poznato kao dvor Galuna Radonjinog.⁴⁴ Kada je 1574. godine došao u Banju Luku, sjedište Bosanskog sandžaka, zapisano je da se pred Ferhat-pašom Sokolovićem “nosilo 700 bajraka” i da ga je “pratilo do tri stotine leventa u odijelu od vučine, pod željeznim kalpacima”.⁴⁵ S obzirom na podatak da mu je dvorska svita bila mnogobrojna, pretpostavljamo da je imao i zavidan mehterski sastav, što potvrđuje i ovaj podatak o njegovom sermehteru iz 1604. godine. U vakuf-nami Sefer-spahije, sina Ferhada iz Banje Luke, iz 2. muharrema 1028. ili 20. decembra 1618. godine među svjedocima čina nalazi se i Mehmed, *muzičar* iz Banje Luke.⁴⁶

I u kasnijem periodu osmanske vladavine Bosnom zabilježeno je prisustvo vojne muzike. Izvor iz 17. stoljeća koji obiluje podacima o mehterima na području skoro cijelog Osmanskog carstva, pa tako i jugoistočne Evrope je *Putopis* Evlije Čelebije.⁴⁷ Što se Bosne tiče, on spominje kuće vojnih svirača (*mehtera*) u sarajevskoj tvrđavi (na Vratniku) pored kuća imama džamije Ebul-Feth Mehmed-hana i dvojice mujezina. Zatim, bilježi da u Livanjskoj tvrđavi svaku večer svira vojna muzika (*mehterhane*), a straže uzvikuju muslimanske ratne pokliče. U Prusačkoj tvrđavi (Akhisar) je, također prema zapisu Čelebije, svaku večer svirala vojna muzika.⁴⁸

Kada opisuje jedan događaj u vezi s pripremom osmanske vojske da plijeni Šibenik, Split i Klis nakon polaska sa Kupreškog polja, Evlija Čelebi navodi razgovor stražara sa jednim uskokom koji je pokušao ubiti namjesnika na spanjanju, ali se pretvarao da je izaslanik. U razgovoru se spominje oglašavanje di-

⁴³ Er-Rûmi Mehmed b. Mehmed (Edirneli). 1859. 183.

⁴⁴ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*. 2000. Sv. III. 412; Kupusović A. 1996.154.

⁴⁵ Bašagić-Redžepašić S. 1900. 39; Zlatar B. 1998. 109.

⁴⁶ *Vakuf-name iz Bosne i Hercegovine (XVII stoljeće)*. 1996. Prevela Bisera Nurudinović. 343.

⁴⁷ Neke primjere vidi detaljnije: *Čelebi E.* 1970. 6. tom: 72, 74, 170, 191, 208, 224, 240, 242, 245, 261, 289, 291. i 299; 7. tom: 157, 262. i 286; 12. tom: 90, 102, 222, 239, 272, 293. i 298; 13. tom: 172. i 292. i 14. tom: 12, 146, 154., 156. i 165.

⁴⁸ Čelebi E. 1967. 102, 132. i 138.

vana: “Nema divan-efendije. Zašto dolaziš ovako noću. Kad svane biće divan. Bujanj i truba će zasvirati dum-dum, pa onda pripremi i donesi svoju žalbu”.⁴⁹

Neki zapadni putopisci, također, daju podatke o bosanskim mehterima. Francuski putopisac Quiclet prilikom putovanja po Bosni bilježi 1658. godine pripremu Melik Ahmed-paše za jedan vojni pohod i kaže: “Dobiv paša od Porte da se početkom maja sa svojim ljudima digne na vojsku i bivši čadori i bajraci spremni, a dan za polazak ustanovljen, otpratiše ga svečano sva gospoda, časnici dvora i svi građani, svaki zanat sa svojim bajrakom, svojom družinom i svojim oružjem; a paša i časnici, oružani gvoždem od pete do glave, na konjima odoše uz zvuke bubnjeva od sedam do osam vrsti, od kože, drveta i bakra itd., svirala oboa (hautbois) i dviju čargija ili turske vrsti lauta sa pet žica; a dvojica koja su do njega svirala, pjevali su, prateći ga, pobjedničke pjesme turskim jezikom. Pred njim nosile se dvije zlatne jabuke, koje se zovu tug, a to je znak generalskog stepena i njegove vojske u ratu”.⁵⁰

Iz podataka koji se nalaze u jednom jajačkom sidžilu s kraja 17. stoljeća vidljivo je da su pogranični gradovi kao što su Gradiška, Cernica, Požega, Parkrac, Jasenovac, Kostajnica i Novi imali svoje svirače. Također, uočljivo je i to da su pojedini gradovi imali svirače – posadnu glazbu – koji su svirali u tim gradovima i bili oslobođeni plaćanja mehterije i od poreza zvanog teftišleme koja se plaćala kod pregledbe cigana. U tvrđavi Jajcu bilo je šest svirača, a i mali grad Vinac na Vrbasu imao je isto šest svirača.⁵¹ Hamdija Kreševljaković je pisao da su gradovi imali svoje muzike i da o tome sigurne vijesti postoje tek iz sredine 16. stoljeća. U tom kontekstu spominje svirku i pjesmu kojom su se bavili Cigani, za što su plaćali bosanskom valiji porez, tzv. mehteriju.⁵² Podaci o sviračima koji se odnose na Cigane i njihove poreze ne ulaze u problematiku mehtera, tj. “posadne glazbe” već predstavljaju posve odvojeno pitanje.

Kada je u zimu 1779. godine dolazio vezir Nišandži Mehmed-paša, pa je stigao na Koziju ćupriju, njemu u počast skočilo je 40 ljudi s ćuprije u vodu. On ih je obdario novcem. Veziri su obično dolazili s pratnjom i muzikom.⁵³

⁴⁹ Isto. 176.

⁵⁰ Šamić M. 1966. 39; Skarić V. 1985. 118.

⁵¹ Truhelka Ć. 1918. 166. i 175.

⁵² Kreševljaković H. 1952. 143.

⁵³ Skarić V. 1985. 151.

Zabilježeno je da je u početku osmansko-ruskog rata 1768. godine (koji je trajao do 1774. godine) došao jedan carski turandžija sa pet čauša i zatražio da se pokupi 70-80 bajraka serdengečtija, svaki bajrak po 50 ljudi. Pošto taj broj ne bi skupljen, 76 jeničerskih aga i bajraktara razvi bajrake i s bubnjevima i sviralama skupljaše dobrovoljce uz ramazanske noći (9. januar – 7/8. februar) 1769. godine. Ni jedan ne skupi više od 15-20 momaka, te tako 16. aprila ode na Rusiju oko 1200 ljudi.⁵⁴ Također, poznato je da su majstori kožarskog zanata iz Visokog pripremali kozije kože za bubnjeve vojnog orkestra bosanskog namjesnika.⁵⁵

Neki drugi podaci potvrđuju da su i kapetani imali vojno-muzički sastav. Tako se u stihu narodne pjesme kaže: “Igraju l’ se ati Atlagića / I paripi Šestokrilovića / Buba l’ bubanj Tuzle-kapetana?”⁵⁶

U tahmisu stolačkog pjesnika Vehbije Bošnjaka na gazel Ahmeda Hatema Bjelopoljaka s kraja 18. stoljeća čitamo mnoge muzičke instrumente koji su tada korišteni u širokoj upotrebi, pa i u mehterhani. Vehbija Stočanin Bošnjak, kao kadija, boravio je dugo vremena u Travniku, vezirskoj prijestolnici Bosanskog ejaleta, i njegovi stihovi daju indicije o prisustvu mehtera na tom području.⁵⁷

Iz kazivanja Mula Mustafe Bašeskije 1786. godine o jednom sukobu između skadarskog paše Mahmut-paše Bušatlije i sarajevskih prvaka nailazimo na spomen ”bajraka i bubnjeva” u Sarajevu. Zapisano je: “Salih Keno, alemdar iz 97. džemata, hadži Osman Hemzanija iz 10. buluka i Mehmed, alemdar 45. džemata razviše bajrake uz bubnjeve i svečano krenuše”.⁵⁸ Bašeskija i na drugim mjestima spominje mehtere. Tako među umrlima 1756/57. bilježi i Osman-agu, agu mehtera, starca, a 1757/58. godine i mehterbašu.⁵⁹

U popisu oružja, municije i hrane u 67 bosanskih gradova koji je izvršen 1833. godine (Sarajevski sidžil br. 73, str. 58-61. u Gazi Husrev-begovoj biblio-

⁵⁴ Bašeskija M. 1968. 112; Skarić V. 1985. 169.

⁵⁵ Čar H. 1989. 260.

⁵⁶ Kreševljaković H. 1991. I tom. 195.

⁵⁷ Jedan stih, u prijevodu, glasi: *Zar ne može REBAB biti BUBNJEM grudi, DEFOM zagrijanih ašika / Sa kiselim raspoloženjem veliki RATNI BUBANJ slušao je tvoj MEHTER rajskih ljepotica.* (Detaljnije: Kadrić A. 2006. 152).

⁵⁸ Bašeskija M. 1968. 112; Skarić V. 1985. 330.

⁵⁹ Bašeskija M. 1968. 36. i 44.

teci) u četiri grada se navode muzički instrumenti kojima su se služili mehteri. Vjerovatno se radilo o zaostavštini klasičnih mehterskih sastava iz 18. stoljeća. U Hlivnu su nađena četiri ahenkahena i sedam truba (rogova). U Banjoj Luci jedno trempe, u Travniku 95 truba (rogova), dvije stare borije ili trube, tri kalufa za borije, tri bakrene trube, devet starih bubnjeva i jedno tempe. U Gradačcu je zabilježeno 14 čampara.⁶⁰

I nakon ukinuća mehterhane 1826. godine neki podaci svjedoče o vojnoj muzici u Bosni. Ipak, radilo o reformiranom vojnom orkestru koji je poprimao karakter *alla franca* i koji nije imao suštinske sličnosti sa klasičnim mehterskim sastavom iz 16. ili 17. stoljeća. O tome svjedoči podatak iz vremena Topal Šerif Osman-paše, bosanskog namjesnika u periodu od 1861. do 1869. godine: “Pripovijedaju, da se nije nikad u Sarajevu teferičavalo toliko koliko u Osman-pašino doba, jer je i on uvijek prisustvovao teferičima Sarajlija. Ovo nam potvrđuje i dr. Kačet, liječnik Osman pašin, koji je opisao njegovo veziranje u Bosni. On govoreći o proslavljanju Jurjeva i Aliduna u Sarajevu kaže: Osman paša nije nikada propuštao da bude prisutan svečanostima sa svim časnicima i vojnom glazbom”.⁶¹ Nekoliko godina kasnije, tokom posjete Bosni 1877. godine, Artur Dž. Evans piše: “Čim sam naišao, vojnici su me pozdravili. Zatim je grupa dobošara i trubača, obrazovana ispred mene, duvala i udarala ono vražje bosansko trubetanje. Ovo sjajno i pompezno sviranje završeno je tek kad sam pred službenom rezidencijom sjahao sa svog kao ugalj crnog konja”.⁶²

Predanja o vojnoj muzici

U vezi sa osmanskim vojnom muzikom zabilježena su i neka zanimljiva predanja ili kazivanja. Naime, nakon što je osvojen, Istanbul je svojim sjajem i tradicijom postao središte svijeta. Zasigurno je da je vladavina sultana Mehmeda II Fatiha polučila veliki razvoj u svakom smislu. Tome su doprinos dali velikani poput Akšemseddina, Molla Guranije, Ali Kuščua i drugih. Odgovor koji je sultanu Fatihu dao Husejin Efendi, poznat pod nadimkom Ummu Veled, možda na najbolji način pokazuje zbog čega je tadašnja ule-

⁶⁰ Kreševljaković H. 1952. 116, 143, 148, 150, 156-157. i 167.

⁶¹ Traljić S. 1937-38. 228.

⁶² Evans A. Dž. 1967. 83.

ma bila vrijedna svake pohvale. Naime, Ummu Veled Husejin Efendi je bio predavač na *Sahn-i Seman* medresi koju je dao sagraditi sultan Fatih. Svojim karakterom, stanjem i djelima bio je poseban. Cijeli vijek je proveo u čitanju i podučavanju. Za novac koji mu je ostajao od plaće kupovao bi nove knjige. Sultan je volio ovog učenjaka i bivao počašćen njegovim prisustvom. Čak je sultan, kako navodi Taşk öprüzade, dok bi išao na kabur Ebu-Ejjuba Ensarije, obavezno prolazio pored kuće Ummu Veleda i uzimao šerbe koje bi mu ovaj iznosio.

Molla Ummu Veled je bio od onih koji bi hitro i precizno odgovarali na postavljena pitanja. Jedne prilike, dok se sultan pripremao za vojni pohod, bio je u društvu učenjaka koji se ga ispraćali na pohod. Dok je vojska napredovala uz himne mehtera, sultan je u jednom trenutku začuo ajet iz usta mehterbaše: “O vjernici! Vjerujete u Allaha i Njegova poslanika!” Sultan je nakon toga upitao učenjake koju sreću donosi ovaj ajet. Jer, obraća se vjernicima, a istovremeno ih poziva da vjeruju. Nakon što su mu učenjaci protumačili ajet, sultan se okreće Molla Ummu Veledu i od njega zatraži odgovor na isto pitanje.

Ummu Veled je sultanu ponudio izvanredan odgovor: “Padišahu! Odgovor na vaše pitanje daje sam mehterski sastav”. Sultan se na ove riječi zbuni. Da bi to otklonio, Ummu Veled odmah nastavi: “Naime, bubnjevi proizvode riječi ‘dum, dum’. Na arapskom jeziku, dum znači nastavi, nastavi”. Tj. kao da i sami bubnjevi poručuju: “O vi koji vjerujete, budite čvrsti u vašem vjerovanju, do posljednjeg daha nastavite biti vjernici i na taj način ispustite dušu!” Ova izvanredna paralela koju niko nije očekivao, te objašnjenje koje je uslijedilo veoma se sviđa sultanu i povećava njegovo poštovanje i simpatiju prema Molla Ummu Veledu za još jedan stepen.⁶³

Također, Evlija Čelebi je zabilježio i ovo kazivanje. U doba vladavine sultana Murata IV (1623-1640), na jednom od esnafskih sastanaka izbila je rasprava oko toga ko ima prednost kod postrojavanja – mimarbaša ili mehterbaša. Nakon što se nisu mogli usaglasiti, krenuli su na audijenciju kod sultana. Mimarbaša je kazao: “Padišahu! Mi smo plesači Habib-i Nedždžara. Mehteri su skupina bez pira iz dedžalovog naroda koji su se prihvatili umjetnosti Džemšida. A mi padišahu gradimo dvore, sultanske džamije, turbeta, te popravljamo tvrđave, pravimo mostove. Imamo svoje mjesto i svrhu u islamskoj vojsci, tu su naše usluge, i naravno da trebamo stati ispred mehtera”. Nakon

⁶³ <http://tarihvedenediyet.org/2011/10/davuldan-al-cevabi> (24.10.2011).

toga, riječ dobije mehterbaša te ukratko predstavi specijalne zadatke i načela mehterskog sastava. “Padišahu! Gdje god krenete, mi sa vama pođemo i udaramo u bubanj, kudume, sviramo trube, i naspram prijatelja i neprijatelja, sve za vašu ljubav, veličinu, snagu i slavu. Na bojištima, mi udaramo u veliki bubanj kako bi vojsku moralisali, mi smo ti koji ih oživimo za boj. Kada se padišah nekim povodom rastuži, mi ga oraspoločimo izvedbom 12 mekama, 24 odsjeka, 24 manira i 48 kompozicija. Mudraci bi kazali ‘saz, riječ i pjevač razgaljuju dušu čovjeka’. I mi smo esnaf koji hrani dušu. A esnaf mimarbaše čine grčki i ermenski cigani; irgeti i vodoinstalateri; imaju i kopače tunela i smetljare. Padišahu, ne mogu oni ispred nas! (...) Jer, gdje god ima sljedbenika Božijeg poslanika a.s., tu je potrebno da bude bubanj Osmanovih potomaka (*tabl-i Al-i Osman*). Kada je ovo čuo, sultan Murat IV je naredio da mehteri stanu ispred graditelja (*mimara*)”⁶⁴

Dakle, mehteri su imali značajnu i efikasnu ulogu u okviru osmanske vojne organizacije. U konkretnoj vojnoj strategiji bodrili su vojnike na akciju, držali ih budnim na straži, ulijevali strah u neprijateljske redove. Muzika koja se svira u određenim okolnostima, a koja je komponovana u skladu sa duhovnim i tjelesnim elementima čovjeka, može imati poseban utjecaj na moralno stanje kako ljudskog tako i životinjskog bića. U ratnim prilikama zvuci koje proizvode instrumenti poput bubnja, zurle i zvona mogu imati fantastičan utjecaj na propinjanje konja, koji je u ondašnjim okolnostima bio veliko oružje i oruđe u rukama vojnika. Muvekkit je takav trenutak u toku Mohačke bitke 1526. godine zapisao ovim riječima: “Od zvukova bubnjeva, zvona, zurni, glasova ljudi, njiskanja konja i vijenja zastava, neprijetelju je žuč pucala”⁶⁵

Svrha vojne muzike, koja je bila neizostavni segment turske tehnike ratovanja, još od vremena Huna bila je da se neobičnom muzikom, koja se čuje izdaleka i koja sličići grmljavini što postaje sve bližom, oslabi borbeni moral i ratna gotovost neprijatelja, te da se borba što prije okonča predajom neprijatelja – i da se na taj način – u određenom smislu spriječi ubijanje ljudi.⁶⁶

Muzika mehtera je imala i svoj umjetnički karakter. Ona je zaslugom kompozitora i interpretatora iz 16, 17. i 18 stoljeća dostigla vrhunac u umjetnosti vojne muzike, te je neizbježno ostavila utjecaja najprije na vojne jedinice, a

⁶⁴ Yaldir A. A. 2009. 18-19.

⁶⁵ Hadžihuseinović-Muvekkit S. S. 1999. 115.

⁶⁶ Tanrıkorur C. (ur.) 2008. 458.

potom i na kompozitore u Evropi, u kojoj je bila poznata i kroz ratove, i preko raskošnih orkestara koji su pratili osmanske izaslanike i delegacije.⁶⁷

Poljaci su prvi počeli koristiti mehtere 1741. godine, koje su Evropljani većinom nazivali terminima u značenju jeničerska muzika (*Yeniçeri müziği*), a slijedile su ih Austrija, Rusija, Prusija i Engleska. U vrijeme slabljenja vojne moći Osmanske države, u 18. stoljeću, modni trend postaje komponiranje opera, simfonija i koncerata u maniru turske vojne muzike – *alla turca*. Tendencija stvaranja *turskih opera* koja počinje sa Handelovim operama Timur-lenk i Bayezid iz 1724. i 1743. godine, nakon Glucka i Haydna ulazi u modu, s Mozartom i Beethovenom dostiže svoj vrhunac, te s Istanbulskom ružom (1916) austrijskog kompozitora opereta Lea Falla ulazi i u početak dvadesetog stoljeća. Mehterhanu je 1826. godine zatvorio sultan Mahmud II, a namjesto nje je, preko G. Donizettija, Napoleonovog umirovljenog zapovjednika vojnog orkestra, inače bliskog prijatelja sultana Selima III, formirao evropsku kopiju dvorske škole za orkestralnu muziku, pod nazivom *Mızıka-i Hümayün*. Kasnija nastojanja Enver Paše da se oživi turska vojna muzika koja je potjecala iz centralne Azije nisu uspjela, da bi 1952. godine zalaganjem jednog od dirigenata uspostavljen Zbor mehtera (*Mehter Takımı*), koji danas djeluje kao turistički zbor simbolične vrijednosti koji održava periodične koncerte.⁶⁸

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Objavljeni izvori

- *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka iz 1519. i 1533.* 1986. Dešifrovao, preveo i obradio: Adem Handžić. Građa, knj. XXVI. Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- *Krajište Isa-bega Ishakovića – zbirni katastarski popis iz 1455. godine.* 1964.

---

⁶⁷ Evropski kraljevi su često slali i svoje profesionalne muzičare u Osmansku državu da bi proučili organizaciju i način izvođenja u mehterhanama. Vidi: Jašarević A. 1999. 65.

⁶⁸ Tanrıkorur C. 2008. 461-462.

Uvod, turski tekst, prevod i komentari: Hazim Šabanović. Sarajevo: Orijentalni institut.

- *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*. 2000. Sv. III. Obradila: Amina Kupusović. Zürich/Sarajevo: Bošnjački institut, Orijentalni institut.
- *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*. 1985. Priredio: Ahmed S. Aličić. Sarajevo: Orijentalni institut.
- *Popis sandžaka Požega iz 1579. godine*. 2001. Prevela: Fazileta Hafizović. Osijek: Državni arhiv.
- *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/1469. godine*. 2008. Dešifrirao, preveo, naučno obradio i za štampu pripremio: Ahmed S. Aličić. Mostar: IKC.
- *Vakuf-name iz Bosne i Hercegovine (XVII stoljeće)*. 1996. Prevela: Bisera Nurudinović. *Prilozi za orijentalnu filologiju 44-45*, Sarajevo: Orijentalni institut.
- Bašeskija Mula Mustafa. 1968. *Ljetopis (1746-1804)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- *Çelebi Evliya*. 1970. *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*”. Prilagodio: Zuhuri Danişman, Istanbul: Zuhuri Danişman Yayınevi.
- *Çelebi Evliya*. 1967. *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*. Preveo, uvod i komentar: Hazim Šabanović. Sarajevo: Svjetlost.
- Er-Rûmi Mehmed b. Mehmed (Edirneli). 1859. *Nuhbetü't Tevârih ve'l- Ahbâr*. Istanbul: Takvimhâne-i Âmire.
- Evans Dž. Artur. 1967. *Ilirska pisma*. Preveo: Milutin Drecen. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Gelibolulu Mustafa Ali. 2003. *Kühül Ahbar*. II tom. Priredio: H. Şentürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kemalpaşazade. 2000. *Tevârih-i Âl-i Osman*. IV. Defter, Priredio: Koji İmazawa. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- *Kur'an s prevodom*. Preveo: Besim Korkut.
- Pečevija Ibrahim Alajbegović. 2000. *Historija 1520-1576*. I tom. Predgovor, prijevod i bilješke: Fehim Nametak. Sarajevo: El-Kalem.
- Šamić M. 1966. *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Tursun bey. 1977. *Târih-i Ebü'l-feth*. Priredio: Mertol Tulum. Istanbul: Baha Matbaası.

RJEČNICI

- Pakalın Mehmed Zeki. 1983. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. II tom. Istanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Redhouse James Wiliam. 1856. *English and Turkish Dictionary*. London: Bern Quaritch.
- Sami Şemseddin. 1882. *Kamus-i Fransevi*. Istanbul: Mihran Matbaası.
- Somel Selçuk Akşin. 2003. *Historical Dictionary of the Ottoman Empire, Ancient Civilizations and Historical Eras*. No. 7. Lanham, MD: The Scarecrow Press.

LITERATURA

- Bašagić-Redžepašić Safvet-beg. 1900. *Kratka uputa u prošlost Bosne (1463-1850)*. Sarajevo: Vlastita naklada.
- Boztaş Firat. 2009. *Onaltıncı Yüzyılın Sonuna Kadar Osmanlı Devleti'nde Tabl Ve Alem Mehterleri Teşkilatı*. Istanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. 127. (neobjavljenja magistarska radnja).
- Čar Hatidža. 1989. "Sidžil visočkog kadiluka (1755-1810) kao istorijski izvor". *Prilozi za orijentalnu filologiju* 38. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Hadžihuseinović-Muvekkit Salih Sidki. 1999. *Povijest Bosne*. I tom. Preveli: Abdulah Polimac et al. Sarajevo: El-Kalem.
- Jašarević Aida. 1999. "Turski vojni orkestri-mehterhane". *Muzika. Časopis za muzičku kulturu, god. III, br. 2 (10)*. Sarajevo: Muzička akademija u Sarajevu i Muzikološko društvo FBiH.
- Kadrić Adnan. 2006. "Muzički stručni registar u tahmisu stolačkog pjesnika Vehbije Bošnjaka na gazel Ahmeda Hatema Bjelopoljaka". *Slovo Gorčina* 28. Stalac: Udruženje "Slovo gorčina".
- Kreševljaković Hamdija. 1952. "Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom". *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom upravom II*. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Kreševljaković Hamdija. 1991. *Izabrana djela*. I tom. Priredili: Avdo Sućeska i Enes Pelidija. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kupusović Amina. 1996. "Nahija Banja Luka u opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine". *Prilozi za orijentalnu filologiju* 44-45. Sarajevo: Orijentalni institut.

- Özcan Abdülkadir. 1982. "Fâtih'in Teşkilât Kanûnnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi". *Tarih Dergisi* XXXIII. Istanbul: *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*.
- Skarić Vladislav. 1985. *Izabrana djela*. I tom. Izbor i redakcija: Milorad Ekmečić. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Šabanović Hazim. 1973. "Bosanski divan". *Prilozi za orijentalnu filologiju XVIII-XIX*. Sarajevo: Orijentalni institut. (posthumno objavljen rad).
- Tanrikorur Cinuçen. 2008. "Osmanska muzika". u: *Historija Osmanske države i civilizacije*. II tom. Priredio: Ekmeleddin İhsanoğlu, prevela: Amina Šiljak-Jensenković, Sarajevo: Orijentalni institut. Istanbul: IRCICA.
- Traljić Seid. "Sjećanje Sarajlija na Osman pašino doba". *Novi behar, god. XI-1937-38, br. 13-16*.
- Truhelka Ćiro. 1918. "Pabirci iz jednog jajačkog sidžila". *Glasnik Zemaljskog muzeja* XXX. Sarajevo: Zemaljski muzej BiH.
- Yaldır A. Aysun. 2009. *Askeri Müzik Topluluğu Mehter, Geleneksel Kıyafet Ve Müzik Enstrümanlarının Plastik Açısından Seramik Sanat Objelerine Dönüşümü*. T. C. Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Seramik Cam Tasarımı Anasanat Dalı. 126. (neobjavljena magistarska radnja).
- Zirojević Olga. 1995. *Srbija pod turskom vlašću 1459-1804*. Novi Pazar: Damad.
- Zlatar Behija. 1998. "Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog carstva (1463-1593)", u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.
- Zubović Alma. 1999. *Muzika Bošnjaka u Bosni i Hercegovini u doba turske uprave – izvori*. Univerzitet u Sarajevu. Muzička akademija. Odsjek za muzikologiju. 192. (neobjavljena magistarska radnja).

INTERNET

- <http://tarihvedenediyet.org/2011/10/davuldan-al-cevabi> (24.10.2011)

Summary

MEHTERHANE AND MEHTERS – A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF OTTOMAN MILITARY ORGANIZATION (WITH SPECIAL EMPHASIS ON BOSNIA)

Within the Ottoman military organization there existed, modelled on earlier Eastern states, the institution of the *State mehterhane* (*Mehterhane-i Amire*). It was created by the merging of two distinct organizations: Çadır (Hayme) mehterleri and *Tabl ve alem mehterleri*. In this paper the focus is on the latter. *Tabl ve alem mehterleri* represented a kind of an Ottoman military music school which had a manifold role and importance. It provided many military musicians and music ensembles (*mehter*) throughout the Ottoman state. They were present in most towns and fortresses under Ottoman government and were a symbol of Ottoman rule. Beside the many duties and forms of activities which they undertook, and the artistic character of the music they produced, we also opted to focus on their role in military campaigns and wars. As part of the military strategy they encouraged soldiers to action, kept them awake on guard, and filled the enemy ranks with fear. The presence of mehterhane and mehters was recorded on the territory of Bosnia from the first half of the 15th century until this institution was abolished in 1826. We based our paper on available published sources and literature.

Key words: State mehterhane (*Mehterhane-i Amire*), *Tabl ve alem mehterleri*, mehter, mehterhane, *nevbet*, military music, musical instruments, Bosnia

UDK 371.217.4 (497.6) "1878/1990"
Pregledni rad

STIPENDIRANJE U BOSNI I HERCEGOVINI (1878-1990)

Aida Ličina

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

U ovom radu predstavljen je kratak pregled stipendiranja na prostoru Bosne i Hercegovine od 1878. do 1918. godine. U tom periodu Bosna i Hercegovina se našla u četiri različita državno-politička, prosvjetno-kulturna i društveno-ekonomska sistema koja su utjecala na potpuno različitu prosvjetnu politiku u svakom od njih, a s tim u vezi i na stipendiranje. U svakom od spomenutih perioda autorica predstavlja politiku stipendiranja, u ovisnosti o tome ko je bio davalac stipendija, kao državnu i nedržavnu. Glavni nosioci nedržavnog stipendiranja bila su kulturno-prosvjetna društva: *Gajret*, *Prosvjeta*, *Napredak* i *Narodna uzdanica*. Stipendiranje je imalo različite ciljeve i namjere, od oni su se kretali od obrazovnih preko socijalnih i kadrovskih do političkih.

Ključne riječi: stipendiranje, Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska, Kraljevina SHS, SFRJ, *Gajret*, *Narodna uzdanica*, *Prosvjeta*, *Napredak*, *Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke djece SR BiH*.

Uvod

PROBLEMATIKA STIPENDIRANJA u Bosni i Hercegovini nije bila tema neke posebne naučne studije, pa ju je stoga vrlo teško istraživački slijediti. Osim toga, interpretacija prosvjetne politike u Bosni i Hercegovini ne može biti cjelovita bez sagledavanja i pitanja stipendiranja kao njenog sastavnog dijela. S obzirom na činjenicu da nema posebne naučne studije o stipendiranju, osnovno polazište bili su naučni radovi u kojima se problema-

tiziraju opće političke, ekonomske i kulturne prilike u Bosni i Hercegovini,¹ te radovi o školstvu i prosvjetnim prilikama u Bosni i Hercegovini u državno-političkim okvirima kojima je u različitim periodima pripadala.²

U prvom redu, osnovnu podjelu možemo napraviti na osnovu toga ko dodjeljuje stipendije, i to na: državno i nedržavno stipendiranje. Većina literature općeg karaktera prezentira državno stipendiranje, mada su najvažnije institucije na prostorima Bosne i Hercegovine u dodjeli stipendija bila kulturno-prosvjetna društva: *Prosvjeta*, *Napredak*, *Gajret* i *Narodna uzdanica*. Prema tome, upravo su monografije i radovi koji tretiraju djelatnost ovih društava bile od velike koristi za istraživanje načina stipendiranja u Bosni i Hercegovini.³

U literaturi o socijalističkom periodu napravljeni su izvjesni pomaci u proučavanju ove problematike. Najveći broj radova bilježi srpska historiografija koja ovo pitanje razmatra na općoj jugoslavenskoj razini, ali i na užem području Srbije. Autori Miroslav Perišić i Dragomir Bondžić u svojim radovima bavili su se prosvjetnom politikom Jugoslavije, napose Srbije, do konca 60-ih godina, s akcentom na politiku stipendiranja u kontekstu vanjskopolitičkih događaja. Posebnu pažnju posvetili su kako pitanju stipendiranja domaćih studenata iz fondova stranih država tako i stipendiranju stranih studenata od strane jugoslavenske vlade. Dragomir Bondžić se u svom radu *Prosveta i nauka u Srbiji i Jugoslaviji 1945-1990*.⁴ opširnije osvrće na politiku dodjele stipendija u Jugoslaviji domaćim studentima od vremena donošenja Petogodišnjeg plana 1947. godine. Tokom istraživanja ove problematike za Bosnu i Hercegovinu literatura se pokazala nepotpunom, stoga je bilo potrebno u popunjavanju praznina osloniti se na izvore uglavnom statističke prirode, koji su, bez sumnje, najbolji pokazatelji jer ukazuju na brojnost, izvore i politiku stipendiranja. Austrougarsko i međuratno razdoblje ne nudi adekvatne statističke podatke, ali zato socijalistički period obiluje različitim pokazateljima o školstvu i stipendiranju u sljedećim publikacijama: *Statističkom godišnjaku Jugoslavije*, *Statističkom godišnjaku SR BiH* i *Statističkom biltenu*.

¹ Bondžić D. 2008. 391-437; *Enciklopedija Jugoslavije – SR Bosne i Hercegovine (separat)*. 1983; Katz V. 2011. 172-176; Kraljačić T. 1987; Petranović B. 1989.

² Čardarović M. 2007. 587-603; Džaja M. S. 2007; Išek T. 2002; Katz V. 2007. 155-187; Kemura I. 1983; Kemura I. 2002; Madžar B. 2001.

³ Kemura I. 1983; Madžar B. 2001; Kemura I. 2002; Išek T. 2002.

⁴ Objavljen u: *Istorija 20 veka*, 2/2008. Beograd, 391-437.

Bosna i Hercegovina je u vremenu od 1878. do 1990. godine promijenila četiri različita državno-politička, prosvjetno-kulturna i društveno-ekonomska sistema. Od 1878. do 1918. bila je u sastavu Austro-Ugarske Monarhije, a nakon Prvog svjetskog rata formiranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije, od 1918. do 1941. godine u njen državni okvir ušla je i teritorija Bosne i Hercegovine. Vrijeme Drugog svjetskog rata i Nezavisne Države Hrvatske bile su posebne okolnosti u kojima je bosanskohercegovačko područje bilo neposredno poprište velikih ratnih operacija. U radu će međuratni i period Drugog svjetskog rata biti obrađeni u jednom poglavlju. Posljednje razdoblje u ovom radu je vrijeme socijalističke Jugoslavije od 1945. do 1990. godine. U svakom navedenom periodu na snazi je bio poseban državno-politički sistem, te u vezi s tim i prosvjetna politika, te načini stipendiranja. To je uvjetovalo tematsko organiziranje ove teme u tri dijela: *Stipendiranje u austrougarskom periodu (1878-1918)*, *Stipendiranje u međuratnom i periodu Drugog svjetskog rata (1918-1945)* i *Stipendiranje u socijalističkom periodu (1945-1990)*.⁵ Unutar tri navedena dijela problematika je raspoređena po hronološkom principu.

Stipendiranje u austrougarskom periodu (1878-1918)

Članom 25. Berlinskog ugovora u Bosni i Hercegovini 1878. godine nastupio je sasvim novi period potpuno drugačijeg društveno-političkog, ekonomskog i kulturnog preobražaja u odnosu na prethodno osmansko razdoblje.⁶ Spomenutim članom Ugovora Austro-Ugarska Monarhija dobila je pravo uspostaviti svoju upravu, s tim što je, kako je utvrđeno Novopazarskom konvencijom 1879. godine, sultan i dalje zadržao suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom. Austrougarska vlast je na sve načine nastojala ostvariti svoje osnovne okupacijske ciljeve suzbijajući posebne nacionalne interese u Bosni i Hercegovini uporedo sa širenjem vlastite propagande.⁷ Ovi ciljevi jednim dijelom ostvarivali su se i putem prosvjetne politike koja je bila usmjerena ka ubrzanom i organiziranom razvoju školstva u Bosni i Hercegovini, a čiji je jedan od instrumenata bilo i stipendiranje učenika i studenata.

⁵ Odlučili smo se da stipendiranje u Bosni i Hercegovini pratimo do 1990. godine jer podaci sežu najdalje do te godine.

⁶ Stojković M. 1998. 123.

⁷ Papić M. 1972. 7-21, 41; Kraljačić T. 1987. 252-262; Papić M. 1979. 115-121; Bogićević V. 1965. 135-145.

Prema definiciji, stipendije su oblik materijalne pomoći koje daju pojedinci, grupe ili organizacije za unapređivanje školovanja putem kriterija koji se moraju ispuniti, čime se nastoje ostvariti određeni interesi (socijalni, politički, kulturni i mnogi drugi), ovisno o tome ko dodjeljuje stipendije i u koje svrhe se one koriste.

Pitanje stipendiranja u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine moguće je predstaviti hronološki, kroz dva razdoblja: od 1878. do 1902, prvi period kada je stipendiranje bilo isključivo u rukama Zemaljske vlade i općina, i drugi, od 1902. do 1918, kada bosanskohercegovačka kulturno-prosvjetna društva započinju svoju politiku stipendiranja uporedo s dodjeljivanjem državnih stipendija.⁸

Stipendiranje od 1878. do 1902. godine

Vrlo brzo nakon uspostavljanja, austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini otvara državne škole, a od konfesionalnih ostavlja samo one za koje je vlada odlučila da ih iz političkih razloga treba ostaviti, ali u potpunosti pod njenom kontrolom. Država ih je finansirala, imenovala kadrove, utvrđivala nastavne planove i programe, udžbenike i slično.⁹ Otvaranje državnih škola nije naišlo na pozitivno mišljenje kod domaćeg stanovništva, primljeno je s nepovjerenjem, pa je zato u početku upis u njih bio izuzetno spor. Poseban

---

⁸ Mitar Papić je to predstavio na sljedeći način: Stipendije prema razlogu njihove dodjele su:

- stipendije koje se dodjeljuju kao podsticaj za upis u škole uglavnom siromašnoj djeci. Ove stipendije su se dodjeljivale na početku austrougarske vlasti kada je vladao izrazit otpor prema novouspostavljenom školskom sistemu;
- stipendije koje se dodjeljuju iz političkih razloga, na primjer, za školovanje na duhovnim zavodima, koji su pod državnim nadzorom;
- stipendije koje se dodjeljuju u cilju stvaranja neophodnog stručnog kadra, na primjer, za učiteljske škole, jer je nedostajalo kvalifikovanih učitelja.
- Stipendije se mogu podijeliti i prema tome ko ih dodjeljuje na:
  - zemaljske,
  - općinske i
  - stipendije kulturno-prosvjetnih društava (od 1902. godine, kada ona počinju sa radom).

Zbog parcijalnih podataka, u dostupnoj literaturi, ovu tematiku nije moguće pratiti kroz jednu od ponuđenih podjela. Vidi: Papić M. 1972. 167.

⁹ Papić M. 1972. 150-158.

otpor pružalo je muslimansko stanovništvo.¹⁰ Jedan od oblika pridobijanja stanovništva za novouspostavljeno školstvo bila je pomoć prilikom školovanja, uglavnom dodjelom stipendija, ali i na druge načine, kao npr. dodjelom besplatnih udžbenika i besplatnog smještaja u konviktima, te sličnim pogodnostima. Ovo se najbolje očituje na primjerima pohađanja srednjih škola. Odmah po otvaranju pojedinih škola, na primjer gimnazija, započela bi dodjela stipendija za siromašne učenike, što se zadržalo do kraja austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.¹¹

Pored stipendiranja siromašnih učenika sa sela, što je imalo socijalnu i humanitarnu osnovu, jedan dio vladinih i općinskih stipendija imale su kadrovski karakter, posebno na primjerima školovanja učitelja. Osim što su se otvarale državne i privatne učiteljske škole, velika finansijska sredstva bila su usmjeravana za pomoć djeci koja se školuju za ovo zanimanje. Tako su učenici učiteljskih škola, naspram drugih školaraca, bili u povlaštenom položaju, jer su primali veći broj stipendija, nisu plaćali upisninu i školarinu, a često su imali besplatne knjige kao i neke druge pogodnosti. Učiteljska struka bila je deficitarna, pa je nova politika otvaranja učiteljskih škola obrazovala odgovarajući kvalificiran i lojalan kadar za ovu vrlo važnu vrstu poslova.¹² Jedan od primjera bio je organiziranje kursa Dar-ul-mualim u trajanju od tri godine, s ciljem obrazovanja bošnjačke djece za učiteljski posao, koji je vlada u potpunosti podržavala.¹³ Također, dodjeljivane su stipendije od strane Zemaljske vlade koje su imale jednim dijelom i politički interes, što se vidi na primjerima za određene konfesionalne škole koje su nastavile s radom poslije 1878. godine. To su bile Srpska pravoslavna bogoslovija u Reljevu, Šerijatska sudačka škola u Sarajevu i Rimo-katoličko svećeničko sjemenište u Sarajevu, koje je država djelomično ili potpuno finansirala, čime je vlast iskazivala brigu prema sve tri konfesionalne skupine u Bosni i Hercegovini.¹⁴

U početku, austrougarska vlada ne dodjeljuje stipendije za visokoškolske studije, zato što prvih godina nije bilo svršenih srednjoškolaca iz reda domaćeg stanovništva koji bi mogli nastaviti školovanje. Prve visokoškolske stipen-

¹⁰ Ćurić H. 1982. 189.

¹¹ Papić M. 1972. 85

¹² Isto. 92.

¹³ Isto. 97.

¹⁴ Ćurić H. 1982. 258-267; Papić M. 1982. 140-141; Papić M. 1972. 150-159.

dije dodjeljuju se osamdesetih godina 19. stoljeća. To je, uglavnom, bio mali broj stipendija, s obzirom na mali broj kandidata. Mada se u tom periodu u gimnazije upisuje zadovoljavajući broj učenika, ipak, veoma mali broj njih završava školovanje, ali se iz godine u godinu taj broj povećavao. Među onima koji završe gimnazijsko školovanje najveći broj je onih čiji su roditelji bili stranci, odnosno doseljenici iz austrougarskih pokrajina.¹⁵ U gimnazijama se nisu uvijek stipendirali najsiromašniji učenici, već često i oni koji su pripadali bogatijim društvenim slojevima, pošto je vlast očekivala njihovu lojalnost. Takve stipendije su, također, više imale karakter nagrada za uspješno pohađanje škola iz reda bogatijih i uglednijih slojeva nego što su bile sam poticaj za školovanje.¹⁶ Stipendisti nisu mogli birati univerzitetski centar u kojem će studirati. To su mogli biti studiji u Beču ili Gracu, ponekad u Zagrebu, međutim nisu zabilježeni slučajevi odlaska na studij u Beograd, a za visoko obrazovanje pravoslavnog sveštenstva dodjeljivane su stipendije za školovanje u Atini ili Černovicima (Bukovina).¹⁷ Zemaljska vlada dodjeljivala je stipendije i muslimanskim studentima koji su bili spremni za *ulemanski stalež*, zatim za Šerijatsku sudačku školu ili teološke studije u Carigradu ili Kairu. Pored Zemaljske vlade, za ovaj studij sredstva je davao i Vakufsko-mearifski saborski odbor. Odbor je dodjeljivao stipendije i za odlazak na studije u Beč, Grac, Prag ili Zagreb, i to samo onim učenicima koji su imali pisanu odluku Zemaljske vlade da im nije dodijeljena njihova stipendija.¹⁸ Bosanskohercegovački studenti i školarci koji su se kao vladini stipendisti školovali izvan Bosne i Hercegovine strogo su kontrolirani kako bi se izbjegao njihov neposluh ili stupanje u političke pokrete neprihvatljive za austrougarsku vlast. Zbog toga je 1899. godine u Beču osnovan *Inštitut za bosansko-hercegovačke velikoškolce*.¹⁹ Ipak, pored

¹⁵ Papić M. 1972. 167; Kraljačić T. 1987. 247.

¹⁶ Tomislav Kraljačić naveo je primjer bega koji je svoga sina poslao na studij jer je visina stipendije nadmašila trećinu prihoda od njegovog kmeta. Vidi: Kraljačić T. 1987. 247. (Napomena br. 33).

¹⁷ Papić M. 1972. 168.

¹⁸ Ćurić H. 1982. 280.

¹⁹ Od 1899. do 1905. godine vlada je potrošila 353.000 kruna za izdržavanje ove institucije. U prvoj godini u njoj je bilo svega četiri studenta, a kasnije se broj povećavao. Broj studenata u školskoj 1900/1901. bio je 34, u 1901/1902. – 42, 1902/1903. – 43, u 1903/1904. – 51, u 1904/1905. – 46. Vidi: Madžar B. 2001. 33, 34; Papić M. 1972. 168; Kemura I. 1983. 106; Išek T. 2002. 30.

stalnog nadzora, Zemaljska vlada nije mogla spriječiti političke aktivnosti bosanskohercegovačkih studenata. Kao primjer mogu se navesti Muslimani na školovanju u Zagrebu.²⁰ Većina studenata islamske vjeroispovijesti koji su boravili u Zagrebu koncem XIX i početkom XX stoljeća bili su usko povezani s Antom Starčevićem i Strankom prava, te u periodu, sve do Prvog svjetskog rata, mnogi od njih bili su politički aktivni.²¹

Razvoj školstva u Bosni i Hercegovini podstican je od strane austrougarskih vlasti iz dva razloga. Prvi razlog bio je osigurati potreban kvalificiran kadar za vladinu službu u zemlji iz reda domaćeg stanovništva, a drugi se sastojao u tome što je trebalo austrougarsku vladavinu u Bosni i Hercegovini predstaviti kao civilizacijsku misiju. Prosvjetna politika bila je usmjerena ka kontroliranom formiranju domaće inteligencije, naročito kada su bile u pitanju srednje i visoke škole.²² Većina studenata na evropskim univerzitetima bili su stipendisti Zemaljske vlade i to iz bogatijih društvenih slojeva, čime se nastojao formirati vlastiti privrženi kadar iz reda većinskog dijela domaće inteligencije. Međutim, prilike su se promijenile nakon 1902. godine kada je započelo osnivanje i djelovanje kulturno-prosvjetnih društava u Bosni i Hercegovini.

Stipendiranje od 1902. do 1918. godine

U bosanskohercegovačkoj prosvjetno-kulturnoj politici, pored austrougarskih vlasti koje su najvećim dijelom oblikovale ovu politiku, značajnu ulogu imali su predstavnici domaćeg stanovništva, čija se politika suprotstavljala vladajućoj. Pripadnici različitih nacionalnih zajednica nastojali su formirati domaću inteligenciju i stručni kadar iz svojih redova. Prvo razdoblje njihove djelatnosti trajalo je do kraja XIX stoljeća, kada su se aktivnosti na prosvjećivanju obavljale putem nacionalnih pjevačkih društava i čitaonica

²⁰ Odlukom hrvatsko-slovenske Zemaljske vlade iz 1892. godine donesena je odluka da se učenicima sarajevske Šerijatsko-sudačke škole dopusti upis na Pravni fakultet i polaganje državnog ispita u Zagrebu. Vidi: Hasanbegović Z. 2007. 32.

²¹ Jedan od politički aktivnih studenata u Zagrebu bio je Osman Nuri Hadžić. On je bio politički orijentiran prema pravašima i sudjelovao je u paljenju mađarske zastave 1895. godine prilikom posjete Franje Josipa Zagrebu. Za ovaj čin dobio je zatvorsku kaznu, a morao je nastaviti školovanje u Beču. U Zagreb se vratio 1987. godine. Vidi: Hasanbegović Z. 2007. 29-48.

²² Do 1903. godine u Bosni i Hercegovini otvorene su četiri gimnazije: u Sarajevu (1879), Mostaru (1893), Banjoj Luci (1895) i Tuzli (1899). Većina djece koja je pohađala gimnazije bila je stranog porijekla.

(kiraethana).²³ Prve generacije domaće inteligencije školovane na evropskim univerzitetima vratile su se u domovinu u posljednjem desetljeću XIX stoljeća, te doprinijele otvaranju novih oblika narodnog prosvjećivanja i osnivanju kulturno-prosvjetnih društava. Tako su se u vremenskom razmaku od dvije godine osnovala kulturno prosvjetna društva Srba - *Prosvjeta*²⁴, Hrvata - *Napredak*²⁵ i Bošnjaka - *Gajret*.²⁶ Jedan od osnovnih zadataka ovih nacionalnih društava bio je dodjela stipendija i potpora đacima i studentima. Kasnije su se poslovi kulturno-prosvjetnih društava širili u rasponu od analfabetskih tečajeva do izdavačke djelatnosti. Društva se nisu uplitala u tekuću austrougarsku politiku, što je bio dobar taktički potez za njihov opstanak i održavanje uvjeta za nesmetanu djelatnost i svakako stvaranje domaće inteligencije.²⁷ Uključivanje nacionalnih društava u proces stipendiranja srednjoškolaca učinilo je porast broja srednjoškolskih i visokoškolskih stipendista. Mitar Papić tabelarno je prikazao stanje dodijeljenih stipendija po davaocima za pojedine vrste škola u školskoj 1914/1915. godini.²⁸

²³ Sve do osnivanja *Gajreta* čitaonice (kiraethane) su bile ustanove narodnog prosvjećivanja Muslimana. Srbi su od 1888. godine imali pjevačko društvo *Slogu*, Hrvati od 1893. pjevačko društvo *Trebević*, a Jevreji 1900. godine osnovali su *La Liru*. U prvo vrijeme ta društva su bila centar kulturno-prosvjetnog i nacionalnog rada.

²⁴ Osnivačka skupština Srpskog kulturno-prosvjetnog društva *Prosvjeta* održana je 18. augusta 1902. godine. Potpisnici molbe za osnivanje ovog društva bili su 29 visokobrazovanih Srba. Ovo je postalo središnje mjesto kulturno-prosvjetnog rada Srba u Bosni i Hercegovini. Vidi: Madžar B. 2001. 63-69.

²⁵ Hrvatsko kulturno-prosvjetno društvo *Napredak* osnovano je udruživanjem dva slična kulturno-prosvjetna društva, *Mostarskog hrvatskog potpornog društva za pomaganje đaka srednjih škola* (14. septembra 1902) i *Sarajevskog društva za namještanje djece na zanat i trgovinu*. Prema Tomislavu Išek u sporan je datum osnivanja ovoga društva: 1902. ili 1903. godina. Dva društva su se ujedinila 1907. godine, a osnovni cilj bio je formiranje domaće hrvatske inteligencije. Vidi: Išek T. 2002. 30-50.

²⁶ Kulturno-prosvjetno društvo *Gajret* osnovano je 12. januara 1903. godine kao izraz kulturne politike Austro-Ugarske Monarhije prema domaćem stanovništvu u BiH. Ovo društvo najprije je organizirano s namjerom prosvjećivanja muslimanskog stanovništva, naročito mladih ljudi, dodjeljivanjem stipendija, ali u skladu sa austrougarskom kulturnom politikom. Vidi: Kemura I. 1983. 27-42.

²⁷ Kemura I. 1983. 103-121; Išek T. 2002. 85-94; Madžar B. 2001. 99-109.

²⁸ Papić M. 1972. 167.

Vrsta škole	Davalac stipendija		
	Zemaljska vlada	Općina	Kulturno-prosvjetna društva
Gimnazije	115	255	305
Trgovačke škole	20	87	66
Trgovačke akademije	6	30	18
Više djevojačke škole	-	38	7
Učiteljske škole	148	26	25
Svega	289	437	421

Tabela 1. Pregled broja dodijeljenih stipendija srednjoškolcima prema davaocima za školsku 1914/1915. godinu

Iz priložene tabele vidi se da je 1914. godine Zemaljska vlada dodijelila mnogo manje stipendija nego općine i kulturno-prosvjetna društva. Općine i kulturno-prosvjetna društva najviše stipendija dodijelile su gimnazijalcima (255 i 305), dok je Zemaljska vlada najbrojnije stipendije davala za učiteljske škole (148). Druga dva davaoca za učiteljske škole izdvajala su simboličan broj stipendija. S jedne strane, Zemaljska vlada podsticala je školovanje potrebnih stručnih kadrova, ali nije zapostavljala ni gimnazijalce (115), čime je nastojala kontrolirati brojnost domaće inteligencije, a s druge strane, kulturno-prosvjetna društva većinom su dodjeljivala stipendije za polaznike gimnazija, a za ostale škole dosta skromnije. Prema tome, kulturno-prosvjetna društva prvenstveno podupiru školovanje domaće inteligencije. Potrebno je napomenuti da je Zemaljska vlada vodila računa o poštivanju nacionalne ravnoteže prilikom raspodjele stipendija. Također, osim osnovnih kriterija za dodjelu stipendija, uspjeha u učenju i vladanju, pratila se i politička podobnost kandidata, odnosno politički stavovi stipendista i njihovih roditelja.²⁹ Osnivanjem nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava započinje ciljana dodjela stipendija prema nacionalnoj pripadnosti.

U početku Srpsko kulturno-prosvjetno društvo *Prosvjeta* prvenstveno je podupiralo školovanje srednjoškolaca i visokoškolaca, a tek kasnije i zanatlija iz novčanih sredstava od kojih su dvije trećine bile namijenjene za stipendije.

²⁹ Papić M. 1972. 167.

S obzirom da su prihodi *Prosvjete* iz godine u godinu rasli, uporedo je rastao i broj zahtjeva za dodjelu stipendija, te su stoga modificirani i kriteriji za njihovu dodjelu. U periodu od 1902. do 1914. godine *Prosvjeta* je podijelila ukupno 1.867 stipendija, i to 1.360 srednjoškolcima i 507 studentima. Svake godine ravnomjerno je rastao broj dodijeljenih stipendija za obje kategorije. Početkom Prvog svjetskog rata, 1914. godine, ovo društvo prestalo je s radom.³⁰

Osnovni cilj Hrvatskog kulturnog društva *Napredak* bio je „potpora djeći, đacima srednjih i visokih škola, odnosno onima na zanatima i trgovini“. *Napredak* je prvenstveno vodio brigu o stipendiranju đaka, ali nije zanemario stipendiranje studenata u Beču, Pragu, Gracu i u nekim drugim univerzitetima. Tokom Prvog svjetskog rata ovo društvo je nastavilo svoju djelatnost, ali u znatno manjem obimu nego ranije, zbog nedostatka ljudstva i sredstava za rad.³¹

Gajretov rad je od osnivanja 1903. godine bio usmjeren na pomaganje školovanja muslimanske djece, srednjoškolaca i studenata, te zanatlija, za što se izdvajalo 60% prihoda. Od 1903. do 1914. godine *Gajret* je podijelio je 1.215 stipendija, a od toga 69 za studente. Stipendije za studente se smanjuju od 1908. godine, jer je uvedena praksa davanja zajmova za studije. *Gajret* je dodjeljivao i stipendije za teološke studije u Kairu i Istanbulu na osnovu odluke donesene 1908. godine kako bi se spriječili komentari opozicije i nezadovoljstvo dijela naroda njegovim radom. Međutim, i dalje je glavni cilj bio stvaranje moderne inteligencije evropskog profila iz reda bošnjačkog naroda. U toku burnih dešavanja 1914-1918. godine *Gajret* je vladinom naredbom u julu 1914. godine prestao s radom. Njegova sredstva prenijeta su u nadležnost *Vakufsko-mearifskog sabora*, koji je nastavio dodjeljivanje stipendija.³² Djelovanje kulturno-prosvjetnih društava obnovljeno je *Naredbom* vlade Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu 10. novembra 1918. godine.³³ Tokom Prvog svjetskog rata Zemaljska vlada nastavila je podjelu stipendija, a stipendije su realizirane čak i u školskoj 1918/1919. godini.³⁴

³⁰ Madžar B. 2001. 99-109, 173-190.

³¹ Išek T. 2002. 85-94, 191-200.

³² Kemura I. 1983. 103-122; Ćurić H. 1982. 280.

³³ Kemura I. 1983. 146.

³⁴ Ćurić H. 1982. 280.

Stipendiranje u razdoblju od 1918. do 1945. godine.

Prvodecembarskim aktom ujedinjenja 1918. godine Bosna i Hercegovina ušla je u sastav nove države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a od 1929. godine Kraljevine Jugoslavije. Unutar ove državne zajednice odvijale su se posebne političke, ekonomske i društvene prilike koje su se odražavale i na prosvjetnu politiku. Kao prvo, prosvjetna politika bila je usmjerena ka ujednačavanju uvjeta školovanja u cijeloj državi. U odnosu na Srbiju i Crnu Goru, razlike su bile naročito izražene u zemljama koje su bile pod austrougarskom upravom, u kojima se nastavilo raditi prema starom školskom sistemu. Zemaljska, a kasnije i Pokrajinska vlada zadržala je određene ovlasti u rješavanju brojnih pitanja iz oblasti školstva. Ujednačavanje školskih programa teklo je sporo, a centralna vlast se u donošenju zakonskih propisa najviše oslanjala na zakonske regulative Kraljevine Srbije.

Prosvjetna politika imala je višestruku namjenu. Osim prosvjećivanja i opismenjavanja stanovništva, trebala je služiti i kao produžena ruka vlasti. Identificiranje školstva s vladajućim režimom dinastije Karađorđevića najdosljednije je provedeno nakon šestojanuarske diktature do početka Drugog svjetskog rata.³⁵

U periodu poslije Prvog svjetskog rata ekonomska situacija u zemlji bila je izuzetno teška, što se odrazilo i na školstvo. U Bosni i Hercegovini je početkom 1918. godine 87,84% stanovništva bilo nepismeno. Osim ogromnog broja nepismenih, nova vlast trebala se suočiti i s teškim prilikama na terenu, nedostatkom učiteljskog kadra i prostora za rad, ali i s otporom stanovništva u nekim dijelovima zemlje. Novouspostavljena vlast pomagala je na brojne načine, prije svega gradnjom škola, otvaranjem đačkih menzi, organiziranjem analfabetskih tečajeva i sličnim akcijama. Jedan od važnijih oblika pomoći bila je direktna finansijska pomoć putem dodjele stipendija.³⁶ U to vrijeme stipendije su dolazile iz državnih i privatnih finansijskih izvora. Pod državnim

---

³⁵ Zadatak škole je formuliran, prema viđenju jedne grupe pedagoga savremenika, a kako prenosi Mitar Papić u svome djelu *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*: "Zadatak škole bio je – odgojiti omladinu u duhu 'narodnog jedinstva', vjernosti i odanosti kralju, dinastiji Karađorđevića i otadžbini. Škola djeci već od najranijih dobi utvvljava parolu o jednom troimenom narodu". Vidi: Papić M. 1984. 12.

³⁶ Papić M. 1984. 191.

stipendijama podrazumijevale su se one koje dodjeljuje vlast putem svojih organa, a pod privatnim su bile one koje su dodjeljivali pojedinci – privatna lica ili nevladine organizacije. Državne stipendije su u početku dodjeljivane od Zemaljske, a kasnije od Pokrajinske vlade u Bosni i Hercegovini i to učenicima u srednjim školama i studentima na fakultetima. Ove stipendije imale su višestruki karakter. Mitar Papić je istakao kako su državne stipendije imale socijalni i kadrovski karakter. S jedne strane, socijalni momenat ogledao se u tome što su dodjeljivane najsiriomašnjim kategorijama stanovništva, a s druge strane, dodjeljivane su stipendije i u skladu sa razvojem i potrebama državne službe, što ukazuje da su imale i kadrovski karakter.³⁷ Ipak, ne treba ostati na stanovištu kako su ove stipendije imale samo socijalnu i kadrovsku funkciju. Stipendije su imale i političko obilježje, što potvrđuje jedan konkretan primjer koji se može uočiti u *Obznani*, koju je donio Ministarski savjet 29. decembra 1920. godine, u kojoj se u sedam tačaka zabranjuje svaka komunistička propaganda i raspuštanje komunističkih organizacija, a posljednja, sedma stavka odnosila se na stipendiranje: (...) *da se oduzme pomoć za školovanje svim studentima komunistima*.³⁸ Kao i sve ostale odredbe *Obznane*, i ova je sprovedena.³⁹

Tačan broj ukupno dodijeljenih stipendija u Bosni i Hercegovini od strane države za period od 1918. do 1941. godine nije nam poznat. Mitar Papić je iznio podatke o 302 državne stipendije koje su dodijeljene za studente u školskoj 1921/22. godini i 695 stipendija za srednjoškolce u 1922/23. školskoj godini.⁴⁰ S obzirom na to da u Bosni i Hercegovini nije postojao nijedan fakultet, studenti su se uglavnom školovali u Zagrebu i Beogradu. U prvim godinama poslije Prvog svjetskog rata jedan broj studenata školovao se u Pragu i Beču, te su se zbog toga tamo osnovale organizacije koje su materijalno pomagale studente. U Beču je bila formirana *Menza udruženja akademičara*, a u Pragu *Zadruka akademičara iz Bosne i Hercegovine*.⁴¹ U narednom periodu najveći broj mladih se orijentirao prema Zagrebu i Beogradu. Prema nekim podacima, na ovim univerzitetskim centrima školovalo se između 800 i 1000 studenata iz

³⁷ Isto.

³⁸ Petranović B. - Zečević M. 1985. 143; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*. 1984. 76-77.

³⁹ Enes S. Omerović navodi primjer Mustafe Džulepa iz Stoca kojem je Zemaljska vlada BiH oduzela stipendiju jer se nalazio na kandidatskoj listi KPJ. Vidi: Omerović S. E. 2012.

⁴⁰ Papić M. 1984. 191-192.

⁴¹ Papić M. 1984. 191.

Bosne i Hercegovine.⁴² Ovi podaci se najvjerojatnije odnose na prvu deceniju međuratnog perioda. Prema nekim drugim podacima, na Beogradskom univerzitetu 1925. godine školovalo se 189 studenata iz Bosne i Hercegovine, a trinaest godina kasnije, školske 1939/40. godine 1.297 studenata.⁴³

S obzirom na orijentaciju vlasti ka centralizaciji države, i prosvjetna politika postepeno je počela prelaziti s pokrajinskih na organe centralne vlasti. Takva politika umanjivala je i državnu brigu o materijalnom položaju učenika, pa je postepeno opadao i broj stipendija koje je dodjeljivala država. Pored državnih stipendija, dodjeljivane su i stipendije nacionalnih kulturno-prosvjetnih društva koja su nastavila djelovati u Bosni i Hercegovini, a to su bili *Gajret*, *Prosvjeta*, *Napredak* i *Narodna uzdanica*.⁴⁴

Gajret je nastavio rad poslije Prvog svjetskog rata, dodjeljivao je stipendije i potpore, a svoju djelatnost je i proširio. Zbog znatno većih izdataka u vezi s organiziranjem niza novih aktivnosti, stipendiranje nije više bila osnovna stavka u finansijskim izvještajima ovog društva, kao što je bila u ranijem periodu. Stipendije su se i dalje dodjeljivale učenicima srednjih škola i studentima, u prosjeku između 60 i 100 stipendija godišnje (vidi Tabelu br. 2), što nije bilo u skladu s potrebama i povećanim interesom za školovanje. Visina stipendija kretala se od 600 do 4.000 dinara godišnje. Gajretove stipendije najviše su dobivali srednjoškolci, dok se broj stipendija za studente znatno smanjio, a uglavnom su i dodjeljivane za studij na Beogradskom univerzitetu, što je bilo u skladu s njegovom prosrpskom politikom. Znatno manji broj stipendija *Gajret* je dodjeljivao za školovanje na Zagrebačkom sveučilištu. Slaba djelatnost *Gajreta* u Zagrebu očitovala se jasno kroz oskudan rad njegove podružnice u periodu od 1921. do 1935. godine.⁴⁵ Broj studentskih stipendija iznosio je 103, a od 1926. godine *Gajret* je uveo i stipendije za teološke studije na Kairskom univerzitetu *El-Ezher*. Ove stipendije su iznosile oko 10.000 dinara godišnje.

⁴² *Enciklopedija Jugoslavije - SR Bosne i Hercegovine (separat)*. 1983. 116.

⁴³ Stanković Đ. 2000. 49, 57.

⁴⁴ Papić M. 1984. 192.

⁴⁵ Zagrebački pododbor Kulturno-prosvjetnog društva *Gajret* osnovan je 23. maja 1921. godine. Osnovani su ga bosanskohercegovački studenti u Zagrebu, te je okupljao mali broj srpski usmjerenih muslimanskih studenata i pristaša integralnog jugoslavenstva te nekolicinu Srba naseljenih u Zagrebu. Većina Muslimana iz Zagreba je odbijala sudjelovati u radu ovog društva, te je stoga i njegova aktivnost bila slaba. S radom je prestao poslije 1935. godine. Vidi: Hasanbegović Z. 2007. 87-88.

Njima je *Gajret* nastojao formirati sebi naklonjen visokoobrazovan vjerski kadar koji je trebao olakšati kulturno i prosvjetno djelovanje među širokim narodnim masama, te su one ujedno služile kao poruka onima koji su optuživali *Gajret* da ne posvećuje dovoljno pažnje vjerskom obrazovanju. Stipendije ovog kulturno-prosvjetnog društva nisu bile namijenjene isključivo bošnjačkim školarcima, već je jedan broj stipendija godišnje dodjeljivan i ostalim, i to poslije školske 1928/29. godine, između 5 i 10 stipendija godišnje.⁴⁶

Školska godina	Broj stipendija
1919/1920.	113
1920/1921.	42
1921/1922.	83
1922/1923.	156
1923/1924.	112
1924/1925.	63
1925/1926.	45
1926/1927/1928.	65
1928/1929.	61
1929/1930.	78
1930/1931.	96
1931/1932.	108
1932/1933.	86
1933/1934.	68
1934/1935.	106
1935/1936.	123
1936/1937.	135
1937/1938.	154
1938/1939.	174
1939/1940.	216
Ukupno:	2084

Tabela 2. Broj stipendija koje je *Gajret* dodjeljivalo srednjoškolicima i studentima od školske 1919/1920. do 1939/1940. godine:

Srpsko kulturno-prosvjetno društvo *Prosvjeta* također je nastavilo svoj rad poslije Prvog svjetskog rata. U međuratnom periodu težište aktivnosti

⁴⁶ Kemura I. 1986. 287-288; 308-313.

stavljeno je na otvaranje đачkih domova, jer se u njima vidjela veća prednost nego u dodjeli stipendija. Tako je *Prosvjeta* dodjeljivala samo 10 stipendija godišnje, a tek pred kraj rata broj stipendija za studente porastao je na 26. U prvim godinama poslije rata *Prosvjeta* se nadala da će država preuzeti najveći dio brige oko školovanja na srednjim i visokim školama, a da će se ona posvetiti narodnom prosvjećivanju. Međutim, država je preuzela na sebe tek manji broj stipendija.⁴⁷ U daljnjem međuratnom djelovanju *Prosvjeta* se prilagođavala političkoj i ekonomskoj situaciji u zemlji. Od 1. novembra 1932. godine počeo je s radom fond za štednju nazvan *Prosvjetin fond za dodjelu stipendija i miraza*, koji je djelovao prilično dobro, čak je i uspijevao iz prikupljenih sredstava dodjeljivati jednak broj stipendija kao i Društvo *Prosvjeta*.⁴⁸

U međuratnom periodu svoj rad nastavilo je i Hrvatsko kulturno-prosvjetno društvo *Napredak*, preko đачkih domova i podjelom stipendija. U periodu od 1925. do 1935. godine podijeljeno je 969 stipendija srednjoškolcima i 384 stipendije studentima. U posljednjoj školskoj godini pred rat *Napredak* je dodijelio 78 stipendija. Početak Drugog svjetskog rata i uspostava Nezavisne Države Hrvatske vodstvo *Napretka* dočekalo je s neskrivenom radošću i to je pokazalo izmjenom Statuta društva u skladu s novouspostavljenom ideologijom. Ratne okolnosti u kojem je djelovalo usporavale su i otežavale njegove aktivnosti. Ipak, i u takvim uvjetima, *Napredak* je i dalje aktivno radio i realizovao politiku stipendiranja. U školskoj 1942/43. godini podijelio je 179 stipendija srednjoškolcima i 65 visokoškolcima, što je nešto više nego što je dodjeljivao u mirnodopskom periodu.⁴⁹

Osim tri spomenuta kulturno-prosvjetna društva, 1923. godine osnovano je još jedno muslimansko kulturno-prosvjetno društvo *Narodna uzdanica*. Ovo društvo osnovano je kao protuteža prosrpski orijentiranom *Gajretu*. Ova dva društva najbolje su oslikavala političku podijeljenost među muslimanskim stanovništvom. Mada su oba imala skoro identične kulturno-prosvjetne programe, dijelila ih je različita politička orijentacija u rješavanju nacionalnog pitanja. *Narodna uzdanica* dijelila je stipendije, potpore, zajmove i otvarala đачke domove, a stipendirala je prvenstveno srednjoškolce, a tek onda studente. Srednjoškolcima se od školske 1925/26. godine, kada su dodijeljene prve stipendije

⁴⁷ Madžar B. 2001. 221-222.

⁴⁸ Isto. 229-230.

⁴⁹ Džaja M. S. 2007. 147, 149. i 151.

ovog društva, pa do 1936. godine u prosjeku dodjeljivalo od 17 do 40 stipendija godišnje. Tek se 1936. godine broj stipendista povećao preko 100 godišnje. Studentima je u međuratnom periodu dodjeljivano u prosjeku 10 stipendija godišnje. Stipendisti *Narodne uzdanice* uglavnom su se školovali na Zagrebačkom sveučilištu, gdje je organizirana i značajna aktivnost ovog društva, a znatno manji broj studenata odlazio je u Prag, Ljubljanu, Beograd i Kairo.⁵⁰

Muslimansko kulturno-prosvjetno društvo *Gajret* i Srpsko kulturno-prosvjetno društvo *Prosvjeta* su sa uspostavom Nezavisne Države Hrvatske prestali s radom.⁵¹ Inteligencija okupljena oko *Narodne uzdanice* bila je prohrvatski orijentirana, te je nastavila djelovati. Na skupštini 27. jula 1941. godine *Narodna uzdanica* preimenovana je u *Hrvatsko muslimansko društvo Narodna uzdanica*. Na istoj sjednici donijeta je i odluka da se imovina *Gajreta* prebaci u vlasništvo *Narodnoj uzdanici*.⁵² Aktivnosti *Narodne uzdanice* u ratnim uvjetima bile su znatno otežane, ali su i dalje internati radili te su se nastavile dijeliti stipendije i potpore. Preuzimanjem *Gajretove* imovine preuzete su i njihove obaveze prema studentima i učenicima, a pošto su obaveze porasle, a prihodi se naglo smanjili, društvo se našlo u nezavidnoj situaciji. Prilike su se dodatno pogoršale krajem 1944. godine kada je stanje na bojištu nagovještavalo slom okupatorskog režima, ali *Narodna uzdanica* je i dalje dodjeljivala finansijsku pomoć učenicima i studentima.⁵³

Angažiranje kulturno-prosvjetnih društava na podjeli stipendija i s drugim različitim aktivnostima imalo je za cilj kulturno i prosvjetno uzdizanje stanovništva, što je tokom naznačenog vremena polučilo značajne rezultate.

⁵⁰ Kemura I. 2002. 125-133.

⁵¹ U aprilu je obustavljen rad *Gajreta* i zabranjeno je njegovo daljnje djelovanje. Svi odbori su raspušteni, a njegova imovina je prenjeta na upravu *Narodne uzdanice*. Vidi: Kemura I. 1986. 360-361. S obzirom na fašističku politiku vlasti NDH Srpsko kulturno-prosvjetno društvo *Prosvjeta* također nije imalo budućnosti u novoformiranoj kvislinškoj državi. Ono je prestalo sa radom 18. juna 1941. godine kada je „(...) grupa ustaša sa Vilimom Majnelom na čelu ušla u 'Prosvjetin' dom i rastjerala njene činovnike, a zgradu predala na upotrebu Hrvatskoj radničkoj kuhinji, ustvari ustaškoj kuhinji“. Vidi: Madžar B. 2001. 277.

⁵² Kemura I. 1986. 193.

⁵³ Tokom 1941/42. godine dodijeljeno je ukupno 213 stipendija, a već naredne 1942/43. broj dodijeljenih stipendija je pao na 191, da bi 1943/44. godine iznosio 130. Ovakav kontinuirani pad broja dodijeljenih stipendija ukazuje na stagnaciju rada društva. Vidi: Kemura I. 2002. 205-230.

Ipak, sve bi bilo mnogo uspješnije da je takvu aktivnost pratila intenzivnija podrška i države, koja je nažalost izostala. Formiranje Nezavisne Države Hrvatske i Drugi svjetski rat znatno su utjecali na rad spomenutih društava u Bosni i Hercegovini. Od četiri društva, dva su nastavila djelovati (*Napredak* i *Narodna uzdanica*), a ostala dva (*Prosvjeta* i *Gajret*) ukinuta su, te njihova imovina prenjeta na prva dva.

Stipendiranje u socijalističkom periodu (1945-1990)

U prvim godinama poslije Drugog svjetskog rata započelo je organiziranje državne, političke, ekonomske i svih drugih oblika novouspostavljene vlasti prema komunističkim revolucionarnim načelima. Suočena s velikim materijalnim i ljudskim gubicima, komunistička vlast nastojala je obnoviti minimalne uvjete za funkcioniranje države. Što se tiče prosvjete i školstva, naslijedila je veliki broj nepismenih, slabo organiziranu mrežu školskih zgrada, nedostatak učiteljskog kadra i mnogo toga što je oslikavalo poslijeratno siromašno i zapušteno stanovništvo. Kako je Komunistička partija Jugoslavije kontrolirala ukupno društvo, tako je prosvjetna politika bila među najvažnijim resorima u kojem je trebalo ozbiljno djelovati prema principima ideologije marksizma-lenjinizma. Posebna pažnja poklanjala se prosvjetnoj politici pošto se preko nje nastojao usmjeriti odgoj i obrazovanje novih generacija, ali i one starije opismeniti da bi se moglo propagandno djelovati i na njih. Komunistička vlast se trudila pronaći najpogodnije oblike pedagoškog djelovanja u prvom redu adekvatne započetim društvenim promjenama.⁵⁴ Prema paroli: *Socijalizam – pravedan društveni sistem*, trebalo je pružiti jednake prilike svima bez obzira na nacionalno i socijalno porijeklo. Osnovne karakteristike poslijeratne prosvjetne politike bile su odbacivanje svega što je imalo veze s prethodnim režimima i stvaranje novog identiteta jugoslavenskog društva i jugoslavenske inteligencije koja će biti “odana revoluciji”. Posebna pažnja posvećivana je obrazovanju stručnjaka raznih profila, koji su bili potrebni u obnovi i izgradnji zemlje.⁵⁵ Pri tome vodilo se računa da u obrazovnom procesu budu zastupljeni svi socijalni slojevi stanovništva, zatim pripadnici svih

⁵⁴ Klemenović J. – Milutinović J. 2002. 51-73; Klemenović J. – Milutinović J. 2003. 49-77. Autorice daju periodizaciju razvoja školskog sistema na osnovu reformi koje su u njemu provedene.

⁵⁵ Perišić M. 2008; Perišić M. 2002. 353-362; Bondžić D. 2008. 391-436.

nacionalnih zajednica, a sve to uz naglašenu ideološko-političku propagandu. S obzirom na političku situaciju u kojoj je država potpuno kontrolirala odgojno-obrazovni sistem i usmjeravala prosvjetnu politiku, to je značilo da je i stipendiranje bilo pod potpunom kontrolom države. Možda je potrebno napomenuti da su u periodu od 1945. do 1949. godine u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini stipendije dodjeljivala i nacionalna kulturno-prosvjetna društva, ali u neznatnom broju s obzirom na činjenicu da su u ta društva već bili ušli kadrovi, nekadašnji stipendisti – sada komunisti, s jednim jedinim ciljem da zatvore ta društva i da aktivnosti sve više usmjere na državne organe. Rad nacionalnih kulturno-prosvjetnih društva novouspostavljena vlast nije odmah prekinula, nego ih je obnovila i preuredila. Njihovo obnavljanje i preuređivanje išlo je po istom šablonu za sva društva. Tako npr. u ljeto 1945. godine vodstvo Hrvatskog kulturno-prosvjetnog društva *Napredak* smijenjeno je zbog saradnje s okupatorom. Ograničen mu je rad samo na prostor Bosne i Hercegovine.⁵⁶ Prema istoj shemi obnovljen je i rad Srpskog kulturno-prosvjetnog društva *Prosvjeta* postavljanjem rukovodstva odanog novoj vlasti.⁵⁷

Narodna uzdanica, koja je u ratnom periodu imala redovnu aktivnost, nastavila je s radom, ali njeno rukovodstvo potpuno je promijenjeno. Da *Gajret* i *Narodna uzdanica* sa svojim naslijeđem prosrpske i prohrvatske orijentacije nisu bili poželjna društva u novim političkim okolnostima, pobrinula se nova vlast tako što je na sastanku održanom u Sarajevu 13. septembra 1945. godine donesena odluka da se osnuje novo kulturno-prosvjetno društvo Muslimana pod nazivom *Preporod*. Novoformirano društvo svojim radom trebalo je „(...) gajiti bratstvo i jedinstvo svih naroda DFJ i čuvati sve tekovine Narodno-oslobodilačkog pokreta“. Ubrzo su i *Gajret* i *Narodna uzdanica* na svojim sjednicama donijeli odluke o pristupanju novoformiranom društvu, što i nije bilo teško s obzirom na činjenicu da su već njihova vodstva bila zamijenjena komunističkim kadrovima. Tako su poslije 1945. godine svoj kulturno-prosvjetni rad pod stalnim komunističkim nadzorom nastavila društva *Napredak*, *Prosvjeta* i *Preporod*.⁵⁸

Spomenuta društva nastavila su formalno djelovati pod nacionalnim imenima, a stvarno su bili orijentirani prema interesu nove vlasti putem novopo-

⁵⁶ Džaja. M. S. 2007. 152.

⁵⁷ Madžar B. 2001, 283-285.

⁵⁸ Kemura I. 2002. 230-233.

stavljenog rukovodstva. S obzirom na činjenicu da su društva imala višedecenijsku tradiciju te da su uživala ugled i povjerenje kod naroda, njihovo ukidanje odmah nakon završetka rata nije bilo najmudriji politički potez. Njihov rad usmjeravala je i kontrolirala Partija, te su služili kao instrument za pridobijanje povjerenja širokih narodnih masa, prema čemu su bili usmjereni njihovi programi i organizacija. Kada se djelatnost tih društava potpuno umrtvila, došlo je vrijeme 1949. godine, kada je donesena odluka o prestanku rada ovih društava, a njihova imovina prenesena na *Savez kulturno-prosvjetnih društava Bosne i Hercegovine*. Prestanak rada nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava javnosti se nastojala prikazati kao prirodan slijed stvari, odnosno "(...) prirodno odumiranje, dok je to zapravo bilo organizovano/plansko odumiranje".⁵⁹ Pažljivim sagledavanjem rada nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini u posebnim uvjetima djelovanja dolazimo do zaključka kako ne možemo sa sigurnošću tvrditi da je stipendiranje iz njihovih okrilja bilo neovisno o državi. Nad njima je vršena stalna kontrola i ona su morala pratiti partijsku liniju. U njihovim rukovodstvima nalazili su se ne samo partijski kadrovi već i simpatizeri Partije. U poslijeratnim okolnostima, kada su postojali sudovi časti i bio prisutan strah od nove vlasti, angažiranje u radu nacionalnih društava izazivalo je nelagodu kod ljudi.⁶⁰

Pored kratkotrajnog i ograničenog stipendiranja od strane nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava, u Bosni Hercegovini nije bilo drugih sličnih stipendija nevladinih organizacija. Stipendije je dodjeljivala, usmjeravala i kontrolirala država, preko svojih organa vlasti. Državne stipendije su se dodjeljivale za školovanje u zemlji i u inostranstvu, a stipenditori su bili, pored jugoslavenskih državnih organa, i druge inostrane zemlje čije stipendije je morala odobriti jugoslavenska vlada provjeravajući moralno-političku podobnost potencijalnog stipendiste. Još prije završetka Drugog svjetskog rata jedan broj jugoslavenskih studenata školovao se u Sovjetskom Savezu. To su uglavnom bili oficiri i vojna lica. Ova politika je nastavljena i u poslijeratnom periodu, ali u izmijenjenim okolnostima. Najveći broj studenata koji se školovao na evropskim univerzitetima od 1945. do 1948, po nekim procjenama 1.300, primalo je stipendije njih 1.000. Podatak da je preko 75% studenata u inostranstvu

⁵⁹ Kemura I. 1986. 362-363; Čardarović M. 2007. 587-603; Katz V. 2007. 155-187; Katz V. 2011. 172-176.

⁶⁰ Katz V. 2011. 172-176.

bilo stipendirano ukazuje na značaj i rasprostranjenost stipendiranja. Kroz školovanje studenata u inostranstvu prelamali su se i osnovni ciljevi nove prosvjetne politike, od potrebe za obrazovanjem stručnjaka različitih profila, preko stvaranja novog identiteta jugoslavenske inteligencije do političkih efekata, prikazivanja Jugoslavije kao zemlje otvorene i prema Istoku i Zapadu.⁶¹ Jugoslavenski studenti, time i bosanskohercegovački, školovali su se prvenstveno u SSSR-u, Čehoslovačkoj,⁶² zatim mali broj u Bugarskoj, u Francuskoj i Velikoj Britaniji. Ova politika školovanja može se posmatrati u dvije odvojene faze: period od 1945. do 1948. i period poslije 1948. godine. Prva faza obilježena je školovanjem, odnosno stipendiranjem studenata iz Jugoslavije u SSSR-u i u Republici Čehoslovačkoj. Premda je jugoslavenskoj vlasti najviše odgovaralo školovanje u SSSR-u,⁶³ u prvoj godini poslije rata jugoslavenski studenti mogli su se školovati samo za vojna zanimanja, tek 1946. godine dolazi do promjene te odluke. Sovjetski Savez nije mogao zadovoljiti velike potrebe Jugoslavije za školovanjem kadra, pa su poslije rata prihvaćene i stipendije Vlade Francuske⁶⁴

⁶¹ Perišić M. 2008. 83; Isti. 2001. 221.

⁶² Na čehoslovačkim fakultetima školske 1945/46. godine bilo je 252 studenta, od toga 154 stipendista, i to 122 studenta stipendirala je čehoslovačka vlada, 22 savezne institucije FNRJ, a 10 studenata stipendirale su republičke ustanove. Od 252 studenta, iz NR BiH bilo je 28 studenata ili 10,3%. Tokom školske 1946/47. godine broj studenata se povećao na 291, od toga njih 159 je primalo stipendije, i to 129 čehoslovačke vlade, 25 saveznih organa i 5 republičkih. Iz NR BiH broj studenata u Čehoslovačkoj se prepолоvio, pa ih je bilo tek 11 (5,8%). U školskoj 1947/48. godini situacija se drastično promijenila. Broj studenata u Čehoslovačkoj je smanjen na 170, a tek njih 109 je primalo stipendije. Od toga, čehoslovačka vlada je dodijelila 19 stipendija, savezne jugoslavenske institucije 79, a republičke 11. Ova nagla promjena u broju dodijeljenih stipendija jugoslavenskim studentima u školskoj 1947/48. godini snažan je pokazatelj kako su se političke prilike odražavale na politiku stipendiranja studenata u stranim zemljama. U Čehoslovačkoj je zbog brige i kontrole nad studentima iz Jugoslavije formirano *Udruženje jugoslovenske narodne studentske omladine*. Ovo Udruženje okupljalo je oko 90% jugoslavenskih studenata u Čehoslovačkoj. Vidi: Perišić M. 2008. 276-294.

⁶³ Prvi studenti u SSSR odlaze na školovanje, ako se izuzmu vojna lica, tek 1946. godine. Tom prilikom u SSSR otišlo je 229 studenata, od toga njih 31 (15,7%) iz NR BiH. Sljedeće školske 1947/48. godine na školovanju u SSSR-u bilo je 198 jugoslavenskih studenata, a iz NR BiH 40 (20,2%). Nema podataka da li su studenti bili stipendisti jugoslavenske ili sovjetske vlade, ali možda su se i sami finansirali. Ipak, bez sumnje, najveći dio njih je primao stipendije. Vidi: Perišić M. 2008. 201-210.

⁶⁴ Jugoslavenskim studentima u 1945. godini dodjeljeno je 125 stipendija francuske vlade. Ove stipendije su potvrđene i naredne godine, uz manje izmjene. Nisu nam poznati podaci koliko je među ovim stipendistima bilo studenata iz NR Bosne i Hercegovine. U školskoj

i Vlade Velike Britanije (11 stipendija). Ne treba zanemariti ni politički efekat školovanja jugoslavenskih studenata na zapadnoevropskim univerzitetima.⁶⁵ Osim prakse da su jugoslavenski studenti odlazili na školovanje na evropske univerzitete, u Jugoslaviju su pristizali studenti iz okolnih zemalja, a najviše iz Albanije. Taj oblik saradnje bio je pokazatelj dobrih odnosa među socijalističkim zemljama do Rezolucije Informbiroa. Vlada Jugoslavije uputila je obavijest albanskoj vladi 24. jula 1947. godine da jugoslavenski univerziteti mogu primiti sve albanske studente koji izraze želju za studiranjem u Jugoslaviji. U ovoj fazi istraživanja nije nam poznato kako se odvijala ova saradnja, ali nema sumnje da su ti odnosi prekinuti poslije juna 1948. godine.⁶⁶

Druga faza u politici stipendiranja jugoslavenskih studenata na stranim univerzitetima nastupa poslije 1948. godine. Ta godina značajna je po zaokretu na unutarpolitičkom i vanjskopolitičkom planu zemlje. Došlo je do raskida odnosa sa SSSR-om donošenjem Rezolucije Informbiroa, kojom je osuđena politika Komunističke partije Jugoslavije. Započela je ideloška borba koja se odrazila na sve sfere života, pa tako i na školovanje u inostranstvu. Jugoslavija je zaplovila u novu politiku koja se zasnivala u oslanjanju na vlastite snage, odnosno u ovom slučaju na školovanje studenata u zemlji. Godine 1950. započinje otvaranje, prvo prema zapadu, a tek kasnije i prema istoku. Na školovanju u inostranstvu poslije 1950. godine, pored manjeg broja studenata, našli su se uglavnom naučni radnici i brojni stručnjaci u cilju usavršavanja i raznih specijalizacija. Ova politika zakonski je regulirana donošenjem *Uredbe o stipendiranju za usavršavanje u inostranstvu* 1957. godine. Stipendije su dodjeljivane posredstvom Organizacije ujedinjenih naroda, zatim stranih vlada, u

---

1947/48. godini situacija sa jugoslavenskim stipendistima na francuskim univerzitetima znatno se izmijenila. Pored toga što je jugoslavenska vlada nastojala da prati rad i ponašanje ovih studenata u Francuskoj, najviše preko *Udruženja jugoslavenskih studenata u Francuskoj*, i francuska vlada je započela da kalkulira sa stipendiranjem. Na primjer, stipendije su produžene studentima koji nisu imali odgovarajući uspjeh u učenju, a oduzete onima koji su imali sve uvjete za nastavak školovanja, najvjerovatnije iz političkih razloga. To je najviše otežavalo položaj studentima. Na koncu, u školskoj 1947/48. godini u Francuskoj je bilo 88 studenata, i to tek njih 24 su primala francusku stipendiju, a 14 studenata je primalo stipendiju jugoslavenske vlade, dok se 50 njih samofinansiralo. Vidi: Perišić M. 2008. 126-138.

⁶⁵ Perišić M. 2008. 83; Isti, 2001. 221; Petranović B. 1989. 147.

⁶⁶ Petranović B. 1989. 148.

prvom redu Velike Britanije⁶⁷ i Francuske, ali i Austrije, Holandije, Belgije, Italije, Danske, Norveške, Švedske, a od 1956. od SSSR-a, Poljske i Čehoslovačke, stranih univerziteta i UNESCO-a. U periodu do 1985. godine Jugoslavija je razmjenjivala stipendije sa trideset zemalja, dok je za osamdeset zemalja u razvoju dodjeljivala stipendije bez obaveze vraćanja iste usluge.⁶⁸

Poslije 1950. godine, kada se Jugoslavija našla u procjepu između istočnog i zapadnog bloka, započela je saradnju sa afričkim i azijskim zemljama. Ta se politika ogledala u korištenju *zapadnog recepta*, dodjeljivanjem stipendija za školovanje mladih ljudi u Jugoslaviji iz Indije, Egipta, Toga, Libana, Maroka, Sudana i niza drugih zemalja. U okviru te politike i jugoslavenski studenti su odlazili na školovanje u afričke i azijske zemlje. Tim povodom Komisija za kulturne veze sa inostranstvom u saradnji sa Državnim sekretarijatom za inostrane poslove, te Beogradskim i Sarajevskim univerzitetom 1958. godine izradila je plan prema kojem je trebalo određeni broj studenata ili diplomiranih stručnjaka poslati na studije u azijske i afričke zemlje. Koncem 50-ih i početkom 60-ih godina politika stipendiranja stranih državljana smišljeno je poticana i organizirana. U prvi plan su dolazile afričke i azijske zemlje, dok su države zapadne Evrope, SAD-a i druge socijalističke zemlje namjerno izbjegavane. Ove tendencije bile su vidljive poslije Prve konferencije nesvrstanih u Beogradu 1961. godine.⁶⁹

S obzirom na činjenicu da se od 50-ih godina Jugoslavija priključila politici nesvrstanih, u kojoj su značajno mjesto zauzimale neke islamske zemlje,

⁶⁷ Stipendije su najredovnije stizale od Britanskog savjeta (British council) preko Odjeljenja za naučne i kulturne veze sa inostranstvom pri Savetu za nauku i kulturu, a kasnije sa Komisijom za kulturne veze sa inostranstvom. Britanski savjet je imao dugu tradiciju na jugoslavenskim prostorima. Osnovan je u novembru 1934. godine. Prva kancelarija na jugoslavenskim prostorima otvorena je u Kraljevini Jugoslaviji, u Beogradu između 1936. i 1938. godine, odnosno 1940. godine. Osnovan je kao organizacija koja ima za cilj razvijanje kulturnih, naučnih i prosvjetnih veza između Velike Britanije i drugih zemalja. Britanski savjet djelovao je kao nevladina organizacija, ali je imao veliku podršku vlasti, između ostalog, najviše putem finansijske potpore. Jedna od njegovih aktivnosti bila je i davanje stipendija za učenje engleskog jezika. Tokom 1952. godine dodijelio 19 stipendija za školovanje jugoslavenskih učenika i studenata, od toga za dva iz BiH. Vidi: Perišić M. 2008. 403-406; Gašić R. 2007. 21-36. Službena stranica Britanskog savjeta u Republici Srbiji: http://www.britishcouncil.org/serbia-about_us-who_we_are-our_history.htm (10. 1. 2012)

⁶⁸ *Jugoslavija 1945-1985*. 1986. 179.

⁶⁹ Perišić M. 2008. 431-436; Bondžić D. 2011. 67-78.

to se jednim dijelom odrazilo i na politiku stipendiranja, prvenstveno prema školovanju kadrova Islamske vjerske zajednice. Godine 1958. prilikom posjete jugoslavenske delegacije Egiptu dogovoreno je s rektorom *El- Ezher* univerziteta u Kairu školovanje učenika iz Jugoslavije. U oktobru 1962. godine otputovalo je pet učenika Gazi Husrev-begove medrese na školovanje u Egiptat. Ovim činom trebao se osigurati školovani kadar za Islamsku vjersku zajednicu, a ujedno nastojao se smanjiti njen pritisak za osnivanje Teološkog fakulteta u Sarajevu.⁷⁰ Do osnivanja Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu, 1977. godine, obrazovano je nekoliko generacija studenata na univerzitetu *El-Ezher* u Kairu, ali i na Univerzitetu u Bagdadu. Stipendije za školovanje na *El- Ezher* univerzitetu dodjeljivane su i u drugoj polovici 80-ih godina.⁷¹

Pored stipendija koje su bile namijenjene za školovanje u inostranstvu, najveći dio stipendija poslije 1950. godine usmjeravan je na školovanje u zemlji. Godine 1947. kada je donijet *Zakon o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ i narodnih republika* planiran je osnovni pravac i smjer razvoja u narednih pet godina. U okviru tog plana posebna pažnja posvećena je razvoju školstva te školovanju kadrova neophodnih za razvoj jugoslavenske privrede. Također, predviđeno je da se godišnje obrazuje 5.000 fakultetskih stručnjaka na nivou Jugoslavije, bez obzira na infrastrukturne i kadrovske nedostatke. Ovo pitanje trebalo je regulirati planskim upisom, prema potrebama privrede, dodjelom stipendija i izgradnjom visokoškolskih ustanova.⁷² Politika stipendiranja imala je značajnu ulogu u vremenu ostvarivanja prvog Petogodišnjeg plana. Problematika se može posmatrati u dva perioda, od 1947. do 1950. i od 1950. do 1951. godine. U prvom periodu (1947-1950), politika stipendiranja bila je strogo centralizovana, utvrđena je neophodna

⁷⁰ Radić R. 2003. 314-338. (napomena 67); Radić R. 2002. 615.

⁷¹ O ovoj problematici ne postoji naučna studija, već se to može pratiti na osnovu biografija istaknutih stručnjaka islamskih nauka i profesora Fakulteta islamskih nauka: Ahmed Smajlović, Munir Ahmetpahić, Enver Alić, Mustafa Cerić, Besim Čanić, Ejub Dautović, Ibrahim Džananović, Mesud Hafizović, Hamdija Jusufspahić, Enes Karić, Husein Kavazović, Mensur Masnopita, Mustafa Prljača, Jusuf Ramić, Husejin Smajić i drugi. Vidi: Cerić M. 2009. 13-16; Ramić J. 2009. 40-54; Hasani M. 2004. 11-28; Ramić J. 2001. 7-10; *Ko je ko u Bošnjaka*. 2000. 31, 37, 83, 87, 105, 127, 195, 218, 231, 248, 270, 330, 334, 361. Intervju sa Nezim ef. Halilovićem, u : *Glasnik – list Asocijacije bh studenata u Egiptu*. god. I, br. 5, 2011. Kairo. preuzeto sa: <http://islam-iman.com/images/pdf/1.pdf> (12. 1. 2012).

⁷² *Zakon o petogodišnjem planu – razvitak narodne privrede FNRJ*. 1947. 100-102; Bondžić D. 2006. 193-195.

pravna regulativa,⁷³ razrađeni su kriteriji za dodjelu stipendija, obaveze stipendista te niz drugih važnih pitanja. Petogodišnji plan postavljao je okvire prema kojima su se dodjeljivale stipendije. Krajni cilj politike stipendiranja bio je obrazložen potrebom za „(...) stvaranjem novih kadrova za potrebe Petogodišnjeg plana“.⁷⁴ Donošenje i ostvarivanje Petogodišnjeg plana odrazilo se i na državnu organizaciju, uključujući i organizaciju prosvjetnih organa.⁷⁵ Stipendiranje je bilo sredstvo u rukama vlasti kako bi se osiguralo ostvarenje planiranih zadataka, a prije svega stvaranje potrebnog stručnog kadra. Tako su se za pojedine fakultete zbog deficitarnih zanimanja dodjeljivale veće stipendije. Pri tome nisu zanemarivane i druge karakteristike prosvjetne politike toga vremena, pa se vodilo računa i o socijalnom porijeklu studenata, njihovoj političko-ideološkoj podobnosti, putem čega se nastojala obrazovati *nova jugoslavenska inteligencija*.⁷⁶ Od 1950. godine postepeno su se mijenjale društveno-političke prilike u zemlji, pa time i politika stipendiranja. U skladu s četiri D (deliberalizacija, decentralizacija, deetatizacija i debirokratizacija) politika stipendiranja, do tada planski centralizirana, započela se postepeno decentralizirati. Ipak, izmjene koje su provođene s namjerom rješavanja određenih *hroničnih* problema stipendiranja, nisu davale značajnije rezultate. Međutim,

⁷³ Komitet za škole i nauku FNRJ donio je *Saopštenje o dodjeljivanju stipendija za studije na univerzitetima i visokim školama u zemlji za školsku 1947/48. godinu*. Ovim su privremeno, do donošenja Uredbe, regulirana sva pitanja u vezi sa stipendiranjem. *Opšta uredba o stipendijama* donesena je u novembru 1947. godine, te se njom organizirao sistem stipendiranja u skladu sa zahtjevima Petogodišnjeg plana. Ova uredba je preciznije doradena početkom 1948. godine usvajanjem *Uputstva o načinu i postupku pri dodjeljivanju stipendija i izboru stipendista*. Izmjene i dopune *Opšte uredbe* nastupile su još u junu 1949. i aprilu 1951. godine, te su bile vezane sa organizacionim promjenama u državi. Vidi: Bondžić D. 2006. 196-198, 206.

⁷⁴ Bondžić D. 2006. 199.

⁷⁵ Na saveznom nivou poslove prosvjete obavljalo je Ministarstvo prosvjete, ali je 1946. godine ukinuto i formiran je Komitet za škole i nauku FNRJ. Na republičkom nivou za poslove iz oblasti prosvjete bilo je zaduženo Ministarstvo prosvjete, s tim da su stručne škole ulazile pod upravu resornih ministarstava. U augustu 1947. godine formiran je Komitet za fakultete, visoke škole i naučne ustanove NR BiH. Ove izmjene bile su u vezi sa donošenjem Petogodišnjeg plana. Politika stipendiranja se centralizirala, pa su stoga i dodjelu stipendija, umjesto ministarstva i drugih ustanova, preuzeli, na saveznom nivou Komitet za škole i nauku FNRJ, na republičkom nivou Komitet za fakultete, visoke škole i naučne ustanove NR BiH. Vidi: Papić M. 1983. 79-83; Bondžić D. 2008. 391-436; Bondžić D. 2006. 195.

⁷⁶ Bondžić D. 2006. 200-206.

postoji podatak da je na Beogradskom univerzitetu svaki treći student primao stipendiju, ali i dalje je bio mali broj diplomiranih studenata.⁷⁷

Politika stipendiranja promijenila se u oktobru 1951. godine, kada je uveden novi oblik pomoći države studentima, dječiji dodatak.⁷⁸ Ovom odlukom drastično se smanjio broj stipendista, kako srednjoškolaca tako i studenata. Od ukupnog broja srednjoškolaca u Jugoslaviji 635.288, njih 61.432 ili 9,66% primalo je stipendije u školskoj 1950/51. godini, dok je već naredne 1951/52. godine broj stipendista znatno smanjen na 15.506 ili 2,6% od ukupnog broja srednjoškolaca u Jugoslaviji, koji je iznosio 570.374. Broj stipendija je smanjen za 45.926. S druge strane, i stipendije za studente znatno su umanjene. U toku školske 1950/51. studenti su primali 28.872 stipendije ili njih 57,8% od ukupnog broja studenata u Jugoslaviji (49.925). Taj broj je smanjen u narednoj 1951/52. godini, pa je stipendije primalo tek 6.579 studenata ili 14,09% od ukupnog broja studenata u Jugoslaviji (46.678). Broj stipendija je smanjen za 22.293.⁷⁹ Ove izmjene izazvale su nezadovoljstvo kod studenata koji su bili, uglavnom, zadovoljni dotadašnjom politikom stipendiranja. To je značilo i odstupanje od dotadašnjeg sistema mjera, koje su zacrtane s ciljem ostvarivanja iz odredbi Petogodišnjeg plana.⁸⁰ Međutim, jugoslavenska država nastojala je od oslobođenja izgraditi vlastitu univerzitetsku mrežu. Tako su već 1946. godine započeti prvi koraci ka osnivanju Univerziteta u Sarajevu, otvaranjem prvo Pravnog fakulteta, što je trebalo smanjiti visoke troškove stipendiranja studenata na školovanju u drugim republikama.⁸¹

Statistički podaci o ukupnom broju dodijeljenih stipendija u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini od 1947. do 1971. godine do sada nisu poznati.

⁷⁷ Bondžić D. 2006. 207-208; Petranović B. 1989. 152.

⁷⁸ Na njega su polagali pravo svi oni čiji su roditelji nezaposleni, koji redovno studiraju (do 25 godine), te je iznos ovisio od materijalnog stanja porodice. Oni koji su primali dječiji dodatak nisu imali pravo na stipendiju. Vidi: Bondžić D. 2006. 209.

⁷⁹ Podaci su preuzeti iz *Statističkog godišnjaka FNRJ, Statističkog godišnjaka SFRJ, Statističkog godišnjaka Jugoslavije*. Beograd: Savezni zavod za statistiku. 1954. 334; 1955. 319; 1956. 317; 1957. 386; 1958. 265; 1959. 262; 1960. 284; 1961. 285; 1962. 277; 1963. 307; 1965. 330; 1966. 314; 1967. 294; 1968. 299; 1969. 298; 1970. 288-290; 1971. 301-302.

⁸⁰ Bondžić D. 2006. 209-210.

⁸¹ Petranović B. 1989. 148-149.

Za period do 1971. godine poznati su podaci o broju dodijeljenih stipendija srednjoškolcima u SR BiH za 1965/66. školsku godinu.

Škole/Davaoci stipendija	Općinska skupština	Državne ustanove (škole i slično)	Radne organizacije u privredi	Zadruge i zadružne organizacije	Društvene organizacije	Ostalo	Broj dodijeljenih stipendija (%)
Škole za kvalifikovane radnike	82	47	1.971	62	31	10	2.203 (30.7%)
Škole za ostali stručni kadar	36	26	9	-	2	-	73 (1%)
Tehničke i druge stručne škole	675	178	1.687	125	76	66	2.807 (39%)
Škole za obrazovanje nastavnika	1.620	75	1	-	23	8	1.727 (24%)
Umjetničke škole	120	3	2	-	-	2	127 (1.7%)
Gimnazije	71	39	20	2	8	105	245 (3.6%)
Ukupno dodijeljenih stipendija	2.604	368	3.690	189	140	191	7.182

Tabela 3. Pregled dodijeljenih stipendija srednjoškolcima u SR Bosni i Hercegovini prema školama i davaocima stipendija za školsku 1965/66. godinu.⁸²

Srednjoškolcima su dodijeljene 7.182 stipendije, što je bilo samo 8,6% udjela u ukupnom broju srednjoškolaca u SR BiH (83.036). Istovremeno, na saveznom nivou u istoj godini srednjoškolcima je dodijeljeno 36.285 stipendija, što bi procentualno predstavljeno u odnosu na broj srednjoškolaca u Jugoslaviji (611.271), iznosilo 5,9%. Uporedimo li savezne podatke s onim republičkim, dobit ćemo podatak da je broj srednjoškolaca u SR BiH činio 13,5% u ukupnom broju srednjoškolaca u SFRJ, dok je broj stipendija dodijeljenih srednjoškolcima u SR BiH činio 19,7% od ukupnog broja u SFRJ. Ako ove podatke uporedimo sa istim iz drugih republika, vidjet ćemo da je SR BiH

⁸² Tabela je prezentirana prema podacima iz *Statističkog biltena. Škole I i II stepena kraj 1965/66. godine*. br. 502. 1967.

bila na trećem mjestu po broju dodijeljenih stipendija u SFRJ, odmah poslije Srbije (11.146 ili 38,3%) i Slovenije (9.250 ili 25,4%), a ispred Hrvatske (4.899 ili 13,5%), Makedonije (2.363 ili 6,5%) i Crne Gore (1.446 ili 3,9%). Najveći broj stipendija, oko 95%, u SR BiH bio je namijenjen srednjoškolcima koji su se opredijelili za tehnička zanimanja, za nastavničko zvanje i za kvalificirane radnike, dok se tek nekih 5% odnosilo na stipendije za umjetničke škole, gimnazije i škole za ostala stručna zvanja, što je bilo u skladu s nastojanjima da se smanji razlika između stručnih škola i gimnazija. Međutim, razlike su postojale prvenstveno u činjenici da su gimnazije, naspram stručnih škola, omogućavale dalje školovanje na fakultetima. Na primjer, na početku 60-ih godina od upisanih studenata na fakultetima 1/3 bili su gimnazijalci. Ali isto tako bilo je od velike važnosti školovanje stručnih kadrova tako neophodnih privredi.⁸³

Broj stipendija srednjoškolcima i studentima u SR BiH može se preciznije pratiti poslije 1971. godine prema *Statističkom godišnjaku* i *Statističkom biltenu* Republičkog zavoda za statistiku Bosne i Hercegovine. Ovi podaci nisu sistematizirani za svaku godinu, već samo za 1971/72, 1972/73, 1974/75, 1976/77, 1978/79, 1981/82, 1983/84, 1985/86. i 1988/89. Priložena tabela 4. pokazuje da ukupan broj stipendija srednjoškolcima i studentima nije imao neki većih oscilacija, kakve su, naprimjer, zabilježene početkom 50-ih godina. Izuzetak je činila školska 1976/77. godina s tek 5.431 stipendijom, što je znatno manje naspram 7.810, koliko je dodijeljeno školske 1974/75. godine, čemu je najvjerovatnije doprinijela ekonomska kriza koja je zahvatila zemlju. Već u školskoj 1978/79. godini dodijeljeno je 7.365 stipendija, što se može objasniti nekim blagim ekonomskim oporavkom. Ono što je još zanimljivo kod ove pojave jeste i to da je najveći teret smanjenja broja stipendija osjetila studentska populacija, čiji je broj umanjen za više od pola (sa 5.779 na 2.593), dok je broj stipendija za srednjoškolce blago uvećan (sa 2.031 na 2.838). Treba imati u vidu i činjenicu da su stipendije studenata znatno više od onih koje su se davale srednjoškolcima. Vjerovatno bi neke dublje analize ovog pitanja ukazale i na neke druge razloge u vezi s padom broja stipendija. Sljedeća vidljivija promjena u broju stipendija zabilježena je školske 1988/89. godine, kada je bilo samo 5.815 stipendija. Ova pojava se može opravdati ekonomskom i političkom krizom koja je sve očitije pogađala zemlju u to vrijeme. Ipak, za

⁸³ *Statistički bilten*. Škole I i II stepena. 1967. br. 502. 76-78. *Materijalni i društveni razvoj SR Bosne i Hercegovine 1947-1984*. 1986. 63.

razliku od školske 1976/77. godine, osjetniji pad u broju stipendija zabilježen je kod srednjoškolaca, skoro trostruko manji (sa 3.835 na 1.621), dok je broj stipendija za studente tek nešto veći (sa 4.002 na 4.190).

Školska godina	Ukupno stipendista*	Broj srednjoškolaca	Stipendisti srednjih škola	Broj studenata	Stipendisti studenti (fakulteti i visoke škole)
1971/72.	9.194	107.202	2.103	38.125	7.091
1972/73.	9.426	112.549	2.068	37.667	7.358
1973/74.	-	118.175	-	39.541	-
1974/75.	7.810	127.885	2.031	42.449	5.779
1975/76.	-	139.273	-	47.613	-
1976/77.	5.431	153.268	2.838	52.220	2.593
1977/78.	-	174.803	-	58.062	-
1978/79.	7.365	192.746	2.634	61.995	4.731
1979/80.	-	207.846	-	65.567	-
1980/81.	-	218.906	-	61.427	-
1981/82.	8.169	227.408	3.890	60.263	4.279
1982/83.	-	226.478	-	58.306	-
1983/84.	7.384	222.628	4.111	50.571	3.273
1984/85.	-	212.417	-	47.364	-
1985/86.	7.837	199.123	3.835	47.036	4.002
1986/87.	-	184.335	-	45.716	-
1987/88.	-	174.590	-	45.567	-
1988/89.	5.815	-	1.621	41.400	4.194

Tabela 4. Broj dodijeljenih stipendija prema broju srednjoškolaca i studenata u SR Bosni i Hercegovini.⁸⁴

* Pod pojmom stipendist podrazumijeva se kategorija *stipendista* i *stipendista sa plaćenim studijskim odmorom*. Definicija pojma stipendist sa plaćenim studijskim odmorom podrazumijeva „(...) lice koje je na učenju – studiranje došlo direktno iz radnog odnosa i kao takvo ima plaćeni studijski odmor, a za vrijeme učenja – studiranja prima cjelokupan ili prema pravilniku radne organizacije umanjen neto lični dohodak“. Kasnije će ovaj pojam zamijeniti pojam „lice na školovanju uz naknadu ličnog dohotka“. *Statistički bilten. Stipendisti i korisnici kredita radnih organizacija u 1971. godini*. br. 8, 1973. 8.

⁸⁴ Tabela je urađena na osnovu podataka iz statsitičke građe: *Statistički bilten. Stipendisti i korisnici kredita radnih organizacija u 1971. godini*. br. 8, 1973; *Statistički bilten. Stipendisti, lica na školovanju uz naknadu ličnog dohotka i korisnici kredita u SR BiH 1983*. br. 135, 1985; *Statistički bilten. Stipendisti, lica na školovanju uz naknadu ličnog dohotka i korisnici kredita u*

Ako upoređujemo broj stipendija dodijeljenih srednjoškolicima s brojem stipendija studentima, uočili bismo da su te oscilacije nešto češće nego one u ukupnom broju dodijeljenih stipendija u SR BiH. Da bismo donijeli čvršći zaključak, potrebno je smanjiti broj nepoznanica, kojih u ovim primjerima ima puno. Prvenstveno bi od velike koristi bili podaci za sve godine, kojih zasada nemamo. Ali, ako sagledamo ove podatke kojima raspolažemo, uvidjet ćemo da je početkom 70-ih godina broj stipendija za studente bio znatno viši nego za srednjoškolce (1971/72, 1972/73. i 1974/75. školske godine). Ipak, to se promijenilo školske 1976/77. godine, kada se broj stipendija za obje kategorije skoro izjednačava (1.838 stipendija srednjoškolicima i 2.593 za studente). Takav odnos nije se zadržao do konca 70-ih, već je 1978/79. promijenjen u korist studenata skoro 2:1. Ipak, tokom 80-ih godina zabilježen je duži period stabilnosti u kojem su studenti i srednjoškolci primali približno jednak broj stipendija, što se može vidjeti ako se uporede podaci za školske 1981/82, 1983/84. i 1985/86. godine. U školskoj 1988/89. godini taj kontinuirani i stabilni odnos se prekinuo i naglo promijenio u korist studenata.

Posebno mjesto u socijalističkom sistemu stipendiranja imao je *Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke djece*, osnovan 1974. godine, a djelovao je, koliko je poznato, do 1990. godine. Ovaj način stipendiranja dominirao je tokom posljednje dvije decenije socijalističke vladavine. Tačan datum prestanka rada Titovog fonda do sada nije poznat pošto građa Arhiva Jugoslavije još nije dostupna za ovo razdoblje. Tokom postojanja je svojim radom značajno ostvarivao nekoliko funkcija, a to su bile: odgojno-obrazovna, socijalna, kadrovska i idejno-politička. Mada su u to vrijeme postojali i drugi fondovi koji su dodjeljivali stipendije, Titov fond imao je najistaknutije mjesto u politici stipendiranja u socijalističkoj Jugoslaviji, i u SR BiH, zahvaljujući prvenstveno velikom broju stipendija, ali i zbog toga što je djelovao kao institucija od saveznog značaja. Ova tema je predmet posebnog istraživanja u okviru magistarskog rada pod nazivom *Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke djece SRBiH (1974-1986)*.

SR BiH u 1985. br. 164, 1987; *Statistički bilten. Stipendisti, lica na školovanju uz naknadu ličnog dohotka i korisnici kredita u SR BiH u 1988.* br. 206, 1990.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Objavljeni izvori

- *Materijalni i društveni razvoj SR Bosne i Hercegovine 1947-1984*. 1986. Sarajevo: Republički zavod za statistiku.
- Petranović B. Zečević M. 1985. *Jugoslavija 1918-1984 – zbirka dokumenata*. Beograd: Rad.
- *Statistički bilten. Stipendisti i korisnici kredita radnih organizacija u 1971. godini*. Sarajevo: Republički zavod za statistiku Bosne i Hercegovine. br. 8, 1973. 8.
- *Statistički bilten. Stipendisti, lica na školovanju uz naknadu ličnog dohotka i korisnici kredita u SR BiH 1983*. Sarajevo: Republički zavod za statistiku, br. 135, 1985.
- *Statistički bilten. Stipendisti, lica na školovanju uz naknadu ličnog dohotka i korisnici kredita u SR BiH u 1985*. Sarajevo: Republički zavod za statistiku, br. 164, 1987.
- *Statistički bilten. Stipendisti, lica na školovanju uz naknadu ličnog dohotka i korisnici kredita u SR BiH u 1988*. Sarajevo: Republički zavod za statistiku, br. 206, 1990.
- *Statistički bilten. Škole I i II stepena kraj 1965/66. godine*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, br. 502, 1967.
- *Statistički bilten. Škole I i II stepena*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1967. br. 502.
- *Statističkog godišnjaka FNRJ/ Statističkog godišnjaka SFRJ/ Statističkog godišnjaka Jugoslavije*. Beograd: Savezni zavod za statistiku. Godine: 1954-1963; 1965-1970.
- *Statistički godišnjak SR Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Republički zavod za statistiku. 1970-1990.
- Stojković M. 1998. *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*. sv. 1 (1876-1918). Beograd: Službeni list SRJ.
- *Zakon o petogodišnjem planu – razvitak narodne privrede FNRJ*. 1947. Beograd: Savezna planska komisija.

b) Internet

- Zvanična stranica Britanskog savjeta u Republici Srbiji http://www.britishcouncil.org/serbia-about_us-who_we_are-our_history.htm (10. 1. 2012)
- Intervju sa Nezim ef. Halilovićem, u : Glasnik – list Asocijacije bh studenata u Egiptu. god. I, br. 5, 20011. Kairo. preuzeto sa: <http://islam-iman.com/images/pdf/1.pdf> (12. 1. 2012)

LITERATURA

- Bogićević V. 1965. *Istorija razvoja osnovnih škola u Bosni i Hercegovini (1463-1918)*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Bondžić D. 2006. “Prvi petogodišnji plan i stipendiranje studenata u Srbiji (1947-1951)”. *Tokovi istorije*, 1-2/2006. Beograd: Institut za noviju istoriju. 193-211.
- Bondžić D. 2008. “Prosveta i nauka u Srbiji i Jugoslaviji 1945-1990”. *Istorija 20. veka*, 2/2008. Beograd, 391-437.
- Bondžić D. 2010. “Strani studenti u Jugoslaviji 1956-1961”. *Istorija 20. veka*, 2/2010. 67-78.
- Bondžić D. 2011. *Misao bez pasoša. Međunarodna saradnja Beogradskog univerziteta 1945-1960*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Cerić M. 2009. “Povodom 20-godišnjice smrti Ahmeda Smajlovića (1938-1988)”. *Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka*. br. 13/2009. Sarajevo: FIN, 13-16.
- Čardarović M. 2007. “Kako je djelovala poslijeratna Napretkova središnja uprava (1945.-1949.)”. *Stoljeće HKD Napredak (1902-2002)*. Sarajevo-Zagreb: 587-603.
- Ćurić H. 1982. *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Džaja M. S. 2007. “Društvo Napredak u jugoslavističkom razdoblju”. *Stoljeće HKD Napredak (1902-2002)*. Sarajevo-Zagreb: 139-155.
- *Enciklopedija Jugoslavije – SR Bosna i Hercegovina (separat)*. 1983. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
- Gašić R. 2007. “Anglofilske organizacije u Beogradu između dva svetska rata”. *Istorija 20. veka*, vol. 25, br. 1. Beograd: Institut za savremenu istoriju. 21-36.
- Hasanbegović Z. 2007. *Muslimani u Zagrebu (1878-1945)*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

- Hasani M. 2004. “Merhum Ibrahim Džananović (1946-2003).” *Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka*, 9/2004. Sarajevo: FIN, 11-28.
- *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*. 1984. Beograd: Izdavački centar komunist / Narodna knjiga / Rad.
- Išek T. 2002. *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902- 1918)*. Sarajevo: HKD Napredak.
- *Jugoslavija 1945-1985*. 1986. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Katz V. 2007. “Političke prilike u Bosni i Hercegovini koje su uvjetovale zabranu rada nacionalnih kulturnih društava sa posebnim osvrtom na *Napredak* (1945.-1949.)” *Stoljeće HKD Napredak (1902-2002)*. Sarajevo-Zagreb: 155-187.
- Katz V. 2011. *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945-1953*. Sarajevo: Institut za istoriju. 172-176.
- Kemura I. 1983. *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kemura I. 2002. *Značaj i uloga Narodne uzdanice u društvenom životu Bošnjaka (1923-1945)*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju u Sarajevu.
- Klemenović J. – Milutinović J. 2002. “Iskustva dosadašnjih reformi sistema vaspitanja i obrazovanja unašoj zemlji – I deo”. *Pedagogija*, XL, 4. Beograd: Forum pedagoga Srbije i Crne Gore. 51-73.
- Klemenović J. – Milutinović J. 2003. “Iskustva dosadašnjih reformi sistema vaspitanja i obrazovanja unašoj zemlji – II deo”. *Pedagogija*, XII, 1. Beograd: Forum pedagoga Srbije i Crne Gore. 51-73. 49-77.
- *Ko je ko u Bošnjaka*. 2000. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- Kraljačić T. 1987. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Madžar B. 2001. *Prosvjeta. Srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949*. Banja Luka – Srpsko Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske.
- Omerović S. E. 2012. *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini (1918-1921)*. Sarajevo: Filozofski fakultet (rukopis magistarskog rada).
- Papić M. 1972. *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Papić M. 1979. *Istorija srpskog školstva u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Papić M. 1981. *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1941-1953*. Sarajevo: Svijetlost.
- Papić M. 1982. *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*. Sarajevo: Veselin Masleša.

- Papić M. 1984. *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Perišić M. 2001. “Jugoslavenski studenti stipendisti na evropskim univerzitetim 1945-1948. Sovjetsko i francusko iskustvo”. *Dijalog povjesničara-istoričara*, br. 3. Zagreb. 221-236.
- Perišić M. 2002. “Prosvjetna politika – vid traganja za novim identitetom jugoslavenskog društva (1945-1953)”. *Dijalog povjesničara-istoričara*, 5. Zagreb. 353-362.
- Perišić M. 2008. *Od Staljina ka Sartru. Formiranje jugoslavenske inteligencije na evropskim univerzitetim (1945-1958)*. Beograd: Institut za noviju istoriju.
- Petranović B. 1989. *Istorija Jugoslavije 1918-1988*. Knjiga III. Beograd: Nolit.
- Radić R. 2003. “Školovanje dece u verskim školama u Srbiji u drugoj polovini XX veka”. *Žene i deca- Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*. Beograd. 314-338.
- Radić R. 2002. *Država i verske zajednice 1945-1970*. tom II, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Ramić J. 2001. “Merhum Mesud Hafizović, (1947-2001)”. *Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka*, 7/2001. Sarajevo: FIN, 7-10.
- Ramić J. 2009. “Slovo o postdiplomskom studiju Ahmeda Smajlovića”. *Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka*. 13/2009. Sarajevo: FIN, 40-54.
- Stanković Đ. 2000. *Studenti i Univerzitet 1914-1954*. Beograd: Centar za savremenu istoriju jugoistočne Evrope.

Summary

SCHOLARSHIPS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1878-1990)

A scholarship is a form of financial aid for education. Depending on who gives it and according to which criteria, it allows us to view the basic political, economical and social movements. By the granting of scholarships the state, primarily, supported the current educational policy, while on the other side, non-government organizations tried to achieve their various programmes. The main non-government grant-

makers were cultural and educational societies *Gajret*, *Prosvjeta*, *Napredak* and *Narodna uzdanica*.

During the Austro-Hungarian period in Bosnia and Herzegovina, the Provincial government formed and executed a new educational policy in order to raise the general level of education of domestic population, but also to justify its role in Bosnia and Herzegovina as a missionary for the conduct of modernisation processes and to control the creation of domestic intelligentsia. On the other hand, the forming of national cultural and educational societies was an answer to the mentioned educational policy of the Austro-Hungarian government and it was given in a special way since the societies were oriented towards the creation of a numerous intelligentsia from their own national ranks.

Granting of scholarships in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes / Yugoslavia was used with the same goals in mind, but the governing regime used the work of the cultural and educational societies for its own means to a greater extent also politicizing them. The best examples of this were *Gajret* and *Narodna uzdanica* which gathered the Muslim population according to their divergent political and national orientation.

In the period after 1945, Bosnia and Herzegovina was one of six federal units of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia and the scholarship policy was an integral part of its educational policy. Considering the planned and directed educational policy, grantmaking corresponded to the new ideology. Until spring of 1949 various cultural and educational policies were in action, but their activities were limited according to Agitprop needs. The scholarship policy became a state job which was controlled, organized and directed by the government, regardless of whether these were state grants for education in one of the republics or state grants for abroad, as well as from grants of foreign governments for Yugoslav students. A special place in the socialist system of scholarships was occupied by *Tito's fund for the scholarships for young workers and worker's children* which was active from 1974 to 1990.

Key words: scholarship, Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungary, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Socialist Federative Republic of Yugoslavia, *Gajret*, *Narodna uzdanica*, *Prosvjeta*, *Napredak*, *Tito's fund for the scholarships for young workers and worker's children of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina*

UDK 338 (497.1) "1945/1955"
Izvorni naučni rad

SNABDEVANJE I STANDARD U FNRJ 1945-1955.*

Ivana Dobrivojević

Institut za savremenu istoriju, Beograd, Srbija

Autorica u radu analizira sistem racioniranog snabdevanja koji je zaveden posle Drugog svetskog rata, posleratnu oskudicu izazvanu siromaštvom, ali i dirigovanom distribucijom robe, loš kvalitet industrijskih proizvoda kao i svakodnevni život građana „osuđenih“ na čekanje u redovima. Korišćeni izvori se čuvaju u Arhivu Jugoslavije, Arhivu Srbije, Arhivu Vojvodine i Istorijskom arhivu Beograda.

Ključne reči: Jugoslavija, Komunistička partija, snabdevanje, standard, industrijalizacija, oskudica.

POSLERATNU NEIMAŠTINU i nedostatak osnovnih životnih namirnica najviše su osećali žitelji gradova. Siromaštvo na svakom koraku, neprestana potraga za robom, stalno čekanje u dugačkim redovima, loš kvalitet proizvoda, primitivna trgovina u radnjama „socijalističkog sektora“ činili su samo neke od slika tumorne svakodnevice ogromne većine žitelja jugoslovenskih gradova. Sistematsko upropaštavanje sela i poljoprivrede, ekonomska politika u neskladu sa finansijskim mogućnostima, stalna trka za ispunjavanjem ciljeva petogodišnjeg plana, ali i rapidna deagrarizacija, porast gradova i nedovoljna trgovačka mreža, dodatno smanjena posle druge

---

*Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku – između demokratije i diktature* (177016) koje finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

nacionalizacije, predstavljali su samo neke od uzroka posleratne oskudice. Transformacija društva značila je i napuštanje ekonomskih zakonitosti, slabljenje značaja i uloge novca i prelazak na novi sistem trgovanja u kome sluha za potrebe tržišta jednostavno nije bilo. Etatistički privredni model ličio je na ratnu privredu, pa je i čitav koncept snabdevanja ličio na ratni. Izlaz iz nestašica osnovnih životnih namirnica je tako, u skladu sa oprobanom sovjetskom praksom, potražen u administrativnim merama. Distributivni sistem snabdevanja, uveden kroz Uredbu o planskoj raspodeli i potrošnji robe, neophodan u prvim mesecima posle oslobođenja, uz manje promene, u Jugoslaviji se zadržao godinama. Sredinom 1945. određeno je da namirnice, odeću, obuću, ogrev i monopolske artikle kupuju potrošači nastanjeni u mestima u kojima se većina stanovnika ne bavi poljoprivredom, racionirano, to jest u određenim količinama na osnovu potrošačkih karata.¹ Godinu dana kasnije, septembra 1946, potrošači su razvrstani na nekoliko kategorija prema važnosti posla, uloženom fizičkom naporu, značaju pojedinih privrednih grana i slično.² Sa prelaskom na plansku privredu, pojedini artikli su pušteni u slobodnu prodaju, a februara 1948. godine je donesena nova Uredba kojom je zaveden sistem dvojnih cena – pojedini proizvodi su u tačno određenim količinama izdavani potrošačima po nižim, subvencioniranim cenama, dok je viškove tih proizvoda bilo moguće prodati po višim, komercijalnim cenama.³ Osim radnika, pravo na potrošačke karte dobile su žene – majke, deca do 14 godina čiji roditelji ili staratelji nisu dobili pravo na obezbeđeno snabdevanje, školska omladina, sveštenici verskih zajednica i lica u tzv. „slobodnim profesijama“ – lekari, zubari, advokati, vlasnici trgovačkih i ugostiteljskih radnji. Ipak, savezne vlasti su predvidele minimalan broj proizvoda za obezbeđeno snabdevanje po povlašćenim cenama. Na listi su se našli samo hleb, pšenični i kukuruzni griz, meso, masnoće, kakao, kafa i suva slanina, tekstilna roba i obuća. Ostale nužne poljoprivredne i industrijske proizvode (krompir, jaja, mleko, sir, drva, ugalj i sl.) trebalo je da u dogovoru sa saveznom

¹ Snabdevanje sela, kako prehrambenim artiklima tako i industrijskom robom vršilo se podelom na osnovu spiskova koje su sastavljali narodni odbori. *Izveštaj o sistemu i stanju snabdevanja u FNRJ*, Beograd, 1951.

² Naredba o razvrstavanju stanovništva u potrošačke kategorije, *Službeni list FNRJ*, 20. 9. 1946. Vidi: Radić R. 1988. 32-33.

³ Uredba o snabdevanju stanovništva u: *Službeni list FNRJ*, 11.2.1948.

vladom i u granicama mogućnosti sopstvenih robnih fondova raspodeli vlada svake republike.⁴ Prioritet u republičkom snabdevanju su, ali samo na papiru, imala industrijska naselja, veći gradovi i oni regioni u kojima su mogućnosti snabdevanja potrošača iz drugih izvora bile slabije.⁵ Deklarativna zalaganja i zakonski propisi su bili jedno, a socijalistička stvarnost potpuno drugo. Snabdevanje je bilo oskudno i neredovno čak i u prestonici, budući da je Beograd „stalno dobijao kontingente za 6-8 procenata manje“ i tako ostajao sa zalihama brašna „od svega par dana“.⁶ Ispred interesa građana vlasti su, u skladu sa svojim regionalnim političkim ambicijama, stavljali „socijalističko bratstvo“, pa je kukuruz isporučivan Čehoslovačkoj,⁷ a UNRINA pomoć deljena sa Albanijom.⁸

U skladu sa maksimumom „ko daje više zajednici treba od nje više i da primi“⁹ u najpovoljnijem položaju, sudeći po količinama namirnica koje su im bile određene, našli su se rudarski i šumski radnici koji su dobijali po kilogram hleba dnevno.¹⁰ Takvom politikom država je favorizovala neuku radnu snagu i glorifikovala fizički rad, pa nisu bili retki slučajevi da „nekvalifikovani rad, ne samo relativno, nego i apsolutno, bude bolje plaćen od najkvalifikovanijeg posla“.¹¹ Potrošačke karte su izdavane na mesec dana, a gradski stanovnici su prehrambene proizvode, garantovane obezbeđenim snabdevanjem, mogli kupovati isključivo u prodavnicama grada u kome im je i izdata karta.¹² Delimična liberalizacija ekonomskog života, ali i izdašna pomoć Amerike i zapadnih sila u hrani i u novcu, omogućila je jugoslovenskom režimu da, počev od 1951. godine, polako počne napuštati kruti distributivni sistem snabdevanja.

⁴ Dobrivojević I. 2009. 76.; Arhiv Jugoslavije (AJ), 163-19. Šta je obavezno snabdevanje i njegov značaj.

⁵ *Izveštaj o sistemu i stanju snabdevanja u FNRJ*, Beograd, 1951. 101.

⁶ AJ, 163-19. Snabdevanje stanovništva Beograda.

⁷ Sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ održana 12. septembra 1947. u: Petranović B. 1995. 210.

⁸ M. Stevenson to Mr. Bevin (received 4 th November 1945) u: Jarman R. 1997. 624-633. Petranović B. 1995. 624-633.

⁹ AJ, 163-19. Šta je obavezno snabdevanje i njegov značaj.

¹⁰ Takođe vidi: AJ, 40-34-78. Obezbeđeno snabdevanje artiklima ishrane.

¹¹ Arhiv Josipa Broza Tita (AJBT), KPR III-A-1-b. Robno-novčani odnosi.

¹² AJ, 163-19. Šta je obavezno snabdevanje i njegov značaj.

Komercijalne cene su ukinute početkom 1950. godine, obezbeđeno snabdevanje industrijskom robom u januaru 1951,¹³ a prehrambenom deset meseci kasnije. Iste godine bio je ukinut i obavezni otkup svih poljoprivrednih proizvoda, osim žitarica i vune.¹⁴ Ipak, promene u ekonomskoj i trgovinskoj politici nisu značile i stabilizaciju tržišta, niti potpuno isključivanje administrativnih mera kao njegovog regulatora,¹⁵ pa je „jaka državna intervencija“ zadržana u prometu osnovnih prehrambenih artikala.¹⁶ Čak je i u proleće 1955. godine, usled inflacije, razmišljano o „plafoniranju cena“,¹⁷ ali je samo cena žitarica ostala kontrolisano niska i tokom 1955. godine.¹⁸ Oskudice poljoprivrednih proizvoda su se usled nerodnih godina, ubrzane deagrarizacije i zaostalosti zemljoradnje periodično ponavljale, pa je snabdevenost potrošača varirala od godine do godine. Tokom 1954. je, radi uravnoteženja platnog bilansa i konsolidovanja finansijske situacije, izvoz mesa, jaja, pamučnih tkanina i nameštaja povećan preko proizvodnih mogućnosti zemlje, pa je tako došlo do novog poremećaja u snabdevanju.¹⁹ Stoga su se krajem godine čuli i glasovi o potrebi ponovnog uvođenja „tačkica“.²⁰ Štaviše, žito je prodavano po strogo određenim republičkim kontingentima uz upozorenje direktorima preduzeća za promet žitarica „da su lično odgovorni za svaki slučaj kršenja discipline u pogledu trošenja žitarica“.²¹ Kako je Jugoslavija bila potpuno zavisna od uvoza žita, hleb se u slobodnoj prodaji našao tek od avgusta 1955. godine, a brašno i dalje izdavano na spiskove i karte.²²

¹³ AJBT, KPR III-A-1-b. Tržište i životni standard.

¹⁴ AJBT, KPR III-A-1-b. Tržište i životni standard. Vidi: *Izveštaj o sistemu i stanju snabdevanja u FNRJ*, Beograd, 1951.

¹⁵ Izlaganje Milentija Popovića, ministra finansija na Četrnaestoj zajedničkoj sednici održanoj 28.3.1948. u: *Stenografske beleške Petog redovnog zasedanja Saveznog veća i Veća naroda (drugi saziv) 28.3.-1.4. 1952*. Beograd, 1952. 33.

¹⁶ AJBT, KPR III-A-1-b. Životni standard.

¹⁷ AJ, 130-926-1411. Predlog za uvođenje kontrole cena.

¹⁸ AJ, 130-831-1309. Zapisnik sa sednice Odbora za privredu održane 13, 14. i 16. aprila 1955.

¹⁹ AJ, 130-212-232. Tržište i cene.

²⁰ Istorijski arhiv Beograda (IAB), 136-150. Zapisnik vođen na sastanku sekretara i sekretarijata osnovnih organizacija SK opštine Novi Beograd na dan 16. novembra 1954.

²¹ AJ, 130-939-1427. Pov. br. 88 od 20. marta 1953.

²² AJ, 130-833-1311. Tržište osnovnih prehrambenih proizvoda.

Život na „tačkice“ je osim ekonomskih razloga imao i svoje ideološko utemeljenje. Partijski funkcioneri su distribuciju robe pravdali tobožnjom brigom države za životni standard ljudi, što je jugoslovenski režim, prema zvaničnim dogmatskim postavkama, bitno razlikovalo od zapadnih zemalja u kojima su stanovnici „bili prepušteni na milost i nemilost tzv. zakonu ponude i potražnje“.²³ Uporedo sa socijalističkom transformacijom društva izgrađivana je i nova „nova socijalistička trgovina“, „trgovina bez kapitalista, trgovina bez špekulacije i izrabljivanja čoveka čovekom“.²⁴ Slobodna prodaja trebalo je da bude samo dopunski izvor snabdevanja, budući da država u prvim posleratnim godinama nije imala dovoljno sredstava da svu robu ponudi po komercijalnim cenama. Štaviše, utopijski se verovalo da je trgovina po komercijalnim cenama „prolazna pojava“ koja će iščezavati „kako budu rasli fondovi robe široke potrošnje“!²⁵

Iako su novinske stupce punili tekstovi o jugoslovenskom privrednom čudu, vrtoglavom porastu proizvodnje i životnog standarda „radnog naroda“, stvarnost je bila potpuno drugačija. Broj izdatih potrošačkih karata je, što zbog velikog priliva novih radnika u industriju, što zbog fluktuacije i izdavanja duplih knjižica, neprestano rastao,²⁶ posebno tokom 1948. i 1949. godine, pa država nije bila u stanju da obezbedi ni onaj minimum robe zagarantovan planskim raspodelama.²⁷ Snabdevanje je tako bilo neuredno i neblagovremeno.²⁸ Svi artikli osim hleba deljeni su sa zakašnjenjem,²⁹ pa su građani bili prinuđeni da na mesečnom sledovanju žive „najmanje mesec i po, ako ne i više“.³⁰ U periodu

²³ AJ, 163-19. Šta je obavezno snabdevanje i njegov značaj.

²⁴ Dobrivojević, I. 2009. 77; AJ, 163-35. Osnovne karakteristike unutrašnje trgovine u FNRJ.

²⁵ AJBT, KPR III-A-1-b. Životni standard.

²⁶ Problemi snabdevanja i raspodele fonda za ishranu. Referat Blagoja Neškovića održan 29. januara 1949. na Drugom plenumu CK KPJ. u: Petranović B. et. al. 1985.124. Vidi: Referat Jovana Veselinova na III plenumu CK KP Srbije održanom 28. januara 1950. u: Arhiv Srbije (AS), Đ2-2-2.

²⁷ AS, Đ2-Politbiro (bez broja)-1. Zapisnik sa sastanka CK KPS održanog 18. avgusta 1948.; AJ, 40-34-78. Obezbeđeno snabdevanje artiklima ishrane.; Arhiv Vojvodine (AV), 334-1041. Godišnji izveštaj Pokrajinskog komiteta KPS za Vojvodinu (1948. godina).

²⁸ AJ, 163-19. Snabdevanje stanovništva Beograda.

²⁹ AJ, 40-34-78. Obezbeđeno snabdevanje artiklima ishrane.

³⁰ Arhiv Jugoslavije – Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (AJ-ACKSKJ),

od aprila do novembra 1948. godine na potrošačke karte je od predviđenih količina izdato 88,2% hleba, 71,8% ulja, 56,7% mesa i 68,8% suve slanine. Iako je Uredba predviđala da se hleb mesi od 80% pšeničnog brašna, do avgusta 1948. potrošačima je deljen hleb znatno slabijeg kvaliteta u kome je preovladavalo kukuruzno brašno. I pored toga, zaključeno je da je snabdevanje potrošača bilo urednije nego 1947. godine!³¹ Najteže prilike su vladale u velikim gradovima, Beogradu i Nišu, u kojima je u prvoj polovini 1949. godine potrošačima obezbeđeno tek nešto više od 60% propisanih sledovanja.³² Stanovnici su se dovijali kako su znali, a radnici u Vojvodini su masovno odlazili sa ciglana i gradilišta na poljoprivredne radove, kako bi se „snabdeli hlebom“.³³ Robe nije bilo ni na slobodnom tržištu, a pred prodavnicama su se formirali „dugi redovi“.³⁴ Štaviše, radnici često nisu mogli potrošiti čak ni ono malo što su zaradili budući da se za novac gotovo nije imalo šta ni kupiti.³⁵ Nestašica namirnica i osnovnih industrijskih proizvoda prouzrokovala je inflaciju, pa su cene pojedinih proizvoda za samo tri godine, u periodu od 1946-1949, skočile za neverovatnih 400%.³⁶ Stalna poskupljenja su izazivala „nelagodnost i zabrinutost“³⁷ a neurednost u snabdevanju je provocirala mnoge, inače „dobre građane“ „da se kritizerski odnose i negoduju“.³⁸ Loš kvalitet života nije mogao biti prikriven ni u partijskim izveštajima o standardu. Stoga je otvoreno priznavano da je potrošnja prehrambenih proizvoda, ali i tekstila,

---

V, k-VII/17. Informacije o otkupu i snabdevanju u FNRJ, septembar 1950.

³¹ Dobrivojević I. 2009. 77. Vidi: AJ, 163-6. Godišnji izveštaj Ministarstva trgovine i snabdevanja NR Srbije za 1948. godinu.

³² AJ, 40-34-78. Obezbeđeno snabdevanje artiklima ishrane. Vidi: AJ, 40-4-9. Zapisnik sa konferencije po pitanju trgovine održane 1. septembra 1949.

³³ Arhiv Vojvodine (AV), 334-1041. Godišnji izveštaj Pokrajinskog komiteta KPS za Vojvodinu (1948. godina).

³⁴ AJ, 163-6. Godišnji izveštaj Ministarstva trgovine i snabdevanja NR Srbije za 1948. godinu; AV, 334-1042. Godišnji izveštaj Pokrajinskog komiteta KPS za Vojvodinu (1949. godina).

³⁵ AS, Đ 2-10-7. Privredne informacije od 3. marta 1949.

³⁶ AJ, 163-6. Aktuelna problematika trgovine (oktobar 1949), strogo poverljivo.

³⁷ AJ, 19-176-1688. Pov. Br. 730 od 26. oktobra 1946.

³⁸ AS, Đ4-1. Izveštaj o radu Gradskog komiteta KPS Valjevo u 1949. godini.; AS, Đ2-4-3. Izlaganje Marka Nikezića. Zapisnik sa savetovanja sa sekretarima oblasnih komiteta održanog 9. juna 1951. godine.

obuće, ogreva i sapuna bila i 1953. ispod nivoa zabeleženog u 1939. godini. Čak su i zvanične statistike korišćene u ovim elaboratima nedvosmisleno pokazivale i da je kvalitet života Jugoslovena bio gotovo najniži u Evropi, budući da su za Jugoslavijom zaostajale još jedino Bugarska i Rumunija.³⁹

Napuštanje svih ekonomskih parametara i prelazak na plansku distribuciju robe, uz konstantno opadanje poljoprivredne proizvodnje, marginalizovalo je i poništavalo ulogu novca, stvaralo je velike nestašice, ali i neravnomernosti u snabdevenosti pojedinih gradova i regija. Štaviše, distribucija prema unapred utvrđenom ključu, bez uvažavanja specifičnih navika u ishrani i potrošnji koje su karakterisale pojedine regione Srbije i Jugoslavije, dovođila je do situacija u kojima su trgovine i magacini zatrpavani robom koju niko nije želeo da kupi. Sloveniji su isporučivani opanci,⁴⁰ Hrvatskoj šajkače,⁴¹ Srbiji potkovice za štajerske konje⁴² i poljoprivredni alat koji je korišćen samo u Sloveniji, Bosni plinske peći iako tamo nije bilo plina, a Crnoj Gori bicikli i gume za bicikle!⁴³ Po sličnom sistemu je snabdevana i industrija – metalurški koks je isporučen kafani, a fabrika se morala zadovoljiti onim slabijeg kvaliteta.⁴⁴ Proizvodi potrebni gradovima slati su na selo i obrnuto,⁴⁵ a uprkos stalnim nestašicama, nije bila nikakva retkost da se roba na zalihama, zbog loše organizovane i neblagovremene raspodele, usled stajanja pokvari i propadne.⁴⁶ Građani su bili osuđeni na lutanje po gradu u potrazi za namirnicama i drugim potrepštinama,⁴⁷ a lokalne vlasti su, u težnji da što je moguće bolje

³⁹ AJBT, KPR III-A-1-b. Problemi životnog standarda. Štaviše, upotreba mleka, jaja i mesa u ishrani je i 1954. godine bila niža u odnosu na predratne prilike; AJBT, KPR III-A-1-c. Posleratno kretanje potrošnje.

⁴⁰ AJ, 40-2-6. Iz zapisnika sa konferencije po pitanju organizacije trgovine održane 24. maja 1947. godine u Predsedništvu Vlade FNRJ.

⁴¹ AJ, 163-34. Stanje našeg robnog prometa i mere za njegovo poboljšanje.

⁴² „Roba u beogradskim radnjama koja nema prodju“, *Glas Narodnog fronta Srbije*, 9. 9. 1950.

⁴³ Izlaganje Jakova Blaževića na Drugoj zajedničkoj sednici Saveznog veća i Veća naroda Narodne skupštine FNRJ 26-30.12.1948. *Četvrto vanredno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda Narodne skupštine FNRJ, 26-30.12.1948. Stenografske beleške*, Beograd 1949. 180.

⁴⁴ Dragnić A. 2004. 292.

⁴⁵ „O nedostacima naše trgovine i merama za njeno poboljšanje“, *Borba*, 5. 5. 1946.

⁴⁶ AJ, 40-34-78. Anomalije u raspodeli robe.

⁴⁷ AJ, 163-34. Stanje našeg robnog prometa i mere za njegovo poboljšanje; AJ-ACKSKJ, V, k-IV/14. Ishrana i snabdevanje.

obezbede sopstveno stanovništvo, pribegavale protekcionizmu nespojivom sa ekonomskim i tržišnim pravilima i zakonitostima. Naime, na granice između pojedinih srezova postavljana je milicija „kako se ne bi neka roba iznela iz sreza“.⁴⁸ Intervenciju države u trgovini i u čitavoj privredi pratila je i krajnje birokratska raspodela karata, pa su rukovodstva kikindskih preduzeća, usled nedovoljnog broja dečijih karata, kockom odlučivala „kojoj deci treba dati karte, a koju lišiti snabdevanja“.⁴⁹ Nije bila retkost da sreskim i gradskim narodnim odborima „nestaju“ tačkice,⁵⁰ pa je tako tokom 1948. samo u Vojvodini bez zagarantovanog snabdevanja bilo preko 30.000 vojvođanskih radnika!⁵¹

Nišlijke su, da bi došle do željenih proizvoda, u 4 ujutru išle na pijacu,⁵² redovi pred mesarama su formirani usred noći,⁵³ a pred radnjama su „stvarane kolone“⁵⁴ u kojima se, gotovo po pravilu, čekalo 3-4 sata,⁵⁵ pa se dešavalo da u opštoj gužvi interveniše i milicija!⁵⁶ Valjevska partijska organizacija je izveštavala: „Kod nas je redovna pojava, kad stigne tekstil, da redovi počnu da se stvaraju još uveče, tako da celu noć čekaju, zbog čega se stvara negodovanje i gužva, a često dolazi i do prskanja izloga“.⁵⁷ Ovakve nemile slike su se ponavljale

⁴⁸ AS, G 144 (Ministarstvo trgovine i snabdevanja NR Srbije) – 28. Zapisnik sa konferencije održane dana 6. septembra 1948. godine sa predstavnicima gradskih narodnih odbora sa teritorije Srbije i Vojvodine a po pitanju snabdevanja gradova i radničkih centara.

⁴⁹ AJ, 40-34-78. Obezbeđeno snabdevanje artiklima ishrane; AS, Đ2 – Politbiro (bez broja) -1. Zapisnik sa sastanka CK KP Srbije održanog 12. novembra 1947; AS, Đ2 – Politbiro (bez broja)-1. Zapisnik sa sastanka CK KPS održanog 18. avgusta 1948.

⁵⁰ AS, Đ2-2-2. Referat Jovana Veselinova na III plenumu CK KP Srbije održanom 28. januara 1950.

⁵¹ AV, 334-1041. Godišnji izveštaj Pokrajinskog komiteta KPS za Vojvodinu (1948. godina).

⁵² AJ, 141-33-187. Izveštaj sa puta u Niš (1950).

⁵³ AJ-ACKSKJ, V, k-VII/11. Snabdevanje stanovništva sa mesom, žitom i masnoćama; AS, Đ5-13. Izveštaj GK PKS za Kragujevac za 1948.

⁵⁴ AS, Đ75-47. Izlaganje Milana Kamarića, Stenografske beleške sa konferencije Glavnog odbora Narodnog fronta održane 23. septembra 1948.

⁵⁵ AJ, 40-34-78. Anomalije u raspodeli robe; AJ, 163-6. Godišnji izveštaj Ministarstva trgovine i snabdevanja NR Srbije za 1948. godinu; AJ, 141-13-70. Izveštaj o obilasku preduzeća i ustanova u Beogradu po pitanju žene - radnice (1952).

⁵⁶ „Mora li biti redova pred beogradskim prodavnicama“, *Borba*, 10.6.1951.

⁵⁷ AS, Đ4-9. Izveštaj o radu partijske organizacije grada Valjeva u 1950. godini; AV, 334-1041.

u svim gradovima Srbije, pa su se tako čuli i predlozi kako bi „trebalo zabraniti čekanje i stajanje u redovima pre 6 ujutru“.⁵⁸

Sapun je izdavan jednom u tri-četiri meseca,⁵⁹ mleko i jaja su hronično nedostajali,⁶⁰ a meso je deljeno u daleko manjim količinama od predviđenih budući da su snabdevanje Armije i socijalnih ustanova, ali i izvoz predstavljali državne prioritete.⁶¹ U Prokuplju, baš kao i u Beogradu,⁶² u leto 1948. godine nije bilo krompira, a u Kruševcu se čak i luk delio na karte.⁶³ Nedostajalo je i soli, pa je svakodnevno po 100 ljudi iz Ljiga i okoline išlo u Beograd i kupovalo so, bilo u slobodnoj prodaji bilo na crnoj berzi.⁶⁴ Sve do 1951. godine se, beležila je *Borba*, tek „u nekom od izloga mogla videti koja konzerva džema ili neki prilično loš biskvit.“ O kafi, pirinču, začinima niko nije ni razmišljao, dok je bombone i čokoladu bilo moguće probati jedino u dečijim restoranima.⁶⁵ Nedostatak osnovnih prehrambenih artikala i velika skupoća izazivali su „gundanje“ žitelja gradova,⁶⁶ ali i presudno uticali na kvalitet ishrane. Međutim, na probleme u snabdevanju, naročito pri kraju razmatranog razdoblja, uticala je i loša infrastruktura i nedovoljni proizvodni

---

Godišnji izveštaj Pokrajinskog komiteta KPS za Vojvodinu (1949. godina).

⁵⁸ AS, Đ 79 – građa van fascikle (svežanj). Izlaganje Kosovke Bogdanić: Zapisnik sa sednice Gradskog izvršnog odbora AFŽ-a održane 18. septembra 1948.

⁵⁹ AJBT, KMJ II-5-a-1/19. Nedostaci u snabdevanju koje je potrebno otkloniti i i disciplina u izdavanju artikala obezbeđenog snabdevanja.

⁶⁰ AJ-ACKSKJ, V, k-VII/17. Informacije o otkupu i snabdevanju u FNRJ, septembar 1950.

⁶¹ AJ-CKSKJ, V,k-VII/11. Snabdevanje stanovništva sa mesom, žitom i masnoćama.

⁶² Principle events for the week ending 5 th November 1948. u: Jarman, R. 1997. 827.

⁶³ Štaviše, na sastanku u Ministarstvu trgovine i snabdevanja NR Srbije predstavnik Kruševca je izdavanje luka na tačkice objasnio na sledeći način: „Luk smo podelili na karte zato što znamo da se artikli koji se dele na karte brže prodaju, a imamo 16-17 vagona luka. To je bila naša politika. Davali smo po 60-70 kilograma luka u okviru snabdevanja zimmnice. Luk je počeo da se kvvari, pa smo zato tako učinili“. AS, G 144 (Ministarstvo trgovine i snabdevanja NR Srbije) – 28. Zapisnik sa konferencije održane dana 6. septembra 1948. godine sa predstavnicima gradskih narodnih odbora sa teritorije Srbije i Vojvodine a po pitanju snabdevanja gradova i radničkih centara; AJ, 163-6. Aktuelna problematika trgovine (oktobar 1949), strogo poverljivo.

⁶⁴ AS, Đ4-1. Godišnji izveštaj sreskog komiteta KPS za Ljig za 1949.

⁶⁵ „Sve bliže željama potrošača“, *Borba*, 20.10.1951.

⁶⁶ AJ-ACKSKJ, V, k-IV/14. Ishrana i snabdevanje.

kapaciteti naglo naraslih gradova. Tako je u Beogradu početkom 1954. godine proizvodnja hleba pokrivala tek 85% potreba potrošača, iako su državne pekare radile u tri smene!⁶⁷

Napori vlasti, a posebno masovnih organizacija, uloženi na zdravstveno podizanje stanovnika i poboljšanje kvaliteta i raznovrsnosti ishrane, bili su u dramatičnoj koliziji sa realnim stanjem i mogućnostima ogromne većine gradskih žitelja. Obroci su se, zbog velikog siromaštva i nestašice hrane, ali i stečenih prehrambenih navika, uglavnom seoskih migranata koje nije bilo lako promeniti, pre svega bazirali na hlebu kao najvažnijem artiklu ishrane. Paradoksalno, ishrana je, čak i prema zvaničnim podacima, u periodu 1949-1952. godina, bila slabija od predratne⁶⁸ budući da su čak 69% procenata unetih kalorija davale žitarice, dok su meso, mleko i jaja u kalorijskom bilansu bili zastupljeni sa svega 13%. Kvalitetna hrana je bila skupa,⁶⁹ a zbog ekstenzivnosti poljoprivrede kvalitet ishrane je dosta zavisio i od meteoroloških prilika. To se naročito ogledalo u potrošnji voća i povrća koje nije uvoženo, pa se stoga na trpezama građana nalazilo u značajnim količinama jedino u rodnim godinama.⁷⁰ Tako su posledice vladine ekonomske politike i potpuni raskid sa „starim“ društvom i „starim“ sistemom građani, a pre svega deca, direktno osećali na svojoj koži, budući da je tokom 1949. godine nešto više od polovine beogradske školske dece bilo nedovoljno uhranjeno.⁷¹

Država je pokušavala da prodaju namirnica van tzv. „socijalističkog sektora“ svede na minimum, ali su građani voće i povrće radije kupovali kod privatnih proizvođača, budući da su poljoprivredni proizvodi koji su na pijace iznošeni preko državne otkupne mreže „često prodavani nesortirani, uvenuli i neočišćeni“, a sa „zdravom robom je redovno prodavana i kvarna“.⁷² Po Smederevu se tako pričalo da trešnje u državnim radnjama ne koštaju 12,

⁶⁷ AJBT, KPR III,-A-4-x. Problemi snabdevanja Beograda hlebom; Nedovoljne količine hleba uticale se na stvaranje redova pred radnjama, naročito vikendom; Osnovni problemi Beograda za 1954. godinu.

⁶⁸ AJBT, KPR III-A-1-b. Životni standard.

⁶⁹ AJBT, KPR III-A-1-b. Problemi životnog standarda u FNRJ.

⁷⁰ AJBT, KPR III-A-1-b. Životni standard.

⁷¹ AJ, 31-1-2. Izveštaj povereništva narodnog zdravlja IONO-a za vreme od 1. januara do 31. oktobra 1949; AJBT, KPR III-A-1-b. Lična potrošnja. Dosadašnji i perspektivni razvoj.

⁷² Dobrivojević, I. 2009. 78; AJ, 163-6. Aktualna problematika trgovine.

već 50 dinara, budući da se 2/3 mora baciti!⁷³ Kako bi se snabdeli tokom sušne 1950. godine, žitelji gradova su, prema podacima Ministarstva trgovine Srbije, polovinu prihoda svog domaćinstva ostavljali na pijaci.⁷⁴ Što usled nemara, što usled nepostojanja savremenih transportnih sredstava i adekvatnog magacinskog prostora, osetljivi poljoprivredni proizvodi, skladišteni u obične barake, bivše garaže i nadstrešnice, lako su propadali.⁷⁵ Tako je samo u preduzeću „Kosmaj“ u toku 1949. godine, usled kvara, u odnosu na celokupni promet, bacano i više od 50% povrća.⁷⁶ Nije se mnogo vodilo računa ni o otkupom prikupljenoj stoki, koja je zbog neuredne ishrane i lošeg transporta, masovno umirala do klaonice.⁷⁷ Pokazalo se da država preko svoje otkupne mreže, uprkos svim naporima, nije kadra obezbediti ni minimum potrebnih namirnica. Naime, na jednog potrošača u 29 gradova i industrijskih centara u Srbiji u maju 1950. godine dnevno je dolazilo 31 gram voća, u junu 95, a u julu 163 grama.⁷⁸

Još teža situacija je vladala na tržištu industrijskih proizvoda čija je potrošnja od 1950. godine pokazivala „stalnu tendenciju opadanja“.⁷⁹ U gradovima na jugu Srbije nije bilo moguće nabaviti ni najosnovnije stvari za domaćinstvo – šporete, peći, sudove, pa je samo u Leskovcu bilo najmanje 150 domaćinstava koja nisu imala „skoro nikakvog kućnog nameštaja ni posuđa“.⁸⁰

⁷³ AS, Đ2-10-2. Izveštaj iz Smedereva.

⁷⁴ *Izveštaj o sistemu i stanju snabdevanja u FNRJ*, Beograd 1951. 158.

⁷⁵ AJ, 130-705-1157. Neki problemi organizacije poljoprivredne proizvodnje. Tokom 1949. godine mleko u Beograd je sa udaljenosti od najviše 100 kilometara dopremano čak i konjskom zapregom, a transport je umeo da traje po 6 i više sati; AJ, 141-32-180. Snabdevanje Beograda mlekom; AJ, 163-6. Godišnji izveštaj za 1948. godinu Ministarstva trgovine i snabdevanja.

⁷⁶ AJ, 163-6. Aktuelna problematika trgovine.

⁷⁷ AJ, 163-6. Godišnji izveštaj Ministarstva trgovine i snabdevanja NR Srbije za 1948. godinu.

⁷⁸ AJ, 19-175-1687. Analiza izveštaja o reviziji snabdevanja gradova i industrijskih centara voćem i povrćem.

⁷⁹ AJBT, KPR III-A-1-b. Tržište i životni standard; AJBT, KPR III-A-1-b. Životni standard.

⁸⁰ AJ-ACKSKJ, V, k-IV/22. Izveštaj o obilasku partijske organizacije niške oblasti; AJ,50-96-198. (Nezavedeno od 5. aprila 1946). Međutim, sluha za sveopštu oskudicu nisu imali pripadnici političke i vojne elite. Tako je ministar pomorstva Ante Vrkljan aprila 1946. godine tražio da mu se „radi uređenja stana“ iz Državne uprave narodnih dobara izda: „predsoblje sa lusterom i tepihom, hol sa lusterom i tepihom, dvije vrtno garniture za dvije terase, kompletna

U slobodnoj prodaji osnovne kućne potrepštine bilo je gotovo nemoguće naći – nedostajala su dugmad, češljevi i četkice za zube,⁸¹ čaše, flaše, tegle i porculanski tanjiri uopšte nisu proizvođeni, a cena šporeta je sa predratnih 300 dinara skočila na 9.000 dinara!⁸² Potrošačke karte na koje se mogla kupovati odeća, obuća, pokućstvo i ostala roba široke potrošnje deljene su na 4 tromesečja, pa su potrošači mogli da odluče da li će iskoristiti sve tačkice iz jednog tromesečja da bi kupili neki jevtiniji proizvod ili će nepotrošene kupone preneti u drugo tromesečje i iskoristiti ih za kupovinu skuplje robe.⁸³ Na potrošačke karte dobijao se tek minimum tekstila – za jedno odelo je, recimo, bilo potrebno 48 tačkica, dok su određene kategorije stanovništva po tromesečju mogle potrošiti svega 40.⁸⁴ Iako je štampa bila prepuna tekstova o dobrom asortimanu, odličnom kvalitetu i dovoljnoj količini robe u „ukusno uređenim izlozima“,⁸⁵ jugoslovenska posleratna stvarnost je bila potpuno drugačija. I ono malo robe što se moglo nabaviti u prodavnicama tekstilnih proizvoda ni po kvalitetu, ni po asortimanu, ni po ceni nije moglo zadovoljiti ni minimum zahteva potrošača.⁸⁶ Što zbog stahanovskog ispunjavanja zadataka postavljenih petogodišnjim planom, što zbog nekvalifikovanosti sa sela pristigle radne snage, jugoslovenska industrija je fabrikovala lošu, skupu

spavaća soba sa krevetnikom, kompletna trpezarija sa priborom, kompletna gostinjska soba, kompletan salon, kompletna pušaća soba, kompletna dječija soba za dvoje djece, tri kompletne kombinirane sobe, kompletna kuhinja sa posuđem, jedan radio aparat, jedan lauftepih za stepenište 30 metara dug“.

⁸¹ Izlaganje Jakova Blaževića na Drugoj zajedničkoj sednici Saveznog veća i Veća naroda Narodne skupštine FNRJ 26-30.12.1948. *Četvrto vanredno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda Narodne skupštine FNRJ*, 26. - 30.12.1948. *Stenografske beleške*, Beograd 1949. 181.

⁸² AJBT, KMJ II-5-a-1/19. Poređenja radi, iste te 1949. godine, mesečni bruto prihodi četvoročlane porodice teškog radnika iznosili su 5.567 dinara, za šta se na slobodnom tržištu mogao kupiti recimo jedan jorgan.; AJ, 163-6. (strogo poverljivo). Nedostaci u snabdevanju koje je potrebno otkloniti i disciplina u izdavanju artikala obezbeđenog snabdevanja. Štaviše, za nameštaj je trebalo izdvojiti od 38.000-140.000 dinara; Aktuelna problematika trgovine (oktobar 1949).

⁸³ AJ, 163-19. Šta je obavezno snabdevanje i njegov značaj.

⁸⁴ „Danas u Beogradu počinje obezbeđeno snabdevanje industrijskom robom“, *Borba*, 3.3.1948.

⁸⁵ „U Zagrebu počela prodaja industrijske robe“, „Juče u Beogradu počela prodaja tekstila i obuće po novom načinu“, *Borba*, 4.3.1948.

⁸⁶ „Ne poštuje se dovoljno ukus potrošača“, *Borba*, 13.5.1951.

i uglavnom potpuno beskorisnu robu. Proizvodi, posebno tekstilni, usled tromosti distribucije, u prodavnice su stizali sa velikim zakašnjenjem, pa se zimski odeva i obuća prodavala u proleće, a letnja u jesen i zimu.⁸⁷ Neredovno i sporo snabdevanje je unosilo paniku⁸⁸ i „nervozu u široke potrošačke mase“, budući da se u onim danima kada se za novac i tačkice moglo nešto i kupiti, silno vreme gubilo u redovima pred trgovinama u gradskim centrima.⁸⁹ Nabavka se stoga vršila „uz gužvu i juriš“,⁹⁰ a o stepenu „snabdevenosti“ potrošača rečito je govorila i činjenica da su, zbog nestašice obuće i velike skupoće, pojedini vojnici umotavali noge u novine,⁹¹ a tačnicama favorizovani rudari u senjskim rudnicima silazili u jame potpuno bos!⁹²

U vremenu opšteg siromaštva i dugačkih redova građane je svakodnevno, preko agitpropovskih tekstova i plakata, obećavajući svetlu budućnost i konačan trijumf socijalizma, „bodрила“ Partija. Štaviše, čak ni neprestane oskudice osnovnih proizvoda nisu sprečavale partijske funkcionere da stanovništvu „objasne“ da distributivni sistem nije idealan, ali da je socijalno daleko pravičniji od slobodne trgovine. „Mi se, razumije se“, govorio je u Skupštini ministar trgovine i snabdevanja Osman Karabegović, „ne možemo pohvaliti punim radnjama robe niti skladištima rezervi (...) ali mi možemo mirne duše reći da sve ono što je zemlja sposobna da proizvede uživa radni narod (...). Naši radni ljudi pamte i doba punih radnji i takozvanog blagostanja (...) kada su pored svog takozvanog izobilja bili goli i bos!“⁹³ Građane je trebalo da uteši i činjenica da je u Jugoslaviji, za razliku od zapadnih zemalja, siromaštvo „pravilno raspoređeno“. U zapadnim zemljama, objašnjavao je Đilas, „ima više šnicli, ali jedan jede pet, a drugi samo jednu, dok kod nas ima neke

⁸⁷ AJ, 163-36. O trgovini tekstilom; AS, Đ6-3. Godišnji izveštaj za 1949. o radu partijske organizacije grada Niša.

⁸⁸ AJ, 19-176-1688. Pov. br. 730 od 26. oktobra 1946.

⁸⁹ AJ, 163-36. O trgovini tekstilom.

⁹⁰ AJ, 15 (Prezidijum Narodne skupštine) -21-354. Predstavka Dušana Borisavljevića od 12. juna 1950.

⁹¹ Dimitrijević B. 2005. 95.

⁹² AS, Đ 2-10-3. Nedeljne privredne informacije od 9-15. maja 1949.

⁹³ Izlaganje Osmana Karabegovića na Osmom redovnom zasedanju Saveznog veća i Veća naroda Narodne skupštine FNRJ održane 26-28. decembra 1949. u: *Stenografske beleške Narodne skupštine FNRJ*, Beograd 1950. 163.

pravde“.⁹⁴ Ipak, u sveopštoj oskudici bilo je i privilegovanih. Državni i partijski vrh se, po simboličnim cenama, snabdevao u magacinima, organizovanim po sovjetskom uzoru.⁹⁵ U Smederevu je, u vreme nestašice šećera, oficirima i oficirskim porodicama, pored redovnog, izdavano i dodatno sledovanje „za zimnicu“⁹⁶ funkcioneri narodnih odbora Zemuna i Bežanije tekstil su delili prvo sebi i svojim rođacima,⁹⁷ dok je republičko Ministarstvo trgovine za lokalne partijske rukovodioce odobrilo jednokratno dopunsko snabdevanje po nižim jedinstvenim cenama za koje nisu bile potrebne tačkice. Pripadnici nove političke elite u formiranju trebalo je tako da dobiju „po jedne cipele, štof za odelo i dva para veša“, a polovina njih još i štof za zimski kaput ili za haljinu.⁹⁸

U skladu sa komunističkim uverenjima i načelima, vlasti su radile na suzbijanju privatne trgovine i privatnih trgovaca još u prvim danima posle oslobođenja. Ekonomski pritisak, stalni progoni, etiketiranje privatnih trgovaca kao glavnih krivaca lošeg snabdevanja, špekulanata i crnoberzijanaca davali su rezultate, pa je, počev od 1946. godine, broj privatnih prodavnica neprestano opadao.⁹⁹ O razmerama „hajke“ govori i podatak da je, sve do druge nacionalizacije, samo u Beogradu 1.600 prestoničkih trgovaca kažnjeno preko 6.000 puta radi „špekulacije“.¹⁰⁰ Zatvaranjem velikog broja radnji jugoslovenski gradovi gubili su izgled trgovačkih, zanatskih i ugostiteljskih centara, sedišta ekonomskog života određenog regiona, i sve više poprimali obrise devetnaestovekovnih „ugljenih gradova“. Uprkos

⁹⁴ AJ,-ACKSKJ, II/10. Izlaganje Milovana Đilasa na II plenumu CK SKJ od 16. juna 1953.

⁹⁵ Magacini su bili hijerarhijski organizovani. Na najvišem nivou je bio diplomatski magacin iz koga su snabdevani strani diplomati, članovi CK i najviši savezni funkcioneri, zatim je sledio magacin generala i viših oficira, magacin vodećih republičkih funkcionera i sl. u: Vukmanović S. Tempo. 1982. 311-312.

⁹⁶ AS, Đ4-30. Izveštaj ekipe CK KPS o radu gradskog komiteta Smederevo.

⁹⁷ AV, 334-1041. Godišnji izveštaj Pokrajinskog komiteta KPS za Vojvodinu (1947. godina).

⁹⁸ AS, Đ4-1. Br 16 657 od 7. novembra 1949.

⁹⁹ AJ, 163-46. Trgovačka mreža od oslobođenja do danas; AJ, 163-6. Godišnji izveštaj Ministarstva trgovine i snabdevanja NR Srbije za 1948. godinu.

¹⁰⁰ AS, Đ2-16-7. Godišnji izveštaj o radu mesnog sindikalnog veća Beograda (juni 1948); AJBT, KMJ II-5-a-1/19. Nedostaci u snabdevanju koje je potrebno otkloniti i disciplina u izdavanju artikala obezbeđenog snabdevanja.

olakom upropašćavanju privatnih trgovaca i njihovih radnji i frazama o novoj socijalističkoj trgovini, broj prodavnica u Jugoslaviji je sve do polovine pete decenije ostao nedovoljan. Polovinom 1950. godine 20.000 stanovnika Vršca moglo se snabdeti namirnicama jedino u dve centralne gradske trgovine, dok su građani Smedereva na raspolaganju imali tek jednu prodavnicu i pet pijačnih tezgi! U sličnim prilikama živeli su i žitelji Bora, Zaječara, Novog Pazara,¹⁰¹ ali i Beograda. U novopodignutim naseljima radnji gotovo da nije ni bilo,¹⁰² pa je na Novom Beogradu na 22.000 žitelja dolazilo svega 5 kolonijalnih prodavnica, isto toliko pekara i nekoliko trgovina sa voćem i povrćem.¹⁰³ Od centra ka periferiji radnje su bivale sve manje i neuređenije, a trgovine su smenjivali limari, obučari, bravari. Insistiranje na „kulturnoj trgovini“, koje se čulo na gotovo svakom sastanku vezanom za snabdevanje, nije imalo mnogo veze sa socijalističkom zbiljom. Mnogi veliki gradovi, poput Niša i Novog Sada, ni 1949. godine nisu imali pijace, pa se trgovina obavljala na ulici.¹⁰⁴ Hleb je razvožen na otvorenim i prljavim kolima, a prilikom transporta mesa zapaženo je „da pojedini radnici sede na mesu“.¹⁰⁵ U godinama siromaštva ni u „ekskluzivnim“ beogradskim radnjama nije se moglo naći bogzna šta, pa je NAMA, na početku Knez Mihailove ulice, prodavala „konjske amove i stare, kao izgorele, šivaće mašine“.¹⁰⁶ Polovinom 1956. godine procenjivano je da prestonici nedostaje čak 1.000 trgovina kako bi snabdevanje potrošača bilo „normalno“. Štaviše, život žitelja grada je, osim nedovoljne trgovačke mreže, otežavala i primitivnost i zaostalost trgovine. Naime, ni u Beogradu, niti u drugim gradovima ni 1955. godine nije bilo moguće sve prehrambene potrepštine kupiti u jednoj radnji, budući da je meso prodavano u jednoj trgovini, mleko u drugoj, povrće u trećoj, a začini u četvrtoj, pa je i za

¹⁰¹ AJ, 19-175-1687. Izveštaj o mreži radnji za prodaju voća i povrća i stanju u kome se nalaze.

¹⁰² IAB, 136-401. Mreža prodavnica.

¹⁰³ IAB, 136-150. Zapisnik vođen na sastanku sekretara i sekretarijata osnovnih organizacija SK opštine Novi Beograd na dan 16. novembra 1954.

¹⁰⁴ AJ, 163-60. Br. 9670 od 13. maja 1949.

¹⁰⁵ AS, Đ2-16-7. Zapisnik sa sastanka predsednika mesnih odbora održanog na dan 14. aprila tekuće godine (1949 – prim. prev. I. D.).

¹⁰⁶ „Veliki broj i nepravilan raspored prodavnica“, *Borba*, 28.3.1951; „Roba u beogradskim radnjama koja nema prođu“, *Glas Narodnog fronta Srbije*, 9.9.1950.

svakodnevnne nabavke neretko bilo potrebno odvojiti i više od jednog sata.¹⁰⁷

Tabelarni prikaz trgovinske mreže na malo¹⁰⁸

Godina	Broj prodavnica u FNRJ	Društveni sektor	Privatni sektor
1939.	89 691		86 970
1947.	48 554	22 102	26 452
1948.	36 760	35 775	985
1949.	38 316	37 745	571
1950.	32 748	32 016	732
1951.	30 794	29 993	801
1952.	33 303	32 513	790
1953.	36 861	35 988	873
1954.	35 228	34 363	865
1955.	34 958	34 142	816
Srbija (1955)	13 602	13 362	240

Poremećaji u snabdevanju, usled zaostalosti poljoprivredne proizvodnje, ali i rasta izvoza, posebno od 1954. godine, izazivali su stalna poskupljenja, naročito prehrambenih artikala. Tražnja za hranom neprestano je bila veća od ponude,¹⁰⁹ a na formiranje cena uticala je i primitivnost trgovine i nerazvijenost saobraćajnih komunikacija. Usled nedostatka vozila za transport i uređaja za čuvanje, roba je u gradove dovožena u dnevnim količinama. Stoga je bilo dovoljno da „padne jedna kiša usled koje proizvođači ne izađu na pijacu ili zakasni voz“, pa da u nekim mestima cene porastu i za trećinu.¹¹⁰ Životni standard gradskog stanovništva je, od 1950. godine, bio u stalnom opadanju. Nominalno povećanje plata gotovo da se nije ni osećalo, a najveći deo zarade je odlazio na ishranu. Svesni težine životnih prilika u gradovima i naseljima i njegovih političkih implikacija, vlasti su sredinom 1950. godine sproveli obimnu anketu o životnom standardu građana koja je dala porazne rezultate. Većina domaćinstava je živela u najvećoj bedi – stambene prilike bile su

¹⁰⁷ „Nerazvijena i zastarela prodajna mreža“, *NIN*, 10.6.1956.

¹⁰⁸ *Statistički godišnjak FNRJ 1956*, Beograd 1956. 217.

¹⁰⁹ AJBT, KPR III-A-1-b. Lična potrošnja. Dosadanji i perspektivni razvoj.

¹¹⁰ AJBT, KPR III-A-b. Informacija o cenama hrane.

mizerne, ishrana oskudna i jednolična, količine ogreva nedovoljne, nameštaj i pokućstvo sveden i pohaban, dok je odeću činilo tek nekoliko presvlaka.¹¹¹ Paradoksalno, o pravim razmerama siromaštva slika se mogla steći čak i preko štampe. U prvim posleratnim godinama *Politika* je u rubrici „Za naše žene“ „objašnjavala“ kako se stavljaju zakrpe na kolena i laktove pohabanih pantalona i džempera, prevrću iskrzani okovratnici, muške košulje prepravljaju u ženske bluže, a stare haljine udešavaju „kao nove“.¹¹²

Prestanak neposredne ratne opasnosti, ekonomska pomoć zapadnih zemalja, kao i delimična normalizacija odnosa sa Istočnim blokom nisu bitnije promenili kvalitet života građana, pa je standard od 1953. godine bio u stalnom opadanju.¹¹³ Tako je, umesto obećanog socijalističkog blagostanja, beda predstavljala jedno od glavnih obeležja svakodnevice u Jugoslaviji. Opadanje standarda stanovanja, problemi školskih i zdravstvenih kapaciteta, nedovoljna infrastrukturna mreža, pored niskih zarada i neprestanih poskupljenja, presudno je uticalo na pogoršanje uslova života u naglo naraslim gradovima, pa je u internim izveštajima iz 1955. priznavano da je „standard u proseku čak i ispod predratnog“.¹¹⁴ Štaviše, iste te godine pad realne potrošnje u gradovima je bio „ozbiljan“,¹¹⁵ a razmere siromaštva do te mere dramatične da je gradski živalj hvatala „najveća panika“ pri pomisli na zimu, budući da većina nije imala novca „da kupi krompir i ostalo što mu treba“.¹¹⁶ Uprkos promenama u strukturi stanovništva koje je trebalo da dovedu i do promena u strukturi potrošnje, industrijska roba se, zbog sveopšte oskudice, kupovala u najmanjoj mogućoj meri.¹¹⁷ Neprestani porast cena, ali i druga privredna

¹¹¹ AJ, 15-21-357.

¹¹² Doroški, N. 1997. 157.

¹¹³ AJBT, KPR III-A-1-b. Problemi životnog standarda u FNRJ.

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ Isto.

¹¹⁶ AS, Đ2-4-2. Izlaganje Dušana Bogdanova - Senka, Savetovanje sa sekretarima sreskih komiteta održano 5-6. oktobra 1955.; AJBT, KPR III-A-1-b. Anketa Saveznog zavoda za statistiku je pokazala da su tokom 1955. godine radničke porodice davale 52,2% ukupnog prihoda na ishranu, a službeničke 50,5%. O kvalitetu i strukturi ishrane je međutim svedočio podatak da su domaćinstva sa najmanjim prihodima 24% od svih troškova ishrane trošila na hleb. Pregled životnog standarda - nacrt.

¹¹⁷ AJ, 130-830-1308. Izlaganje Kire Gligorova, Zapisnik sa savetovanja odbora za privredu

pitanja, izazivala su „vrlo žive diskusije, ali i kritike“ u Srbiji, kako kod običnog stanovništva tako i kod pojedinih partijskih aktivista, budući da je preovladavalo mišljenje da se posle čitave decenije siromaštva standard mora povećati.¹¹⁸ Pa ipak, velika beda nije uticala na građane da se odreknu loših navika. Struktura potrošnje je tako svedočila o mentalitetu, ali i o higijenskoj (ne)prosvećenosti, budući da su gradske porodice u Srbiji za duvan i alkohol trošile duplo više novca nego za higijenu i zdravlje!¹¹⁹

Anketa sprovedena u 18 industrijskih preduzeća jula 1956. godine pokazala je da su troškovi života četvoročlane porodice za 40-60% veći od nominalnih plata.¹²⁰ Kako su realne plate bile niže od predratnih,¹²¹ a cene daleko više, građani su, da bi preživeli, morali tražiti dopunske poslove – inženjeri i tehničari su masovno radili po projektantskim organizacijama i biroima, honorarno ili kao spoljni saradnici. Žene su prale rublje, električari, bravari, monter i dodatna zaposlenja nalazili kod zanatlija, dok su nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici honorarno zarađivali kao drvoseče i istovarivači šljunka i uglja.¹²² U Srbiji je tako čak 20% zaposlenih radilo dopunske poslove,¹²³ a slično je bilo i u ostalim republikama. Izveštaji iz zagrebačkih fabrika pokazuju da zaposleni, pritisnuti siromaštvom, nisu prezali ni od kakvog posla – čak su prodavali satove i najlonke. Radnici „lažu da nisu večerali“, „na posao dolaze umorni“, a preko dana, u fabrici, ručaju suv hleb i mleko. Živelo se na kreditima i akontacijama, pa se dešavalo „da ljudi kod isplate prime prazan koverat“. Dovedeni na rub egzistencije, Jugosloveni su se snalazili kako su znali i umeli – masovno su se zapošljavale žene, a hrana se donosila od rođaka sa sela. Beda

---

održanog 8. aprila 1955; AJBT, KPR III-A-1-b. Problemi životnog standarda u FNRJ.

¹¹⁸ AS, Đ2-3-1. Zapisnik sa sastanka Izvršnog komiteta CK SK Srbije održanog dana 27. septembra 1955.

¹¹⁹ AJBT, KPR III-A-1-b. Problemi životnog standarda u FNRJ. Na selima su pak troškovi duvana i alkohola učestvovali sa 9,7% u ukupnim troškovima, dok su izdvajanja za higijenu i zdravlje bila 6,5 puta manja (1,5% od ukupnih troškova).

¹²⁰ AJBT, KPR III-A-1-b. Pregled životnog standarda-nacrt.

¹²¹ AJBT, KPR III-A-1-b. Realna plata radnika i službenika 18 industrijskih preduzeća Beograda, Rijeke, Slavenskog Broda i Maribora.

¹²² Dobrivojević I. 2009. 83-84.

¹²³ AJ, 130-830-1308. Izlaganje Kire Gligorova, Zapisnik sa savetovanja odbora za privredu održanog 8. aprila 1955.

je, pokazuju izveštaji, bila tolika da su radnici „iz kuće morali da prodaju neke predmete“, pošto drugog izlaza za preživljavanje nisu imali.¹²⁴ Troškove golog opstanka nisu pokrivale čak ni plate u industrijski najrazvijenijoj Sloveniji.¹²⁵ Nezadovoljstvo i ogorčenost teškim životnim prilikama naročito su podgrevali novinski tekstovi u kojima se moglo čitati o „zadovoljavajućem standardu“ i njegovom stalnom porastu.¹²⁶ Ipak, o konkretnim oblicima ispoljavanja neraspoloženja u Srbiji i ostalim republikama, izuzev Slovenije, nema raspoloživih izvora. Međutim, nezadovoljstvo u najsevernijoj jugoslovenskoj republici nije bilo ni sporadično, ni izolovano, pa je na sastancima kolektiva dolazilo da otvorenih sukoba uprave preduzeća i radnika. Centarni komitet KP Slovenije je izveštavao Tita da je „ovakva forma otpora prema nerešenim socijalno-ekonomskim odnosima“ dolazila do izražaja u čitavoj republici – Ljubljani, Jesenicama, Trbovlju, Kranju, Mariboru, Mežici i drugde. „Ti ekscesi“, pisalo je dalje u izveštaju, „daleko su po svom značaju prevazišli karakter individualnog nezadovoljstva pojedinaca i dobili su širi politički karakter i odjek“. Stoga su na sastancima preduzeća zahtevi radnika, „inače potpuno odanih socijalizmu“, dobijali potpunu podršku, „dok su naši funkcioneri i komunisti, koji su nastojali da zagovaraju privrednu politiku i pozivaju se na objektivne teškoće, ostali izolovani i deprimirani“.¹²⁷

¹²⁴ Dobrivojević I. 2009. 84.

¹²⁵ AJBT, KPR III-A-1-b. Št. 1364/1-56. Rezultati ankete CK KP Slovenije. Kao osnovica za izračunavanje životnih troškova uzeta je stalna lista Zavoda za statistiku FNRJ i NR Slovenije. Na listu su ušli „svi važniji potrošni artikli i usluge“, kako ih je fiksirao Zavod za statistiku FNRJ, na osnovu fizioloških potreba 3.200 kalorija za radnika i 2.800 kalorija za službenika.

¹²⁶ AJBT, KPE III-A-1-b. Zapisnik sa sastanka komisije za plaće i životni standard pri Republičkom odboru metalnih radnika Hrvatske, održanog dne 18.X.1956. u Zagrebu.

¹²⁷ U potrazi za boljim životom, bežalo se i preko granice. Slovenija, kao jugoslovenska republika najbliža zapadnoj Evropi, prva se suočila s ovom pojavom. Samo u periodu od 1954. do oktobra 1956. godine je pobešlo ili pokušalo bekstvo u Italiju i Austriju 17.000 lica, među kojima je bilo dosta stručnjaka. u: Dobrivojević I. 2009. 84.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

Arhiv Jugoslavije (AJ)

- Antifašistički front žena (AFŽ)
- Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (CK SKJ)
- Komisija državne kontrole FNRJ
- Ministarstvo trgovine i snabdevanja FNRJ
- Prezidijum Narodne skupštine FNRJ
- Privredni savet vlade FNRJ
- Savezno izvršno veće
- Socijalistički savez radnog naroda Srbije

Arhiv Josipa Broza Tita (AJBT)

- Kabinet predsednika Republike
- Kancelarija maršala Jugoslavije

Arhiv Srbije (AS)

- Centarlni komitet Saveza komunista Srbije (CK SKS)
- Glavni odbor AFŽ Srbije
- Oblasni komitet Komunističke partije Srbije (KPS) za Kragujevačku oblast
- Oblasni komitet Komunističke partije Srbije (KPS) za Beogradsku oblast

Arhiv Vojvodine (AV)

- Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine

Istorijski arhiv Beograda (IAB)

- Gradski komitet Saveza komunista Srbije

b) Objavljeni izvori

- *Izveštaj o sistemu i stanju snabdevanja u FNRJ*, Beograd, 1951.
- Jarman R. 1997. *Yugoslavia: Political Diaries 1918-1965. t III*. London: Slough.
- Petranović B. – Končar R. – Radonjić R. 1985. *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)*. Beograd: Komunist.
- Petranović B. 1995. *Zapisi sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. juni 1945-7. juli 1948)*. Beograd: Arhiv Jugoslavije.
- *Službeni list FNRJ*
- *Statistički godišnjak FNRJ*
- *Stenografske beleške Narodne skupštine FNRJ*

c) Periodika

- *Borba*
- *Glas Narodnog fronta Srbije*
- *NIN*
- *Politika*

LITERATURA

- Dimitrijević B. 2005. „Zdravstvene prilike u JA 1945-1954. *Istorija 20. veka*, 2. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Dragnić A. 2004. *Titova obećana zemlja Jugoslavija*. Beograd: Čigoja štampa.
- Dobrivojević I. 2009. „Život u socijalizmu. Prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945-1955.“ *Istorija 20. veka*, 1. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Doroški N. 1997. *Otrgnuto od zaborava. Sećanje na ljude i događaje od 1922-1996*. Beograd: S. Mašić.
- Radić R. 1988. „Društveno-ekonomski položaj radničke klase u Srbiji 1945-1955.“ *Tokovi revolucije, XX-XXI*, Beograd: Institut za istoriju radničkog pokreta.
- Vukmanović S. Tempo. 1982. *Revolucija koja teče*. tom III, Zagreb: Globus.

Summary

PROVISIONS AND STANDARD IN THE FEDERATIVE PEOPLE'S REPUBLIC OF YUGOSLAVIA 1945-1955

After the end of the Second World War the Party took a shortcut approach to the industrialization of society. Uncritically copying the Soviet economic model, the Yugoslav Party leaders opted for building of facilities of heavy industry which were financed by the overflow of capital from agriculture. The war destruction, big investments which the weak Yugoslav economy could not handle, the neglect of agriculture and light industry, but also the bigger expenditures for the army from 1949, represented some of the main reasons for the post-war shortage and poverty. Even though newspapers were filled with articles about the Yugoslav economical wonder, dizzy rise of production and life standard, the reality was different. The abandoning of all economical parameters and the transition to the planned distribution of commodities, along with the constant fall of agricultural produce, marginalized and nullified the role of money, created big shortages, but also the inequality in the provisioning of certain towns and regions. Moreover, the distribution according to a pre-defined key, disregarding the specific customs in food and consumption which characterised certain regions of Serbia and Yugoslavia, brought to the situations in which the stores and warehouses were filled with goods which no one wanted to buy. In front of half-empty shops there were long queues, and the products, when eventually obtained, were of poor quality. Even though the salaries were nominally increased, the costs of life, especially from 1953 rose constantly so that those who were employed could hardly feed themselves from their income. Therefore, in the mid 50-ies amongst the workers, especially amongst the experts who lived much worse than during the pre-war period, an open dissatisfaction arose which was followed by attempts of exile to West, above all to Italy and Austria.

Key words: Yugoslavia, Communist Party, provisioning, standard, industrialization, shortage

UDK 172.1:342.25 (497.6 Bihaćka krajina) "1992/1994"
Izvorni naučni rad

NASTANAK AUTONOMNE POKRAJINE ZAPADNA BOSNA

Admir Mulaosmanović

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

U članku se prati političko djelovanje Fikreta Abdića od njegovog dolaska u Bihaćku krajinu u jesen ratne 1992. do pada Autonomne pokrajine Zapadna Bosna dvije godine poslije, u augustu 1994. godine. Napravljen je presjek njegovog razmišljanja i konkretnih poteza koje je činio, kao i njegov odnos prema većini učesnika bosanskohercegovačke ratne drame, kako prema domaćim tako i prema međunarodnim političkim faktorima.

Ključne riječi: Fikret Abdić, Autonomna pokrajina Zapadna Bosna, Bosna i Hercegovina, Peti Korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine

Uvod

NEKOLIKO JE KONTROVERZNIH LIČNOSTI koje su u posljednjoj četvrtini 20. stoljeća snažno utjecale na bosanskohercegovačke društvene procese, a jedna od takvih, svakako, jeste i Fikret Abdić Babo. Od samoga početka njegovog javnog djelovanja početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća, kada postaje direktor velikokladuškog "Agrokomerca", pa sve do 1987. godine i poznate "afere Agrokomerc", Abdić je uspijevaao skretati pozornost na sebe. Svojim, pak, radom i nastupom nije ostavljao prostora za ravnodušnost. Sa izbijanjem rata i agresijom na Bosnu i Hercegovinu, te velikih po-

litičkih lomova i obrata kojima je bošnjačko i bosanskohercegovačko političko vodstvo bilo izloženo, ovaj je Krajišnik dosegnuo zenit u potpunoj nejasnoći i nerazumijevanju njegovih djela. Dapače, njegovi postupci i naslijeđe su ostali predmetom sporenja i velikih svađa, posebno među Bošnjacima, tako da i dalje predstavlja veliku enigmdu i nepoznanicu. Slavljen i kuđen, u zavisnosti od toga ko o njemu govori, živopisni *man from the border** stalno je prkosio i ponavljao, čak i iz zatvorske ćelije, svoju viziju o uspješnoj Krajini s njim na čelu kao jedinom receptu napretka i boljitka za ovaj dio Bosne i Hercegovine.¹

Bosanskohercegovačko društvo se 1990. godine suočilo sa oživljavanjem višestranačja u kojem su nacionalne stranke vodile glavnu riječ. Početak predizborne kampanje Stranke demokratske akcije (SDA), koja je okupila jugoslavenske/bosanskohercegovačke muslimane, bio je u Velikoj Kladuši, na prostoru koji je primio oko 200 hiljada ljudi koji su došli iz svih krajeva Bosne i Hercegovine.² Centralna ličnost koja je govorila i obratila se okupljenoj masi bio je Fikret Abdić. Babo je, prema tvrdnjama prisutnih, izazvao ogromne ovacije i nepodijeljene simpatije, što se na kraju od njega i očekivalo.³ Izetbegović ga je upravo pred ovaj skup pridobio za uključivanje u SDA i smatrao je to ogromnim političkim uspjehom. Sudeći prema glasovima koje je Abdić nesumnjivo donio, to doista i jeste bio uspjeh. Prema posljedicama koje je proizveo, njegov ulazak u SDA bio je katastrofa, posebno za Bihaćku krajinu.

Početak Abdićevog političkog i vojnog udara na “Bihaćki džep”

Nakon što Alija Izetbegović nije kapitulirao nakon pokušaja vojnog udara 2. maja 1992. godine, kada ga je, po svemu sudeći, Fikret Abdić trebao zameniti na čelu Predsjedništva BiH, neslaganje između njih dvojice postajalo je

* Čovjek sa granice, graničar.

¹ Fikret Abdić je u sudskom procesu koji je održan u Karlovcu presudom od 31. jula 2002. godine, zbog ratnih zločina koji su počinjeni na prostoru tzv. Autonomne pokrajine Zapadna Bosna (APZB), osuđen na 20 godina zatvora (Vrhovni sud je kaznu preinačio na 15 godina), a iz Pulskog zatvora na slobodu pušten je 9. marta 2012. godine.

² Bilo je nekoliko autobusa koji su došli iz Sandžaka (koji nije dio Bosne i Hercegovine, već je podijeljen između Srbije i Crne Gore), ali historijski i kulturno postoji snažna veza ove regije sa BiH. Novopazarski sandžak je u vrijeme osmanske vlasti bio sastavni dio Bosanskog ejaleta. Danas relativnu većinu stanovništva u Sandžaku čine Bošnjaci unatoč velikom emigriranju.

³ Brka O. 2007. 170.

sve veće.⁴ Abdić je ubrzo, zbog nesporazuma sa Izetbegovićem, otišao prema Bihaću, navodno da pomogne u odbrani i konsolidaciji ovoga dijela Bosne i Hercegovine. Zapravo, njegov odlazak trebao je rasteretiti veoma napete odnose u Predsjedništvu i Vladi Republike BiH koje su ponajviše proizvodili Abdić i ministar unutrašnjih poslova Alija Delimustafić.⁵

Fikret Abdić je 2. septembra 1992. godine sletio na mali Cazinski aerodrom u Ćoralicima u društvu sa pratiocem Ibrahimom Đedovićem.⁶ Već tada je Abdić pokazao da stanje u ovoj regiji, kada se govori o snagama koje su branile Bosnu i Hercegovinu, više neće biti onakvo kao što je bilo. U sedamdesetominutnom intervjuu koji je dao Seadu Puriću, uredniku velikokladuškog radija Velkaton, zapravo je govorio o svemu osim o odbrani regije, najviše o “Agrokomercu”, tržištu i temama vezanim za ekonomsko stanje i perspektive. Također, koristeći *master narativ* o lošem odnosu države prema Krajini (preko likova iz daleke prošlosti, ali i preko narativa o Huski Miljkoviću i Cazinskoj buni iz 1950. godine), Abdić je pravio odijum između centra (Sarajevo) i periferije (Krajina) u kojem ključnu negativnu ulogu ima vojska iz Bihaća (iz pedesetih godina JNA, 1992-93, Peti korpus Armije BiH).⁷ Gledano iz pozicije bosanskohercegovačkih zvaničnika, signali nisu bili dobri.

U oktobru 1992. godine Abdić je odlučno krenuo u preuzimanje totalne vlasti u Kladaši. Do maja 1993. godine uspio je, mijenjajući čovjeka po čovjeka, ostvariti dobru poziciju za postizanje cilja.⁸ Svoje neprijatelje, prema već utvrđenom propagandnom obrascu u medijima pod kontrolom Radovana Karadžića, proglasio je ekstremistima, fundamentalistima, kontrašima i mudžahedinima.⁹ Glavni i prvi zahtjev koji je Babo uputio odbornicima Skupštine općine bio je proglašenje “Agrokomerca” stožernim činiocem odbrane Bihaćkog okruga. Već tada je prijetnjama Mirsadu Veladžiću, tadašnjem predsjedniku Općinskog izvršnog vijeća i “prvim esdeavcem” u Bihaćkoj krajini, pred

⁴ Izetbegović je bio uhapšen od strane Jugoslovenske narodne armije (JNA) pri povratku sa pregovora iz Lisabona.

⁵ Vidi: Magnetofonski snimak vanredne sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine održane 3. maja 1992. u: Šimić T. 2006. 183-194.

⁶ Huskić E. 1997. 66.

⁷ Isto. 68-71.

⁸ Garojević J. 2007. 64.

⁹ Huskić E. 1997. 73.

sedamdesetak odbornika pokazao da politička kriza uzima maha. „Obračun smo započeli u Skupštini, a završićemo ga u Agrokomercu! Ja sam u stanju sam sebi iskinuti meso s buta, ali ću se boriti sve dok ne iskrvarim“, rekao je Babo.¹⁰ Abdić je, dakle, okretao i okrenuo “Agrokomerc” protiv vlasti. To je potvrdio nakon što nije izabran u Izvršni odbor SDA izjavom na zboru radnika da je „(...) šesti novembar ‘92. datum zavjere protiv Agrokomerca i Fikreta Abdića“.¹¹ Svakako da su i organi SDA ovakvim odnosom, kojim su nastojali umanjiti Abdićev utjecaj i značaj, doprinijeli njegovoj odluci da se, čim prije, totalno suprotstavi legalnim vlastima u Bihaću i Sarajevu. Nemoćni da promijene bilo šta, nakon Babinog otvorenog suprotstavljanja, predstavnici bosanskohercegovačke vlasti su se tek mogli nadati da karizmatični Krajišnik neće ići dalje od verbalnih ataka.¹² Ipak, već u februaru 1993. godine Abdić je uspio smijeniti Veladžića sa funkcije predsjednika Izvršnog vijeća Okruga i postaviti svoga čovjeka, Zlatka Jušića.¹³ Da bi pridobio izvršnu vlast, Abdić je povukao potez preseljenja Vlade i ministarstava u Cazin nadajući se da će imati totalnu kontrolu nad njima. Tada se, zbog satelitskog telefona koji je bio dostavljen Petom korpusu, a koji je ovaj, zbog političke odluke, predao na korištenje SDA-u, dogodio i prvi značajniji sukob ne relaciji Peti korpus – Abdić. Izetbegović je uputio pismo Petom korpusu i naredio da se oduzeti telefon (oduzeli su ga Abdićevi suradnici) mora dati SDA-u Velika Kladuša, tj. Mirsadu Veladžiću.¹⁴ Abdić nije bio spreman to učiniti, a njegov suradnik Irfan Saračević bio je vrlo izričit i kazao da se telefon može predati samo uz prolijevanje krvi.¹⁵ Dana 15. maja telefon je, ipak, predat Petom korpusu, čime nisu bili zadovoljni ni jedni ni drugi, a najznačajniji rezultat ove epizode je pokazatelj izuzetno loših odnosa u Bihaćkoj krajini koji su mogli dovesti i do

¹⁰ Isto. 74.

¹¹ Isto. 77.

¹² Interesantno je da je u ovom periodu Radio Korenica, tada pod jurisdikcijom pobunjenih Srba u Hrvatskoj, objavila: “Čuveni kladuški Babo, član Predsjedništva bivše BiH, odlučio je da okrene leđa bh. vlastima. On je u dijelu Cazinske krajine, gdje ima vlast, odlučio izgraditi vlastitu državicu po ugledu na San Marino”. Ova informacija nije nikada demantirana. Vidi: Huskić E. 1997. 75-76.

¹³ Drečković R. 2004. 322.

¹⁴ Isto. 324-325.

¹⁵ Isto. 326.

otvorenih oružanih sukoba između pristalica Fikreta Abdića i legalnih vlasti, što se uskoro i dogodilo.

S druge strane, pripadnici MUP-a Velika Kladuša već su dobro pošli sabotirati odbranu i surađivati sa srpskim snagama u tzv. Republici Srpskoj Krajini (RSK), što je dovelo do sudskog procesa protiv 26 lica zbog sabotaže i propuštanja srpskih snaga u području Bukovlja tokom srpske aprilske ofanzive na Bihaćku krajinu.¹⁶ S druge strane, propast Vance – Owenovog mirovnog ugovora izbacio je, pak, Abdića na političku scenu kao mogućeg kompromisnog Muslimana/Bošnjaka, tako da su međunarodni pregovarači lord David Owen i Torvald Stoltenberg snažno zaigrali na ovu “kartu”. Abdić je postajao, i u očima međunarodnih faktora, dio mogućeg rješenja bosanskohercegovačke krize. Stoga je već 12. juna 1993. godine Abdić dobio poziv da sudjeluje na pregovorima u Ženevi.¹⁷

Plan Owen – Stoltenberg i Abdićeva uloga

Ženevski pregovori bili su izuzetno teški i bremeniti. Pad Igmana i Bjelašnice, tokom ofanzive Mladićevih snaga, prijetio je totalnim zatvaranjem Sarajeva i vrlo mogućom kapitulacijom Bosne i Hercegovine.¹⁸ Politički pregovori su, pak, bili koncentrirani na postizanje srpsko-hrvatskog sporazuma, što se i dogodilo prema tvrdnjama Mile Akmadžića i Franje Borasa u posljednjoj sedmici jula.¹⁹ Izetbegović je bio na ivici ponora tako da mu Abdićev negativni politički utjecaj uopće nije trebao. No, Abdić je bio odlučan da zarad vlastite vizije “pomogne” Bosni i Hercegovini da krene ka nestanku, čime je “učvrstio” Izetbegovićevu odluku da potpiše mirovni plan kojim se Bosna i Hercegovina definitivno dijeli na etničkom principu. Ipak, Izetbegovićev potpis nije bio stvaran, jer je već sutra povučen, a sam Izetbegović je kasnije rekao da se radilo o taktici i određenoj političkoj pobjedi bosanskohercegovačke stra-

¹⁶ Jašarević S. 1997. 14-15.

¹⁷ Isto. 20.

¹⁸ Izetbegović A. 2005.a. 163.

¹⁹ Njih dvojica su prenijeli Ivi Komšiću da je sporazum postignut i da on (Komšić) nema šta tražiti u bosanskohercegovačkoj delegaciji jer te države uskoro neće ni biti, već će se formirati tri etničke teritorije koje će postati posebne države. Vidi: Komšić I. 2006. 208.

ne.²⁰ Nakon višesatnog razgovora s Abdićem 30. jula 1993. godine u Ženevi, Izetbegović je, dakle, prihvatio Owen – Stoltenbergov plan, djelujući pritom poraženo i ojađeno.²¹ Šta je bio sadržaj razgovora, teško je utvrditi. Naime, tijekom pregovora Fikret Abdić je konstantno podržavao sporazum i rješenja koja su nuđena. Kad su konačno 1. septembra pregovori propali, Abdić je otišao iz Ženeve, ljutito izjavivši da će on sam potpisati sporazum sa Srbima i Hrvatima.²² Vrlo slikovito o Ženevskim pregovorima i Abdićevom ulasku “u igru” pišu Silber – Little u svome djelu *Smrt Jugoslavije*: “(...) Izetbegović je sateran u ćošak. Tokom juna frustrirani zbog njegove nepomirljivosti, posrednici su preduzeli mere da ga oslabe – u uverenju da će time ubrzati mirovni proces. (...) Na njihov poziv, Fikret Abdić, čovek neobične veštine preživljavanja, izronio je iz dugotrajnog ćutanja u severozapadnoj Cazinskoj krajini ili bihaćkoj enklavi, pod kojim imenom je postala poznata tokom rata, da se suprotstavi Izetbegoviću u borbi za vođstvo bosanskih Muslimana. Posrednici su verovali da će se Abdić nagoditi sa Srbima i Hrvatima u vezi sa podelom. Bili su u pravu.”²³ Kontekst u kojem Abdić stupa na scenu i proglašava svoju tvornicu-državu govori sam po sebi. Silber – Little veoma znalački to razotkrivaju, a američki predsjednik Clinton dovoljno jasno je dao do znanja šta za njega predstavlja ponuđeni plan. Tih mjeseci je u beogradskom tjedniku *Vreme* Ljiljana Smajlović pisala o pregovorima i Owen – Stoltenbergovom planu, odnosno o posljedicama koje su proizlazile iz (ne)prihvatanja istog. „Mislim da bi cijena propuštanja da se prihvati ovaj mir mogla biti veoma visoka i mislim da će oni to vjerovatno razmotriti tokom nekoliko narednih dana”, kazao je Clinton na vijest iz Sarajeva u kojoj je iznesena nedoumica bosansko-hercegovačkih vlasti da li da prihvate uvjete Owen – Stoltenbergovog plana.²⁴ Clinton, također, nije propustio da kaže kako on “misli” da Muslimani imaju pravo na teritorije što ih potražuju od Srba, ali je dodao da “ne zna” mogu li ih

²⁰ Izetbegović A. 2005.a. 160-161.

²¹ Bosanskohercegovačka delegacija se raspitivala šta se događa između Izetbegovića i Abdića? Bakir Izetbegović, predsjednikov sin, izvijestio je da je „Alija ostao sam u sobi sa glavom među rukama i da gleda u pod“. Vidi: Komšić I. 2006. 203.

²² Isto. 239.

²³ Silber L. – Little A. 1996. 255-257

²⁴ Smajlović Ljiljana. “Žirant za državu”. *Vreme*, 4. oktobar 1993. Vidi: Biserko S. (ur.) 2006. 644-646.

dobiti. Na tu prilično mlaku podršku bošnjačko-muslimanskom pravu na dodatne teritorijalne koncesije (u poređenju sa njegovim ranijim izjavama) i dosta otvoreno iskazanu sumnju da će novih koncesija biti, Clinton je dodao da bi njemu lično bilo “mrsko da za sve njih tamo, dođe još jedna zima”, ali “to je njihova zemlja, to su njihovi životi: oni će morati da odluče”.²⁵ Nakon propasti ženevskih pregovora Abdić se odlučio na totalno suprotstavljanje bosanskim vlastima te formirao Autonomnu pokrajinu Zapadna Bosna. Glavni razlog za takav čin i razvoj događaja su, prema Abdiću, nepopustljive vlasti u Sarajevu na čelu sa Izetbegovićem. Bio je rezolutan u izjavi, nedugo nakon održanog Bošnjačkog sabora u septembru 1993. godine, da ne priznaje bošnjaštvo jer se radi o Zulfikarpašićevom i Izetbegovićevom izumu.²⁶ Dobro mu je došla ova epizoda da pojača vlastitu argumentaciju o “lošim” političkim potezima koje je činio Izetbegović.

Babo je odlučio i krajem ljeta u Bihačkoj krajini beskompromisno inaugurirao vlastiti politički program otvoreno se suprotstavljajući bosanskohercegovačkim vlastima. Jasno je da je u ženevskim pregovorima vidio ogromnu i vjerovatno posljednju šansu da napravi odlučujući iskorak. No, i drugi, prije svih Milošević, Tuđman i međunarodni pregovarači, držali su ga kao adut za nastavak pregovora. O tome govori ratni član Predsjedništva Republike BiH Ivo Komšić, navodeći da je grupa protuhadezeovskih i opozicionih hrvatskih intelektualaca i političara iz Bosne i Hercegovine (Franjo Topić, Ivan Lovrenović, Dubravko Lovrenović i Ivo Komšić) sredinom jula '93. razmišljala o Abdiću kao alternativni Izetbegoviću.²⁷ To razmišljanje bilo je rezultat Tuđmanovog zagovaranja, no kako Komšić tvrdi, kada su se u Zagrebu sreli s Abdićem, on je na njega ostavio utisak da pokušava ostvariti neke druge ciljeve kroz politiku, a isticanje Izetbegovića kao glavnog krivca za dešavanja u Bosni i Hercegovini bilo je prejako te mu se učinilo da je blizak Bobanovom i Karadžićevom razmišljanju.²⁸

U govoru na takozvanom Ustavotvornom parlamentu 27. 9. 1993. godine u Velikoj Kladuši Babo je koketirao sa neimaštinom na perfidan način oprav-

²⁵ Isto.

²⁶ Politički magazin *Pošteno*, Federalna televizija (FTV), “Da li je moguće pomirenje među Krajišnicima?”. 20. 11. 2008. (Abdićev video o bošnjačkoj naciji, listopad, 1993.)

²⁷ Komšić I. 2006. 184.

²⁸ Isto. 185-186.

davajući tako svoju političku platformu i akciju. “SDA i vlast u Sarajevu nisu nas se sjetili ni prilikom podjele humanitarne pomoći, pa je naš narod u Zapadnoj Bosni dobivao samo mrvice”, napadao je Abdić izazivajući odbojnost prema glavnom gradu.²⁹ Čak su i u dijaspori neki smatrali to veoma dobrim potezom, a isticao se Alaga Dervišević, koji je na jednom predavanju kazao da je Zapadna Bosna kao država moguća i održiva.³⁰ U ovom vremenu kada je pokušao sačuvati što se može, suočen sa faktičkom kapitulacijom koju je nudio Owen – Stoltenbergov plan, saznavši za Abdićevo djelovanje, Izetbegović je sljedećeg dana, 28. septembra, dao saopćenje: „(...) Građani Bosanske krajine, u najkritičnijem trenutku naše povijesti član Predsjedništva R BiH Fikret Abdić proglasio je takozvanu autonomiju Cazinske krajine. Abdić je to učinio uprkos vašem odbijanju inicijative o formiranju autonomne pokrajine Zapadna Bosna i vašeg jasnog opredjeljenja za Bosnu i Hercegovinu, kojeg ste izrazili na sjednicama skupština općina i na javnim raspravama u narodu. Taj neustavni čin je udar na našu već ranjenu domovinu, u trenutku kada smo zabavljeni sudbonosnim odlukama o zajedničkoj budućnosti i pritisnuti neprijateljima iznutra i izvana. Pozivam vas stoga, u ime žrtava koje su pale za BiH, da zajedno sa jedinicama i komandom Petog korpusa energično stanete u odbranu Bosne i Hercegovine i onemogućite svaki pokušaj cijepanja zemlje. To je udar na jedinstvo i identitet muslimanskog bošnjačkog naroda, sada kada nam je jedinstvo najpotrebnije. Ujedno apelujem na vas da sačuvate prisebnost i razum, da izbjegnute sukobe, da se zbijete uz našu vojsku u ime naše zajedničke budućnosti“.³¹ Izetbegovićev apel urodio je plodom, ali više od toga sam čin i Abdićevo ponašanje, otvoreni odnosi sa agresorom i rušiteljima Bosne i Hercegovine ujedinio je Krajišnike u bihačkoj enklavi. Ipak, vrlo brzo secesionistički scenarij počeo se ostvarivati. Ko ga je, zapravo, podržavao, postalo je sasvim jasno kasnijim dolaskom zloglasnih *Crvenih beretki* u Cazinsku krajinu krajem 1994. godine.

²⁹ Proglašenje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna, (video-dvd). 27.9.1993. (U arhivi autora).

³⁰ Dervišević A. 2006. 267.

³¹ “Onemogućiti svaki pokušaj cijepanja zemlje”. (Obraćanje građanima Bosanske krajine povodom Abdićevog proglašenja tzv. pokrajine Zapadna Bosna). u: Izetbegović A. 2005. b. 80.

Konstituiranje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna

Nakon Ustavotvornog parlamenta Abdić i suradnici promptno su uspostavili i organe vlasti. Na čelo vlade postavljen je provjereni kadar, Zlatko Jušić.³² Bilo je očito da su se nastojali formirati organi koji će moći izvršavati osnovne zadaće i parirati vlatima u Bihaću dok Abdić bude vodio pregovore i razgovore o statusu i poziciji pokrajine. O čitavom ovome procesu dostatan zaključak iznijela je ponovo Ljiljana Smajlović: „Bratoubilački rat Muslimana nije počeo lani, kada je Fikret otvoreno trgovao i potajno pregovarao sa “četnicima” koji su njegove sunarodnike očistili sa vjekovnih ognjišta, niti ljetos, kada nije dopustio da međusobna klanja Muslimana i Hrvata pomute njegovu slogu sa komšijama u susjednoj Hrvatskoj. Alija Izetbegović, koga živci nesporno dobro služe i koji voli da se poziva na “istočnjačku mudrost”, nije posegnuo za ekskomunikacijom Fikreta Abdića čak ni u onom trenutku, kritičnom za muslimansku stvar, kada je Evropska zajednica u junu iskoristila “kooperativnost” potonjeg da bi Aliju (više silom nego milom) privela za pregovarački sto na kom se nalazio srpsko-hrvatski predlog o podjeli Bosne na tri etničke države. Sukob je tada samo tinjao, ali nije planuo. Vatru je razgorio Fikret Abdić, koji je proglašenjem autonomije “Zapadne Bosne” spalio i posljednji zamišljeni most za Sarajevom“.³³

Dana 21. oktobra 1993. godine Abdić je u Zagrebu potpisao Izjavu sa Matom Bobanom, koja je u osnovi politički dokument, a definira Bosnu i Hercegovinu kao “Uniju”.³⁴ Spašavajući Veliku Kladušu, Abdić je objektivno slabio poziciju legalnih vlasti u Sarajevu u pregovorima sa međunarodnim posrednicima i išao na ruku rušiteljima države. Među odredbama usaglašene Izjave stoji i ona koja predviđa potčinjavanje HVO-a Bihać komandi Narodne odbrane Autonomne pokrajine Zapadna Bosna (APZB), čime se poslao snažan signal bosanskohercegovačkoj vlasti da definitivno ostaju sami u borbi za Bosnu i Hercegovinu. Nakon ovoga potpisa, sljedeći dan je u Beogradu,

---

³² Odluka o imenovanju mandataru prve vlade Autonomne pokrajine Zapadna Bosna. *Službeni list Autonomne pokrajine Zapadna Bosna*, god. 1. br. 1. (novembar 1993), Velika Kladuša. (u daljem tekstu: *Sl. list APZB*). 4.

³³ Smajlović Lj. “Jarani u klinču”. *Vreme*, 11. oktobar 1993. Vidi: Biserko S. (ur.) 2006. 647-650.

³⁴ “Zajednička izjava Mate Bobana i Fikreta Abdića o okončanju sukoba i neustavnim promjenama u Predsjedništvu RBiH (Zagreb, 21.10.1993). u: Bilić I. – Tuđman M. 2005. 342.

potpisana i Deklaracija između Abdića i Karadžića, a pod pokroviteljstvom Slobodana Miloševića.³⁵ Time se, prema konceptu osovine Milošević – Tuđman zadavao smrtni udarac Bosni i Hercegovini jer je Abdić prerastao u lidera Bošnjaka/Muslimana koji može zamijeniti Izetbegovića i prikazati “sarajevsku politiku” kao kamen spoticanja u postizanju mira na prostoru bivše Jugoslavije. O Abdićevoj ambiciji zorno govore i njegova pisma koja je slao supredsjedateljima Ženevske konferencije lordu Davidu Owenu i Torwaldu Stoltenbergu. U jednom od njih izjavio je da je „(...) snagu dokazanog vizionara u privredi pretočio u viziju budućnosti moga naroda i vjerujem da sam pronikao u suštinu njegovog interesa i poteza koji se čine da mu se pomogne“, i kako navodi, sve to čini „da moj narod spasim, ali ne i ponizim (...). Da mu pomognem a ne da ga izdam, da postignem cilj, sačuvam narod, da ga ne razočaram, jer imam u vidu moje poštovanje prema narodu i njegovo ogromno poštovanje prema meni“.³⁶ Abdić je ovakvim stavovima bjelodano pokazao i doista smatrao da on ima “ključ” u rukama, odnosno da može postići dobar mir i kompromis za Bošnjake-muslimane.

Savezništvo sa srpskim političkim i vojnim vrhom svakako je bilo na djelu već i prije proglašenja APZB. O samom, pak, angažmanu krajiških Srba (vojske tzv. Republike Srpske Krajine) i uloge Babinog oslonca koji je beogradski režim njima namijenio Milan Babić, kontroverzni lider RSK-a, rekao je da: „(...) angažovanjem Vojske Republike Srpske Krajine na strani Fikreta Abdića i akcijama na zaštićenu zonu Bihać, nije za Krajinu učinjena nikakva korist već nepopravljiva šteta i kompromitacija i vojske i čitave Krajine“.³⁷ Iz pozicije pobunjenih Srba to je, dakle, bilo štetno, no ono što je značajno jeste činjenica da je Abdić u ratu protiv Petog korpusa imao saveznike u vojnim formacijama RSK, Republike Srpske (RS) i bihačkog HVO-a. O angažmanu kninske vrhuške, svakako, ima vrlo interesantnih svjedočenja, a izdvaja se kontroverzni spis „Rat u Hrvatskoj iz pera obaveštajca“.³⁸

³⁵ “Republika Srpska i Autonomna Pokrajina Zapadna Bosna Republike Bosne”. Mirovni sporazum. Beograd, 22.10.1993. u: Bilić I. – Tuđman M. 2005. 343-344.

³⁶ Jašarević. 1997. 21-22.

³⁷ Milosavljević Marijana. 1998: Milan Babić, Bivši lider RSK. <http://www.nin.co.rs/arhiva/2470/2.html> (pp. 10. studeni 2009)

³⁸ O pripremama i saradnji prije proglašenja APZB autor govori: “Dana 20.09.1993. godine primio sam poruku iz Bihaća u kojoj Rasim Bašić traži da se vidimo i predlaže da to bude

Sa Hrvatima je to išlo postepeno i temeljitije s obzirom na Tuđmanov plan koji je htio priključiti Cazinsku krajinu Hrvatskoj pri projiciranom raspadu Bosne i Hercegovine, te između ostaloga, i na taj način “podebljati granice” svoje države.³⁹ S tim u vezi treba posmatrati i sastanak Abdića i Tuđmana koji je održan u decembru 1993. godine, kada su se nastojali udariti temelji političkog i vjerskog identiteta APZB, a sve u cilju prekida bilo kakvog institucionalnog odnosa sa Sarajevom. Na tom sastanku uz Abdića bili su Armin Pohara, koji je sa svojom strankom MDS (Muslimanska narodna stranka) trebao ući u parlament Hrvatske zajednice Herceg-Bosne, kao i izvjesni Bakšić, koji se zalagao za formiranje hrvatskog islamskog centra u Zagrebu kao protutežu Zagrebačkoj džamiji, veoma značajnom središtu probosanskih snaga i mjesta preko kojeg su se organizirale mnoge bitne akcije za odbranu Bosne i Hercegovine.⁴⁰ Franjo Tuđman snažno je podržavao ove ideje, čak je i ubrzavao njihovo provođenje zbog želje da čim prije ostvari vlastite političke ambicije jer mu na vojnom planu nije dobro išlo, posebno u srednjoj Bosni, gdje je otpor snagama HVO-a i Hrvatske vojske (HV) bio izuzetan, a Armija RBiH preuzimala inicijativu.

Organizirana vlast u Velikoj Kladuši nastojala se ponašati kao i bilo koja druga vlast u ratu. Vršili su bjesomučnu propagandu veličajući svoga predsjednika, njegovu viziju i mudrost. Ono što je simptomatično u napisima koji su se pojavljivali u *Dnevnim informacijama*, pamfletu press-službe Narodne odbrane APZB, vrlo je nevjesto i nemušto pisanje autora čiji su tekstovi objavljeni.⁴¹ No, u *Službenom listu APZB* izašao je ozbiljan dokument, *Bijela*

Slunj, kojeg je dobro poznao. Ponudu sam prihvatio i mi smo se već narednog dana našli u Slunju u kafani Miće Miloševića iz Slušnice. Sa Rasimom se nisam video od raspada JNA i njegovog prelaska u Bihać, ali on se u suštini nije promenio, jasno se videlo da pati, da je jugo-nostalgicar i da se nada nečemu što će vratiti vremena kada smo zajedno živeli. Obavestio me je, da će 26.09.1993. godine u Velikoj Kladuši, Fikret Abdić proglasiti Autonomnu oblast Zapadna Bosna i da će taj čin u Cazinskoj krajini najverovatnije izazvati velike potrese, moguće međusobne sukobe unutar 5. korpusa Armije BiH i da se ne isključuje mogućnost napada na Krajinu u takvim okolnostima”. Vidi: Anonimus. 2009. “Rat u Hrvatskoj iz pera obavještajca. Prepisi dijelova ratnog dnevnika”. www.krajinaforce.com. - www.krajinski-patrioti.com: 153.

³⁹ “Zapisnik sa sastanka Tuđman – predstavnici Herceg-Bosne (Split, vila Dalmacija, 5. studenog 1993.)” u: Lucić P. – Lovrenović I. (ur.), 2005. 418.

⁴⁰ “Zapisnik sa razgovora Tuđman – Abdić (Predsjednički dvori, 19. prosinca 1993.)” u: Lucić P. – Lovrenović I. 2005. 565.

⁴¹ Tako, na primjer, u jednom filozofsko-etičkom napisu stoji: “Zar je zaista, pitam zaslije-

knjiga kojom su “abdićevci” nastojali prikazati vlastito djelovanje kao pokušaj iznalaženja pravednog i pravičnog rješenja za Bosnu i Hercegovinu i bošnjačko-muslimanski narod u njoj. Zapravo su u dokumentu postavili određeni ultimatum jer su zahtijevali da se građani putem referenduma izjasne za jedan od dva dokumenta – *Statut Okruga Bihać* ili *Ustav AP Zapadne Bosne*.⁴² Ovakvi potezi nisu olakšavali ili relaksirali odnose. Dapače, rascjep je postajao sve veći, tako da su borbe i ratovanje postajali uobičajena pojava. Narcizam malih razlika nigdje nije tako jako potvrđen u stvarnosti kao u Bihaćkoj krajini, jer ono što se događalo u proljeće i ljeto 1994. godine bio je doslovno bratoubilački rat.

U stalnim napetostima i sukobima, Vrhovni štab Armije RBiH odlučio se vojno poraziti APZB, čime bi, smatrali su, olakšali poziciju Petog korpusa i stanovništva ove regije. U značajnim operacijama, prije svih “Tigar-Sloboda ‘94”, komanda i borci Petog korpusa uspjeli su slomiti otpor Narodne odbrane APZB-a i srpskih snaga koje su bile u njihovim redovima.⁴³ Nakon velikih borbi vojnici Petog korpusa otjerali su Fikreta Abdića Babu i njegove pristaše prema okupiranim dijelovima Hrvatske, pretežno na područje Vojnića. Ovu pobjedu Izetbegović je iskoristio da pošalje poruku građanima BiH na oku-

---

pljene, propisano svetom knjigom ‘Kur’anom’ da majka rađa po petero djece, izvede ih do 18 godine, dok za cijelo to vrijeme bjesni rat i stradanje, da bi ih poslala u konačnu smrt. Jeza me hvata od tih pomisli koje uporno lansiraju ‘strašne pristalice nedjeljive BiH’. Hoće da moje najbolje godine potrošim, gledajući na ekranu života strah, bijedu, smrt. Budimo pametni, presudimo sami! Je li to naša budućnost?” u: “Čovjek koji ne ostavlja na cjedilu”. *Dnevne informacije*, 11.3.1994. Velika Kladuša.

⁴² Bijela knjiga. *Sl. list APZB god. 2, br. 1*, januar 1994. 1.

⁴³ Zanimljivo je svjedočenje novinara Dejana Anastasijevića na suđenju Slobodanu Miloševiću, a u pogledu događaja u Bihaćkoj krajini i načinima na koje su srpske snage korištene. Milošević: “Dobro, gospodine Mej (May). Vi govorite da je jedan bosanski Srbin koji radi u Državnoj bezbednosti rekao da je bio poslat u Veliku Kladušu?”. Anastasijević: “Da”. Milošević: “Da li dozvoljavate mogućnost da on, kao što sami kažete da je bosanski Srbin, znači Srbin iz Bosne i Hercegovine i Velika Kladuša je takođe u Bosni i Hercegovini, da je on otišao tamo možda kao dobrovoljac ili možda po nekom svom poslu? Ko ga je poslao? Je li ga poslala Državna bezbednost iz Srbije ili nešto drugo mislite? Razjasnite mi to, molim vas”. Anastasijević: “On je tvrdio da je tamo bio ne sam, nego sa dosta drugih ljudi koji su bili radili u policiji Republike Srpske i da je poslat po naređenju iz MUP-a Republike Srpske. Ono šta sam ja smatrao značajnim u toj priči je da su se on i njegovi ljudi borili sa oznakama jedinica Fikreta Abdića (...)”. Vidi: [http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Transkripti/Transkripti%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20\(28\)/Transkript%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20-%202015.%20oktobar%202002..pdf](http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Transkripti/Transkripti%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20(28)/Transkript%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20-%202015.%20oktobar%202002..pdf) (pp. 10.11. 2011.)

piranom dijelovima države. Istoga dana kada je izdat proglas Predsjedništva Bošnjacima Bosanske krajine u kojima ih se pozivalo da zajednički oslobode ostala područja ove regije, upućen je i proglas “sugrađanima pod okupacijom”.⁴⁴ Pozvao ih je da se opredijele za mir jer je projekt velike Srbije definitivno propao, a oni koji nisu “okaljali ruke krvlju nevinih dobro su došli”.⁴⁵ Kasnije će se pokazati da je ovo bila tek privremena pobjeda Sarajeva. Osnaženi i očeličeni u ratovanju, nakon slamanja APZB-a, borci Petog korpusa pokrenuli su još jednu ofanzivu, ovaj put prema srpskim linijama, dolinom Une ka Kulen-Vakufu. Operacija je nosila naziv “Grmeč ‘94” (vođena od 24. do 28. oktobra 1994) i tokom nje je oslobođeno oko 400 kvadratnih kilometara, između ostalih mjesta oslobođen je i Ripač kod Bihaća.⁴⁶ Nedostatak ove operacije bio je jak proboj i ulazak u neprijateljsko područje oštro, poput klina, čime je odbrana zatečenih pozicija bila vrlo složena. U veoma dobro organiziranom odgovoru Vojska RSK uspjela je operacijom koju je otpočela 1. novembra vratiti izgubljena područja i staviti Bihać u okruženje. Cilj akcije, kako su proklamirali, bio je “oslobađanje teritorije koju drži vojska Alije Izetbegovića i preuzimanja vlasti nad tom teritorijom (od strane, op.a.) Fikreta Abdića”.⁴⁷ Poražena APZB-a brzo se, dakle, revitalizirala uz pomoć srpskih vojnih i obavještajnih snaga (operacija “Pauk”) i prerasla u republiku. Ali, i to je trajalo kratko.

Zaključak

Fikret Abdić, kontroverzan, nejasan i čudan, politička je figura koja je u izuzetno bremenitom vremenu u Bosni i Hercegovini izazvala dva velika potresa. “Aferom Agrokomerc” (1987.) omogućio je velikosrpskoj političkoj eliti slomiti bosanskohercegovačku nezavisnost i tako je onemogućiti da samostalno djeluje u teškim vremenima sloma Jugoslavije. Drugi, možda još značajniji, proizveo je suprotstavljanjem bosanskohercegovačkim vlastima i organiziranjem Autonomne pokrajine Zapadna Bosna (1993.) i tako se stavio na stranu rušitelja države, Karadžića i Bobana. Ono što, pak, ostaje kao historijski fakat

⁴⁴ “Armija RBiH nije osvetnička vojska.” (Proglas sugrađanima pod okupacijom. Sarajevo, 5.8.1994). u: Izetbegović A. 2005. b. 87-88.

⁴⁵ Isto. 87.

⁴⁶ Raguž J. 2010. 460-490.

⁴⁷ Raguž J. 2010. 466.

je velika podrška koju je Babo, unatoč svemu, imao i ima u Velikoj Kladuši, u kojoj ga njegovi sljedbenici smatraju energičnim, ingenioznim biznismenom i velikim vizionarom koji je ovaj kraj izvukao iz višestoljetnog tavorjenja i stagnacije. Njegove poruke odašiljane proteklih četvrt stoljeća primane su među stanovništvom kao lijek i spasonosne formule, makar djelovale bajkovito i nedostižno. Time je Abdić, zapravo, postao legenda za života, a narativi koji će nedvojbeno nastati u narednom periodu, pretpostaviti je, bit će snažni, bit će epski i epohalni, onako kako “krajiški junak” i zaslužuje.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Objavljeni izvori

- Bijela knjiga. *Službeni list Autonomne pokrajine Zapadna Bosna god. 2, br. 1. januar 1994*. Velika Kladuša: APZB
- Bilić Ivan - Tuđman Miroslav. 2005. *Planovi, sporazum, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991-1995*. Zagreb: Udruga Svetoga Jurja.
- Izetbegović Alija. 2005. a. *Na razmeđu svjetova. Izjave, obraćanja, poruke, pisma 1999-2003*. Sarajevo: GIK OKO.
- Lucić Predrag – Lovrenović Ivan. (ur.) 2005. *Stenogrami o podjeli Bosne 1*. Split-Sarajevo: Kultura & Rasvjeta – Civitas.
- Odluka o imenovanju mandataru prve vlade Autonomne pokrajine Zapadna Bosna. *Službeni list Autonomne pokrajine Zapadna Bosna god. 1. br. 1. (novembar 1993)*. Velika Kladuša: APZB
- Šimić Tomo. 2006. *Dokumenti Predsjedništva Bosne i Hercegovine 1991.-1994. National Security and the Future (7/3)*.

b) Štampa

- “Čovjek koji ne ostavlja na cjedilu”. *Dnevne informacije*, 11. 3. 1994. Velika Kladuša. Press služba NO APZB

- Smajlović Ljiljana. “Jarani u klinču”. *Vreme*, 11. oktobar 1993. u: Biserko Sonja (ur.) 2006. *BiH – jezgro velikosrpskog projekta*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. 647-650.
- Smajlović Ljiljana. “Žirant za državu”, *Vreme*, 4. oktobar 1993. u: Biserko Sonja (ur.) 2006. *BiH – jezgro velikosrpskog projekta*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. 644-646.

c) TV, DVD

- Politički magazin *Pošteno*, Federalna televizija (FTV), “Da li je moguće pomirenje među Krajišnicima?” 20.11.2008. (Abdićev video o bošnjačkoj naciji, oktobar, 1993.)
- Proglašenje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna, (video-dvd) 27.9.1993. (U arhivi autora).

d) Internet

- Svedok Dejan Anastasijević. Svedok C-1220. [http://www.hlc_rdc.org/Transkripti/Milosevic/Transkripti/Transkripti%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20\(28\)/Transkript%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20-%2015.%20oktobar%202002..pdf](http://www.hlc_rdc.org/Transkripti/Milosevic/Transkripti/Transkripti%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20(28)/Transkript%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20-%2015.%20oktobar%202002..pdf)
- Milosavljević, Marijana (1998): Milan Babić, Bivši lider RSK. <http://www.nin.co.rs/arhiva/2470/2.html>

LITERATURA

a) Članci i rasprave

- Raguz Jakša. 2010. “Operacija ‘Mač-1’ – primjer vođenja specijalnog rata ‘Srpske vojske Krajine’ protiv Cazinske krajine 1995. godine”. *Bošnjačka pismohrana: časopis za povijest i kulturu Bošnjaka u Hrvatskoj*. 32-33. 460-490.

b) Knjige

- Anonimus. 2009. *Rat u Hrvatskoj iz pera obavještajca. Prepisi dijelova ratnog dnevnika*. www.krajinaforce.com. - www.krajinski-patrioti.com

- Brka Osman. 2007. *SDA. Ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*. Sarajevo: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- Dervišević Alaga. 2006. *Bošnjaci u dijaspori. Historijat, problemi, analize i perspektive*. Sarajevo - Wuppertal: Bosanska riječ.
- Drešković Ramiz. 2004. *U obruču. Krajišnici i Hercegovci u borbi na dva fronta*. Zenica: Dom štampe.
- Garojević Jovo. 2007. *Uplašnim i začuđenim očima. Ratni dnevnik 92-94. Velika Kladuša: JU Centar za kulturu i obrazovanje "Zuhdija Žalić"*.
- Huskić Emin. 1997. *Svi zločini Fikreta Abdića*. Bihać: Bošnjak.
- Izetbegović Alija. 2005. b. *Sjećanje*. Sarajevo: GIK OKO.
- Jašarević Senudin. 1997. *Treći rat. Peti korpus protiv autonomije*. Bihać: NIP Unsko-sanske novine.
- Komšić Ivo. 2006. *Preživljena zemlja. Ko je, kada i gdje dijelio BiH*. Zagreb: Prometej.
- Silber Laura – Little Alan. 1996. *Smrt Jugoslavije*. Beograd: B92.

Summary

THE CREATION OF THE AUTONOMOUS PROVINCE OF WESTERN BOSNIA

From the very beginning of Fikret Abdić Babo's public activities at the beginning of the 1970-ies, as the executive officer of Agrokomerc in Velika Kladuša, up until 1987 and the famous *Agrokomerc affair*, this man from Krajina managed to divert attention to himself and did not leave space for indifference to his work and actions. With the outbreak of the war and aggression on Bosnia and Herzegovina, as well as due to great political changes which the Bosniak political leadership was subjected to, Babo reached the peak in complete obscurity and misunderstanding of his actions from his associates, opponents and/or observers.

This paper traces the genesis of Abdić's political projekt, the Autonomous Province of Western Bosnia (AP WB), its breakdown in late autumn of 1994 and its quick re-establishment with the aid of Serb military and political forces. Fikret Abdić was captivated by the idea of stopping

the war by all means, thus subjecting the interests of one part (the Bihać area) to the whole (B&H). The Autonomy, which in May of 1995 grew into a Republic was planned as a separate entity with all prerogatives of a state. The Declaration, which he signed with Radovan Karadžić on the 22nd of October 1993, sponsored by Slobodan Milošević, anticipated the constitutional administration of Bosnia and Herzegovina as a “Union of republics”, the mutual acknowledgment of the Republic of Srpska and the Autonomous Province of Western Bosnia, the settling of borders, and cooperation as if this was an agreement between two independent states. Only a day earlier (21st October 1993) Fikret Abdić signed a Statement with Mato Boban which is basically a political document which also defines Bosnia and Herzegovina as a “Union”.

Key words: Fikret Abdić, Autonomous Province of Western Bosnia, Bosnia and Herzegovina, The Fifth Corps of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina

UDK 355.292.91 (497.6 Sarajevo) "1992/1995"
Izvorni naučni rad

ZLOČINI NAD CIVILIMA U SARAJEVSKOM NASELJU DOBRINJA¹

Merisa Karović

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

U članku su obrađeni zločini nad civilima u sarajevskom naselju Dobrinja tokom četvorogodišnje opsade i kontinuiranog granatiranja stanovništva ovog naselja koje je bilo iscrpljivano glađu, žeđu i strahom. Prema dosadašnjim podacima, u ovom sarajevskom naselju ubijeno je 508 civila, a ranjeno mnogo više. Autorica je obradila zločine nad civilima počinjene u okupiranim dijelovima Dobrinje (Aerodromskom naselju, Dobrinji IV i dijelu Dobrinje I), kao i u dijelovima naselja koji su

---

¹ Dio ovog istraživanja predstavlja prerađenu verziju seminarskog rada "Masovna ubistva civila u sarajevskom naselju Dobrinja 1992–1995.", odbranjenog na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, na postdiplomskom studiju u mentorstvu prof. dr. Husnije Kamberovića. (Prva tri poglavlja su proširena, dok su ostala poglavlja reducirana.)

Veliku zahvalnost dugujem mentoru prof. dr. Husniji Kamberoviću, direktoru Instituta za istoriju, prof. dr. Smailu Čekiću, direktoru Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, dr. Veri Katz, mr. Mesudu Šadinliji, mr. Enisu Omeroviću, mr. Mel-dijani Arnaut-Haseljić, mr. Sabini Veladžić, mr. Elmedini Kapidžija-Duranović, gospodinu Fuadu Jašareviću, gospođi Sadžidi Džuvic, gospođi Samiji Rizvanović, saradnicima navedenih Instituta, koji su svojim konstruktivnim savjetima i sugestijama, kao i pomoći u prikupljanju relevantnih izvora doprinijeli da rad bude što kvalitetniji. Također, zahvalnost dugujem Općini Novi Grad Sarajevo, gospodinu Želimiru Laliću, gospođi Radi Lukić, gospođi Raziji Hamzić, i gospođi Enisi Kurčehajić na ustupljenoj dokumentaciji koja se odnosi na žrtve spomenute u radu, kao i gospodinu Smailu Vesniću, gospođi Aidi Musić i gospođi Emili Čatić na svesrdnoj podršci prilikom istraživanja. I na kraju, posebnu zahvalnost dugujem svim porodicama žrtava i očevicima koji su, svojim izjavama i svjedočenjem, doprinijeli da se masovna ubistva civila u sarajevskom naselju Dobrinja što temeljitije istraže.

bili pod opsadom, s posebnim osvrtom na masakre na nogometnoj utakmici, u redovima za vodu i humanitarnu pomoć. Osim ratnih strahota autorica je slikovito opisala svakodnevicu u tom naselju, od organizacije Bolnice, *Gimnazije Dobrinja* te drugih školskih i kulturnih djelatnosti.

Ključne riječi: Sarajevo, Dobrinja, opsada, Bolnica *Dobrinja*, Gimnazija *Dobrinja*, granata, masakr na nogometnoj utakmici, redovi za vodu, redovi za humanitarnu pomoć

Uvod

POČETKOM AGRESIJE na Republiku Bosnu i Hercegovinu grad Sarajevo je nasilno podijeljen na dva dijela. Na području okupiranog dijela grada bile su razmještene vojne formacije Oružanih snaga Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije / Savezne Republike Jugoslavije (JNA/VJ) i snage Sarajevsko-romanijskog i drugih korpusa Vojske Republike Srpske. Drugi dio grada, uglavnom urbanu jezgru, navedene vojne formacije držale su pod opsadom, stvarajući nepodnošljive uslove za život civila provodeći koordiniranu, dugotrajnu, sistematsku kampanju granatiranja i snajperskog djelovanja “radi ubijanja, sakaćenja, ranjavanja i terorisanja civilnog stanovništva Sarajeva”. Granatama ispaljenim od strane formacija koje su držale grad u opsadi civili su masovno ubijani na ulici, u redovima za vodu, humanitarnu pomoć, hljeb, u sakupljanju drva, na pijacama, dženezama, dječijim igralištima, u školama, dok su obrađivali bašče, u vlastitim domovima, pa čak i podrumskim prostorijama svojih kuća, u bolnicama, vozilima hitne pomoći, tramvajima, autobusima, dok su se vozili autom. Osnovna ideja ovog rada je da se na primjeru jednog sarajevskog naselja pokaže način zauzimanja jednog dijela, ali i držanja u opsadi drugog dijela grada, tj. da primjenom induktivne metode od pojedinačnih primjera steknemo uvid u opća dešavanja na području Sarajeva u periodu 1992-1995. godine.

Specifičnost Dobrinje ogleda se u činjenici da je jedan izvjestan period bila u potpunoj blokadi, tj. *opsada u opsadi*, a naselje je bilo od strateškog značaja za agresora, jer se nalazi u blizini Sarajevskog aerodroma, okruženo kasarnama i skladištima ratnih rezervi, smještenim u Lukavici, Nedžarićima i Kotorcu, s ogromnim količinama najmodernije ratne tehnike JNA, koje su tokom 1992. godine bile prepuštene novoformiranom “Sarajevsko-romanijskom korpusu Vojske Republike Srpske”. Oružane formacije Savezne Republike Jugoslavije i samoproglašene Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine okupirale su

krajnje dijelove Dobrinje (Dobrinju IV, dio Dobrinje I i Aerodromsko Naselje) – ali nisu uspjele ostvariti glavni cilj, osvajanje bitne komunikacije Sarajevo – Trnovo, odnosno Lukavica – Ilidža. Nakon hronološkog pregleda zbivanja u prvim fazama opsade naselja u radu će biti prezentirane činjenice o najtežim oblicima masovnih ubistava civila, koji su gađani s uzvišenja Meljine (Dobrinja IV), Gavrića Brda, Lukavice, Kule, Vojkovića, Stupa i Nedžarića, a na početku agresije i s brda Mojnilo i aerodroma. U završnom dijelu rada bit će govora o odgovornosti za zločine počinjene prilikom okupacije naselja, kao i o kažnjavanju zločinaca koji su provodili sistematično granatiranje građana Sarajeva.

Položaj sarajevskog naselja Dobrinja i njegovo stavljanje u opsadu

Sarajevsko naselje Dobrinja nalazi se na jugozapadnoj strani grada, u sklopu općine Novi Grad, a sastoji se od nekoliko dijelova: Dobrinja I, Dobrinja II, Dobrinja III, Dobrinja IV, Dobrinja V, Kvadrant C-5 i Kvadrant C-4 (Aerodromsko Naselje). Okruženo je naseljima Vojkovići, Kotorac, Lukavica, Kasindol,² Mojnilo Brdo, Nedžarići, a na jugu se nalazi i aerodrom. U Lukavici i Nedžarićima su se nalazile kasarne Jugoslavenske narodne armije (JNA), a u Kotorcu strategijsko skladište goriva i ratnih rezervi. U vremenu i kontekstu agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu,³ kao i stavljanja glavnog grada pod opsadu, ove su kasarne, s ogromnim količinama najmodernije ratne tehnike pripale Sarajevsko-romanijskom korpusu (“SRK”), što je, *de facto* bio

² Na primjer, Lukavica (73,2% srpskog stanovništva), Kasindol (79% srpskog stanovništva) i druga naselja koja su okruživala Dobrinju bila su mjesta s većinskim srpskim stanovništvom. Vidi: Nacionalni sastav stanovništva. Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991. *Statistički bilten*. 1993. 8-10. Prema Uputstvima SDS-a iz decembra 1991. godine, općine i mjesta s većinskim srpskim stanovništvom označene su kao Varijanta Opština A, u kojima je naređeno da se formiraju krizni štabovi i da se izvrši priprema za preuzimanje vlasti u njima. Vidi: Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (dalje: AIIZ), inv. br. 3-1172, SDS BiH, Glavni odbor, Strogo povjerljivo, *Uputstvo o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima*, Sarajevo, 19. decembra 1991. 1-5. U Kasarni “Slaviša Vajner Čiča” je, posebno u periodu nakon martovskih barikada, na zahtjev građana srpske nacionalnosti na području Tilave, Vojkovića, Ilidže, Vraca, Lukavice i nekih drugih sarajevskih naselja, vršena podjela naoružanja, municije, opreme, hrane, sanitetskog i drugog materijala i sredstava. Vidi: Macić B. 2001. 211.

³ O agresiji Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) na međunarodno priznatu državu – Republiku Bosnu i Hercegovinu (RBiH) vidi: Čekić S. 2004. Knjiga I i II.

preimenovani 4. korpus JNA,⁴ sa sjedištem u Lukavici. No, u periodu dok je bila legitimna vojska na području Republike BiH, početkom aprila 1992. godine, JNA na brdo Mojmilo stacionira nekoliko tenkova i oklopnih transportera čije su cijevi bile uperene prema Dobrinji i Ali-pašinom Polju.⁵ Jedinice JNA su, uz pomoć specijalaca iz Niša, 5. aprila 1992. okupirale Aerodrom,⁶ a dobro naoružane snage Srpske demokratske stranke (SDS) i druge vojne formacije iz Srbije i Crne Gore na dijelovima Dobrinje koji su graničili s ostalim naseljima postavili su barikade i kontrolne punktove.⁷ Narednog dana, 6. aprila

⁴ Vojislav Đurđevac, komandant 4. korpusa JNA 10. maja 1992. odlazi u penziju, a na čelo novoformiranog "SRK"-a dolazi pukovnik JNA Tomislav Šipčić, koji na dužnost komandanta Korpusa stupa u periodu između 12-22. maja 1992. godine, tj. nakon formiranja "VRS", 12. maja 1992. Vidi: Donia, J. R. – Dizdarević S. – Perićević S. – Alić S. 2007. (Zapisnik sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini održane 12. maja 1992. godine u Banjoj Luci, Dnevni red, tačka br. 8). Žalbeno vijeće u predmetu Tadić konstatovalo je da "regionalizacija JNA i promjena imena nisu bile indikacija promjene vojnih ciljeva i strategija. Komandna struktura JNA i preimenovanje dijela JNA u VRS sprovedeno je kako bi se stvorio privid povinovnja međunarodnim zahtjevima; ustvari, imalo je za cilj osigurati da znatne oružane snage etničkih Srba ostanu u Bosni i Hercegovini". Vidi: ICTY, IT-94-1-A, Tužilaštvo vs. Tadić, 1999, par. 151.

⁵ Čekić S. 2004. 741.

⁶ Prilikom okupacije Aerodroma od strane pripadnika JNA pogođeno je skladište nafte u Krteljima (baza specijalne jedinice u sklopu Aerodroma), kada su ubijeni policajci Jasmin (Asim) Kadić (1961) i Reuf (Ferid) Muhić (1954). Vidi: E. H. "Narod brani grad". *Oslobođenje*, 8. april 1992. 3. Od tada Aerodrom je praktično zatvoren za potrebe civilnog stanovništva, a JNA su naredile svim članovima aerodromske policijske stanice, koja je funkcionisala u okviru MUP-a RBiH, da ga napuste. Vidi: "Apel Vlade BiH vladama zemalja EZ-a i međunarodne javnosti. Oslobodite Aerodrom Sarajevo", *Oslobođenje*, 29. april 1992. 4. Početkom maja 1992. godine, od strane MUP-a samoproglašene Srpske republike Bosne i Hercegovine formirana je Stanica milicije "Aerodrom" Sarajevo, sa zadatkom da se poduzmu mjere kontrole ulaska režima kretanja na Aerodromu s ciljem zaštite imovine koja je do tada bila već dobrim dijelom uništena ili pokradena. Vidi: Republika BiH, Ministarstvo za unutrašnje poslove Sarajevo (dalje: RBiH, MUP Sarajevo), Srpska republika BiH, Strogo povjerljivo, Izvještaj o radu za period april – maj 1992, Sarajevo, 29. juni 1992. Oko 200 automobila marke "Golf" koji su bili smješteni u carinskoj zoni "Aerodrom" opljačkano je od lokalnog srpskog stanovništva, te je bez ikakvih problema registrovano na Ilidži. Vidi: AIIZ, inv. br. 03-1021, RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, Sektor SDB, 14. oktobar 1992, Izjava: G. A. U drugoj polovini maja 1992. godine nastavljeno je ukopavanje (inženjerskim mašinama), gdje su istovremeno stigli "arkanovci" i "šešeljevci". Vidi: Čekić S. 2004. 740.

⁷ ICTY, inv. br. 03041755, Izjava svjedoka, Ismet Hadžić 24. i 25. oktobra 2001.

1992, Radovan Karadžić naređuje da se koridor na Dobrinji treba ojačati.⁸ Naselje je postepeno stavljano u opsadu,⁹ a intenziviranje napada i stezanje obruča će posebno uslijediti nakon okupacije Foče, 18. aprila 1992, odakle je došao dodatni broj rezervista JNA, koji su se stacionirali na Kuli i Kotorcu. Dana 22. aprila 1992. jedan od napada na naselje izvele su “oklopno-mehani-zovane jedinice i na samom početku zapalile dio zgrada granatama ispaljenim iz oklopnih transportera”. Napad su zaustavili branioци (mještani naselja, pripadnici Vojne policije i Teritorijalne odbrane RBiH), kada je zarobljen jedan transporter zajedno s posadom koju su činili rezervisti JNA.¹⁰ Uslijedilo je svakodnevno granatiranje, a nakon 2. maja agresorske vojne formacije su u cijelosti blokirale naselje, čime je veza s ostatkom grada bila onemogućena.¹¹ Vojne formacije iz Srbije i Crne Gore, jedinice bivše JNA,¹² kao i dobro naoružane snage SDS-a i mještana pokušale su zauzeti rubne zgrade u svakom dijelu Dobrinje i na taj način osujetiti odbranu ostatka naselja. Tako, na primjer, 5. maja 1992. oko 15.00 sati je u Ulicu Jovana Veselinova¹³ ušao transporter bivše JNA, a vojne i policijske jedinice samoproglašene Republike srpskog naroda BiH istjerale su oko 200 civila iz stanova, odakle su 65 muškaraca zatočili u logor Kula,¹⁴ dok su ostale civile pustili da se vrate u svoje stanove. Istovremeno

⁸ U razgovoru između Karadžića i NN muške osobe, obavljenog 6. aprila 1992. godine, na Karadžićevo pitanje: “Ko kontroliše Dobrinju?”, uslijedio je odgovor: “U ovom momentu samo na dva punkta oni imaju rezervni sastav policije, a inače mi, tu smo. (...) ništa oni tu ne mogu (...) mi imamo koridor direkt”, nakon čega Karadžić naređuje kako taj koridor treba ojačati (...) Vidi: ICTY, Arhiv presretnutih telefonskih razgovora, Razgovor vođen dana 6. aprila 1992. godine između Radovana Karadžića i NN muške osobe.

⁹ Vidi: Prilog br. 1.

¹⁰ Hamzić M. 2004. 37; Rujanac Z. 2003. 251.

¹¹ Pored stanovnika Dobrinje i ljudi koji su se toga dana slučajno zadesili u naselju više nisu mogli izaći iz njega. Vidi: AIIZ, inv. br. 7 – 1729, Izjava: S. J. 30. januar 2012.

¹² Preimenovano u Vojsku Jugoslavije (VJ). Nastankom Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), koju 27. aprila 1992. godine formiraju Republika Srbija i Republika Crna Gora, Jugoslavenska narodna armija (JNA) je “preimenovana” u Vojsku Jugoslavije (VJ).

¹³ Sada dio te ulice nosi naziv *Trg zlatnih ljiljana*.

¹⁴ Karavelić V.– Rujanac Z. 2009. 155. Od početka mjeseca aprila 1992. objekat Kula (u sklopu KPD “Butmir”), funkcioniра kao zatočenički logor, u kojem je vlast preuzeo Krizni štab Kasindol. Vidi: Sud BiH, Predmet br. S1 1 K 005589 11 Kžk (veza X-KRŽ-05/59), Datum donošenja: 5. juli 2011, Predmet Tužilaštva BiH protiv: Radoja Lalovića i Soniboja Škiljevića, Presuda Apelacionog vijeća, par. 65. Osim stanovnika Dobrinje, u ovom zatočeničkom logoru

s upadima u Dobrinju I, navedene agresorske vojne formacije upadaju i u kuće koje se nalaze u blizini aerodromske piste, odakle lišavaju slobode nekoliko muškaraca muslimanske nacionalnosti, te ih prisilno odvođe u zatočenički centar Kula.¹⁵ Također, mještani srpske nacionalnosti iz Nedžarića upadaju u stambene zgrade na Dobrinji V, u Ulicu Sulejmana Filipovića,¹⁶ kao i u Aerodromsko Naselje, a pod izgovorom da traže oružje civile istjeruju ispred zgrada, pri čemu pretresaju i pljačkaju njihove stanove.¹⁷ Narednog dana, 6. maja 1992, iz kabineta Ministarstva unutrašnjih poslova na Vracama Pero Mihajlović izvještava Karadžićevog sekretara da “srpski teritorijalci i milicija čiste pojedine dijelove grada”, te da su, “uglavnom koncentrisani na čišćenju Dobrinje”.¹⁸ U narednih nekoliko dana navedene vojne formacije su u nekoliko navrata upadale u naselje, a 11. maja 1992. su “opkolile par zgrada u Ulici Miroslava Krleže, pretresali stanove” iz kojih su 60 stanara, pod izgovorom da je to za njihovu “sigurnost”, odveli u kasarnu bivše JNA “Slaviša Vajner Čiča” u Lukavici, gdje su legitimisani, nakon čega su pušteni, ali uz napomenu

su tokom 1992. bili zatočeni stanovnici muslimanske i hrvatske nacionalnosti iz Kasindolske ulice, Hadžića, Grbavice i drugih okupiranih dijelova Sarajeva, a u kasnijem periodu su u Kulu prisilno premješteni i zatočeni iz drugih dijelova okupirane Republike BiH. Prema izvještaju SJB Ilidža - Novi grad, od 12. do 20. maja 1992. godine u prostorima KPD “Butmir” nalazi se u pritvoru 156 lica, od čega, sa Dobrinje I 31 lice, koja su “privedena u akciji čišćenja snaga TO Kasindo 14. 5. 1992. god”. Vidi: AIIZ, inv. br. 7-1726, SR BiH, MUP, SJB Ilidža – SJB Novi Grad, SM Kula, Broj: 5/92, 20. maj 1992. god, MUP – na ruke podsekretara za SJB – Ministarstvo pravde – na ruke ministra – Sarajevo; Predmet: Obavijest o problemima smještaja, ishrane, higijenskim uslovima i dr. lica pritvorenih u KPD “Butmir”.

¹⁵ Među licima koja su lišena slobode i prisilno odvedena u zatočenički centar Kula bio je i Džemo (Mehmed) Sloboda (1937), kojem su prvobitno otuđili vozilo marke “Mercedes”, nakon čega je ubijen na neutvrđenoj lokaciji. Vidi: AIIZ, inv. br. 03-186, RBiH, MUP, Služba javne bezbjednosti Sarajevo, dana 28. maja 1992, Službena zabilješka; AIIZ, inv. br. 03-521, MUP, CSB, Zapisnik; Izjava: F. Z.

¹⁶ Arhiv Federacije BiH (AFBiH), Regionalni štab Teritorijalne odbrane (RŠTO), Sarajevo, Broj: 02-156/92, 5. maj 1992. u 14,00 h, Redovni izvještaj o stanju bezbjednosti i b/d, dostavlja se.- RBiH, Ministarstvo za narodnu odbranu, Štab TO.

¹⁷ AIIZ, inv. br. 7-1728, Izjava: B. Dž. 30. januar 2012.

¹⁸ Nakon što Pero Mihajlović podnosi izvještaj o “čišćenju” pojedinih dijelova grada, Karadžićev sekretar odgovara: “To je kolebljiv element, to treba samo udariti po glavi i on se umiri odma (...) Ali ne smeš ih podceniti”. Pero Mihajlović: “Ni u kojem slučaju ne podcjenjuju ih, prilaze izuzetno ozbiljno. Čiste kuću po kuću, dio po dio i to dobro ide”. Vidi: ICTY, Arhiv presretnutih telefonskih razgovora, Razgovor između Pere Mihajlovića i NN muške osobe (sekretar) od 6. maja 1992.

da ne smiju izlaziti iz svojih stanova, što su “shvatili kao jednu vrstu kućnog pritvora”.¹⁹ Svi dijelovi Sarajeva su bili izloženi konstantnim i vrlo intenzivnim napadima, a 12. maja 1992, prema izvještaju Regionalnog štaba Teritorijalne odbrane (TO), “najteža situacija je bila na Dobrinji”, na koju su oružane formacije SRJ-a i “SRK-a” otvarale pješadijsku i tenkovsku vatru, dok su naoružane snage ponovno pretresale i pljačkale stanove, a stanare ponovo prisilno odvodile na informativne razgovore.²⁰ U prijepodnevnim satima na Dobrinju IV su se iz helikoptera iskrcale jače snage agresora, a dio ovih snaga ušao je i na Dobrinju III, u Ulicu partizanske olimpijade,²¹ gdje su zatočili oko 200-300 stanara navedene ulice, oko kojih su kružili tenkovi,²² a nakon čega su civili prisilno odvedeni u kuće Trapara i Šućura,²³ koje su se nalazile u podnožju brda Mojnilo, prema Lukavici. Istovremeno s pokušajima zauzimanja Dobrinje, naselje je bilo svakodnevno i intenzivno granatirano iz pravca Aerodroma (aerodromske piste), Nedžarića, Lukavice, Gavrića Brda, a tenkovi s brda Mojnilo “selektivno gađaju ciljeve u Dobrinji, zgradu po zgradu, stan po stan”.²⁴ U periodu od maja do polovine/kraja juna 1992. godine s navedenih područja na Dobrinju je ispaljivan veliki broj granata,²⁵ a “granatiranja su bila takvog intenziteta da se ubijeni nisu mogli izvuci ni po tri-četiri dana”.²⁶ Na osnovu

¹⁹ AIIZ, inv. br. 03-1021, RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, Sektor SDB, 14. oktobra 1992, Izjava: G. A.

²⁰ AFBiH, RŠ TO, Sarajevo, br: 02-186/92, 12. maj 1992. godine u 14,00 h, Redovni izvještaj o stanju bezbjednosti i b/d, dostavlja se. – RBiH, Ministarstvo za narodnu odbranu, Štab TO.

²¹ Sada: Ul. Kasima Prohića.

²² AFBiH, RŠ TO, Sarajevo, br: 02-186/92, 12. maj 1992. godine u 14,00 h, Redovni izvještaj o stanju bezbjednosti i b/d, dostavlja se. – RBiH, Ministarstvo za narodnu odbranu, Štab TO.

²³ AIIZ, inv. br. 03-3640, Centar Instituta Novi Grad, Sarajevo, 4. mart 1994; Izjava K. S.

²⁴ Rujanac Z. 2003. 250.

²⁵ Dnevno 300-1500 granata u prosjeku. Vidi: Rujanac Z. 2003. 252. Od 18. do 19. juna 1992. stanovnici Dobrinje izbrojali su preko 12.000 granata ispaljenih na naselje. Vidi: ICTY, Izjava svjedoka: Ismet Hadžić; 24-25. oktobar 2001. 7.

²⁶ Rujanac Z. 2003. 252. Na primjer, u Ulici Žarka Zgonjanina br. 2 (sada: Ulici Salke Nazečića), u junu 1992. godine je prirodnom smrću umrla Ferida Sijerčić, a da se, uslijed učestalog granatiranja, mejt nije mogao ukopati. Jedan od komšija, koji je po zanimanju bio stomatološki tehničar, došao je na ideju da mejt zagipsa. “Tako je mejt hermetički zatvoren ostao u stanu desetak dana”, nakon čega su, tokom noći, komšije iskopale mezar ispred ulaza, te izvršili ukop Feride Sijerčić. Vidi: AIIZ, inv. br. 03-3818, Centar Instituta Novo Sarajevo, MZ “Ivan Krndelj”, Sarajevo, 10. april 1994. godine, Izjava: M. Č. Uslijed nemogućnosti prolaska do gradskih grobalja i mezarja svi ubijeni i umrli stanovnici naselja ukopavani su u parkovima ispred stambenih

naredbe GŠ VRS-a od 6. juna 1992,²⁷ prema kojoj su određeni zadaci korpusi-
ma, pored ostalih, i za "SRK", Tomislav Šipčić podređenim brigadama dostav-
lja *Instrukcije za dalja dejstva*, prema kojima bi, u prvoj etapi napada, korpus
imao zadatak "(...) očistiti širi rejon aerodroma (Dobrinju, Butmir, Sokolović
Koloniju, Mojnilo i Zlatište) (...) deblokirati put Sarajevo-Trnovo (...)".²⁸ Isto-
vremeno s danom kada je "SRK" trebao početi napad na grad, sa zamišljenim
pravcem "čišćenja teritorije",²⁹ s unutrašnje strane prstena počeo je napad sna-
ga TO RBiH,³⁰ koja je imala za cilj, pored ostalog, "ovladati" brdom Mojnilo,
Dobrinjom IV, V i Nedžarićima,³¹ čime bi naselje bilo deblokirano. Do 12.
juna 1992. oslobođen je rezervoar na brdu Mojnilo,³² čime je komunikacijska
veza Dobrinje s ostatkom grada bila djelimično omogućena.³³ Međutim, Lu-

zgrada, "mrtvački sanduci su pravljeni od kućnih ormara", a "za Muslimane su korišteni čaršafi,
čisti, bijeli, opeglani". Vidi: Šehić N. 2003. 116; Novalić D. 1992. 129; Prstojević M. 1994. 47.

²⁷ AIIZ, inv. br. 7-1723, GŠ Vojske Srpske republike BiH, Str. pov. br. 02/5-22, 6. juni 1992,
Vrlo hitno, Direktiva za dalja dejstva. Na ličnost komandanta, Komandant: general-pukovnik
Ratko Mladić.

²⁸ AIIZ, inv. br. 7-1275, Komanda SRK, str. pov. br. 10-74-44, 7. 6. 1992. Instrukcija za dalja
dejstva.

²⁹ U praksi, sa teritorije za koju je prethodno naređeno da se "očisti", a koja je nakon toga
okupirana od strane "SRK" i vojnih formacija iz SRJ, počinjeni su brojni zločini nad civilnim
stanovništvom toga područja. Da bi se opisali zločini počinjeni prilikom okupacije određene
teritorije, vrlo često je, od strane Vijeća sigurnosti UN, korišten termin "etničko čišćenje", a
koji je "međunarodna zajednica velikodušno prihvatila umjesto zločina genocid. (...) Etničko
čišćenje je termin koji nije prihvaćen u nauci i praksi međunarodnog prava kao autonoman
međunarodni zločin ili međunarodno krivično djelo". Vidi: Omerović E. 2011. 114-115. S
obzirom da su prilikom okupacije Aerodromskog Naselja zločini počinjeni prvenstveno nad
civilnim stanovništvom, kao i da su žrtve bili civili svih etničkih pripadnosti, ali, kako u jed-
nom od presretnutih razgovora, funkcioner SDS-a naređuje da treba "potrati sve što je musli-
mansko" (supranote br. 44), smatramo da se radi o namjeri da se unište (Bošnjaci) nacionalna,
vjerska i etnička, skupina kao takva, što predstavlja jedan od elemenata zločina genocida.

³⁰ Šadinlija M. 2010. 53.

³¹ Šadinlija M. 2008. 135.

³² Hamzić M. 1992. 58-63. U oslobađanju brda Mojnilo učestvovali su Vojna policija, Vikiće-
vi specijalci i Teritorijalna odbrana. S obzirom da je rezervoar bio okružen minkim poljima,
deminiranje je prethodno obavio Bislim Zurapi, bivši poručnik JNA, koji je učestvovao u
postavljanju ovih mina. Vidi: Lučarević K. Doktor. 2000. 68. i 105.

³³ Vidi: Prilog br. 2. Međutim, konstantnim granatiranjem i snajperskim djelovanjem agresor
je znatno otežavao prolazak Lukavičkom cestom, a zbog čega su, na ovoj dionici puta, mnogi
civili ubijeni ili ranjeni.

kavička cesta, tj. dionica puta koja je spajala Dobrinju s ostatkom grada, bila je konstantna meta minobacačkog i snajperskog djelovanja iz pravca Nedžarića, Dobrinje IV, Lukavice, a kasnije i Aerodromskog Naselja, tj. teritorija koje su bile pod kontrolom “SRK-a”.³⁴

Zločini u Aerodromskom Naselju, Dobrinji IV i Dobrinji I

U skladu s naredbom GŠ “VRS-a” i Komande “SRK-a”, 17. juna 1992, u ranim jutarnjim satima pripadnici vojske i policije samoproglašene Srpske republike BiH, kao i vojne formacije iz SRJ,³⁵ ulaze transporterima i tenkovima u Aerodromsko Naselje, dijelove Dobrinje I i IV. Prva na udaru, u 5.00 sati ujutro bila je Ulica Šefika Dorića, koja se nalazi u Aerodromskom Naselju, preko puta Nedžarića. Pripadnici navedenih vojnih formacija lupali su na ulaze u ovoj ulici, te uz prijetnje da će baciti bombu i zapaliti stanare ulaza, prisilili civile da izađu iz podruma. Istovremeno, grupa vojnika je pretresala stanove, a ispred zgrade je uslijedilo odvajanje žena i djece, koje su prisilili da se kreću iza zgrade u istoj ulici na broju 1, dok su muškarce natjerali da potrbuške polegnu po ulici i strijeljali ih.³⁶ Isti scenario uslijedio je i u ostalim ulicama na području Aerodromskog Naselja, gdje je, u narednih nekoliko sati, ubijeno 39 civila.³⁷ Ostale stanovnike ovog naselja agresorske vojne formacije lišile su

³⁴ Na primjer, Morten Hvaal, fotoreporter Agencije “Associated Press” je 23. juna 1992. godine zajedno sa grupom pripadnika TO RBiH pješke došao do “tada izolovanog naselja Dobrinja”, odakle “nije bilo nikakvih nezavisnih novinskih izvještaja još od početka rata”. Nakon što je obavio posao, Hvaal se sa Dobrinje vraćao sa jednim od tri improvizovana ambulantna vozila koja su prevozila ranjenike iz novoformirane Bolnice *Dobrinja* prema Kliničkom centru *Koševu*. Međutim, treće vozilo u kojem se nalazio Hvaal, njegov prevodilac Mario, vozač i jedan ranjenik, bilo je izloženo neprekidnoj mitraljeskoj paljbi iz pravca Nedžarića, kada su ranjeni vozač i prevodilac. Vidi: ICTY, inv. br. 03041244, Izjava svjedoka: Morten Hvaal, 28. marta 1995.

³⁵ Prema izjavama očevidaca, u napadu na naselje, pored vojske i policije samoproglašene Srpske republike BiH, učestvovala su i jedinice bivše JNA, arkanovci, šešeljevci i Beli orlovi. Vidi: ICTY, inv. br. 03041757, Izjava svjedoka: Ismet Hadžić; AIIZ, inv. br. 03/184, 03/828, 03/2508, 03-495, 03-3154, itd.

³⁶ Iz Ulice Šefika Dorića navedene agresorske vojne formacije prilikom okupacije naselja, ubile su: Darka Božinovića, Iliju Božinovića, Šućriju Čauševića, Mehu Džemidžića, Mufida Džemidžića, Hasana Hukića, Seada Kapetanovića, Slavena Kezića, Emira Mulića, Kazimira Ružičku i Dragoja Batana Veljkovića. Srijeljanje je preživio Marko Kolar, koji je tom prilikom ranjen u noge. Vidi: Prilog br. 4.

³⁷ Vidi: Prilog br. 4.

slobode i prisilno protjerale u pravcu hangara na Aerodromu, dok su drugoj grupi civila naredili da se kreće u pravcu Kasindolske ulice. Civili koji su bili zatočeni u aerodromskim hangarima transportovani su kamionima i autobusima u zatočenički objekat Kula, a grupi civila koja je upućena prema Kasindolskoj ulici, kada je stigla na odredište, naređeno je da nesrpsko stanovništvo ide prema Stupu, dok su pretežno civili srpske nacionalnosti upućeni prema Ilidži. Potom su na civile koji su se uputili prema Stupu otvorili vatru, te ubili jednu, a ranili tri žene.³⁸

Istovremeno sa zauzimanjem Aerodromskog Naselja vojne i policijske formacije iz samoproglashene Republike srpskog naroda BiH kao i SRJ su 17. juna u cijelosti zauzele Dobrinju IV i dio Dobrinje I, odakle su civile lišili slobode i prisilno transportovali u Kasarnu "Slaviša Vajner Čiča" ili u zatočenički objekat u Kuli.³⁹ Svi zatočeniци u logoru "Kula" morali su ići na razgovor kod isljednika, a obavezno pitanje prilikom ispitivanja bilo je da li imaju nekoga od rodbine u Zelenim beretkama ili MUP-u R BiH, kao i šta misle o "Alijinoj politici".⁴⁰ Zatočeničke koje su ocijenili "sumnjivim" zlostavljali su na razne načine.⁴¹ Momčilo Mandić, ministar pravde samozvane Republike,⁴² zahtijevao je od urednika Srpske televizije da pošalje novinarsku ekipu u "KP Dom Butmir", gdje se nalazi, pored ostalih, i nekoliko "Turkinja" koje su "zarobili", a koje hoće da daju izjavu protiv Alije Izetbegovića, te dodaje da će "to" oni

³⁸ Tada je ubijena Edina Ramić, a ranjene Begija Džemidžić, Almasa Maljić i Sedika Zubović. Vidi: AIIZ, inv. br. 7-1728, Izjava: B. Dž. 30. januar 2012. Vidi: Prilog br. 4.

³⁹ AIIZ, 823-3, R BiH, MUP, CSB, Sarajevo, Sektor SDB, 10. jula 1992, Zapisnik, Izjava: K. M.; AIIZ, inv. br. 03-949/2, R BiH, MUP, CSB, Sarajevo, 28. augusta 1992, Zapisnik; Izjava: S. I.; AIIZ, inv. br. 03-1021, R BiH, MUP CSB, Sarajevo, SDB, 14. oktobra 1992, Zapisnik, Izjava: G. A.; AIIZ, inv. br. 02-851/5, 25. maj 1993, Izjava: M. M. i A. M.

⁴⁰ AIIZ, inv. br. 03-495, R BiH, MUP, SDB, Sarajevo, Zapisnik, Izjava: B. H.

⁴¹ AIIZ, inv. br. 03-3154-8, Centar Instituta – Novi Grad, 3. januar 1994, Izjava: F. Š.; AIIZ, inv. Br. 03-521, R BiH, MUP, CSB, Sarajevo, Izjava: F. Z.

⁴² Na 12. sjednici Skupštine Republike srpskog naroda BiH održanoj u Banjoj Luci 12. maja 1992. godine Mandić je izabran za ministra pravde. Vidi: *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*. ur. Biserko S. 2006. 386). Do tada, Mandić je bio zamjenik ministra unutrašnjih poslova R BiH, ali je tokom marta i aprila aktivno učestvovalo na njegovoj podjeli. Na proširenom sastanku Savjeta za nacionalnu bezbjednost, i Vlade Srpske R BiH, održanom dana 22. aprila 1992, Mandić je imenovan za ministra pravosuđa i uprave. Vidi: Sud BiH, br: X-KR-05/58, Sarajevo, 18. juli 2007, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine vs. Momčila Mandića, Prvostepena presuda.

“naštirati”⁴³ Neđeljko Prstojević, predsjednik Kriznog štaba “Srpske opštine Ilidža”, ovlašćuje Radeta Ristića iz Kasindola da “u tome dijelu Dobrinje”, misleći pri tome na Aerodromsko Naselje, Dobrinju IV i dio Dobrinje I, Srbima daje muslimanske stanove, s ciljem da se taj dio naselja naseli “zaslužnim” borcima, koji će “čvrsto držati” osvojene teritorije. U ovom razgovoru, Prstojević ističe kako treba “potrati sve što je muslimansko”, te da “ni jednog Muslimana neću da vidim tamo živog koji je borbeno sposoban”.⁴⁴

Nakon što su temeljito “očistili” Aerodromsko Naselje, pri tome počinivši brojne zločine nad civilima, 21. juna, oko 10 sati prijepodne, vojne i policijske formacije iz tzv. Srpske republike BiH i SRJ počele su intenzivno granatiranje Kvadranta C-5 i Dobrinje I, čijim bi zauzimanjem dobili vrlo bitan koridor, kojim bi bila ostvarena saobraćajna komunikacija između Lukavice i Ilidže. Tenkovima i transporterima prišli su jednoj od krajnjih zgrada u naselju Kvadrant C-5, a pješadija je ušla u niz ulaza, nakon čega “otpočinje borba prsa u prsa za svaku sobu, za svaki stan”.⁴⁵ Od koktela koje su prethodno pripremili, izvlačeći posljednje kapi benzina iz svojih automobila, grupa mještana je zapalila ulaz⁴⁶ i odbranila naselje.⁴⁷ Nakon ovog poraza, održan je sastanak SDS-

⁴³ U daljem razgovoru, na Ninkovićevo pitanje “kako je na Dobrinji dole?”, Mandić odgovara: “Čistimo, dobro je” (...). Ninković ističe kako im je frka, te da na slobodnoj teritoriji “svak traži da se snima”, što je Mandić prokomentarisao: “Srbi oslobađaju vi ne možete stignuti da snimate”. Vidi: ICTY, Presretnuti telefonski razgovor vođen dana 18. juna 1992. godine između Mandić Momčila i Ninkovića.

⁴⁴ ICTY, Presretnuti telefonski razgovor vođen 25. juna 1992. godine između Ristić Radeta i Prstojević Neđeljka.

⁴⁵ “A žene i djeca su samo nekoliko metara dalje, preko ulice, u kućama, dao druga linija. Čuje se komanda: izvlačite žene i djecu. Jedan se borac okrenuo na trenutak, pogledao prema kući, tamo su mu djeca, majka im nije s njima, u ambulanti je, zbrinjava ranjene (...)” Vidi: Hamzić M. 2004, 74.

⁴⁶ “Shvatili smo da nemamo čime da se branimo (...) Bili smo naoružani uglavnom lovačkim puškama i pištoljima (...). Branioci su bili samo grupe civila, mještana koji su se sami organizirali. (...) Dobrinja je bila potpuno odsječena od ostatka Sarajeva, bez struje, vode, telefona i bez dovoljno hrane”. Vidi: ICTY, inv. br. 03041757, Izjava svjedoka, Ismet Hadžić 24. i 25. oktobra 2001.

⁴⁷ Sam prizor odbrane naselja slikovito je opisao Fejsal Kirlić, jedan od učesnika u odbrani: “Vatra je istjerala četnike iz zgrade. Opet je niz naš. Kao da su se povukli na trenutak. Proradili su minobacači. Stotine granata zasipaju nas. I ne znamo koliko je ranjenih, al’ vidimo da nas je sve manje. Stiže nam pomoć: momci iz rezervne policije. Hrabri su. Poneko se uspjeva osvježiti ribizlama u trku, zajedno s lišćem, nema se vremena trijebiti”. Vidi: Hamzić M. 2004. 72. i 74.

a na kojem Mladić upozorava rukovodstvo samoproglašene Republike da će doći do neuspjeha “operacije Dobrinja” ukoliko se ne obezbijede granate za artiljeriju i druga borbena sredstva, kao i “iskusni oficiri”. Uslijedilo je pregrupisanje vojnih formacija na području Lukavice, Kasindola, dijela Dobrinje, Ilidže, Rajlovca i Aerodroma, kao i dolazak novih jedinica, municije, granata za artiljeriju i hrane iz Srbije i Crne Gore. U spomenutu kasarnu u Lukavici je 24. i 25. juna došlo 300 šešeljevaca, a 27. juna 1992. iz Srbije su krenula četiri autobusa Belih orlova.⁴⁸ Ovako dobro pripremljene, vojne i policijske formacije samoproglašene Srpske republike BiH, kao i SRJ, 26. juna u “(...) ranim jutarnjim satima započele su snažno granatiranje cijelog područja Dobrinje. Naročito je ubitačna vatra otvarana iz desetak četničkih tenkova koji su bili na aerodromu postrojani u borbeni položaj (...) Granate su zasipale Dobrinju i iz Lukavice, Nedžarića i Gavrića Brda”.⁴⁹ Prema planovima koji su zacrtani na spomenutom sastanku SDS-a, dio Nedžarića i Dobrinju bi trebalo zauzeti najdalje do 28. juna, čime bi, kako su smatrali, aerodrom ostao pod “srpskom kontrolom”.⁵⁰ Nakon što je i generalnom sekretaru UN-a postalo očigledno da “snage bosanskih Srba” nastoje “osvojiti Dobrinju”, te da je “izvršen tenkovski i pješadijski napad i da se protiv civilnog stanovništva koristi teška artiljerija”, Boutros Ghali je uputio saopćenje Vijeću sigurnosti UN-a, u kojem “sa žaljnjem” obavještava da se situacija u Sarajevu znatno pogoršala, te “apeluje na srpsku stranu da odmah obustavi napade”.⁵¹ Razlog zbog kojeg Ghali, s posebnom pažnjom, prati situaciju na Dobrinji jeste omogućavanje provedbe sporazuma od 5. juna i Rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a od 8. juna 1992, prema kojoj bi Sarajevski aerodrom trebao biti ponovo otvoren za humanitarne potrebe, u nadležnosti Ujedinjenih nacija.⁵² U navedenom saopćenju Ghali

⁴⁸ Čekić S. 2004. 896-897.

⁴⁹ Bećirović H. 2003. 159.

⁵⁰ Čekić S. 2004. 894.

⁵¹ ICTY, UN, *Saopštenje generalnog sekretara Savjetu bezbjednosti*, petak, 26. juni 1992. godine.

⁵² Thornberry Cedric, službenik UN-a, početkom juna 1992. godine učestvovao je na raznim pregovorima s ciljem da se “obezbijedi sarajevski aerodrom za humanitarnu pomoć i stavljanje teškog naoružanja pod nadzor UNPROFOR-a”. Dana 5. juna Karadžić je “pristao na otvaranje aerodroma u humanitarne svrhe, isključivo u nadležnosti Ujedinjenih nacija”. Vidi: ICTY, Izjava svjedoka, Thornberry Cedric Henry Reid, 10-13. maja 1999. godine; Službenik u UN-u, nekadašnji pomoćnik generalnog sekretara UN-a, str. 9-10. Na osnovu ovog sporazuma, Vijeće sigurnosti UN-a donijelo je Rezoluciju br. 758. (Resolution, 758 /1992/, of 8 June 1992,

još naglašava da će, ukoliko ne prestane “ofanziva srpskih snaga”, kao i ako se u roku od 48 sati ne izvrši premještanje teškog naoružanja s područja koja bi trebao nadzirati UNPROFOR, Vijeće sigurnosti morati “utvrditi na koji drugi način bi se napaćenim stanovnicima Sarajeva mogla dostaviti humanitarna pomoć”.⁵³ Nakon što je Karadžiću preneseno ovo saopćenje, narednog dana, 27. juna, na 12. sjednici Predsjedništva Srpske R BiH, naređeno je Glavnom štabu VRS-a da se “momentalno obustave sva artiljerijska i pješadijska dejstva u naselju Dobrinja”.⁵⁴ Međutim, nakon što su na naselje umanjeni artiljerijski i pješadijski napadi, pojačano je djelovanje snajperista.⁵⁵ Ipak, dva dana nakon ove naredbe, 29. juna 1992.,⁵⁶ pripadnici bivše JNA i drugih vojnih formacija iz SRJ, kao i MUP-a samoproglašene Republike morali su napustiti Sarajevski aerodrom, a Rezolucijom Vijeća sigurnosti UN-a broj 761 UNPROFOR je postao zadužen za njegovu “sigurnost i funkcionisanje”, kao i za isporuku humanitarne pomoći.⁵⁷ Početkom jula 1992. pripadnici VJ/”SRK” iz pravca

Security Council). Međutim, ovim Sporazumom i Rezolucijom, osim zaštite aerodroma i “sigurnosnih koridora između aerodroma i grada”, nisu obuhvaćene “nikakve odredbe u vezi smanjenja napada na sam grad”. Vidi: Donia J. R. 2006. 331.

⁵³ ICTY, UN, *Saopštenje generalnog sekretara Savjetu bezbjednosti*, petak, 26. juni 1992. godine.

⁵⁴ AIIZ, inv. br. 7-1727, Zapisnik sa 12. sjednice Predsjedništva Srpske Republike BiH u neposrednoj ratnoj opasnosti, održane 27. juna 1992. godine; Predsjednik Predsjedništva Radovan Karadžić.

⁵⁵ Dan nakon što je donesena naredba o obustavi djelovanja, snajperom je ubijeno šest civila u Naselju. Vidi: AFBiH, R BiH, Regionalni štab TO, Sarajevo, pov. br. 02-429/92, Datum: 28. juni 1992. u 19,00 h Komandi RŠTO BiH, Redovni borbeni izvještaj.

⁵⁶ U međuvremenu, 28. juna 1992. godine Sarajevo je posjetio francuski predsjednik Mitterand, koji se prvo sastao s državnim rukovodstvom R BiH, a pri povratku, na aerodromu i s političkim rukovodstvom samoproglašene Srpske republike BiH. Vidi: Šehić N. 2004. 222-223. Prema mišljenju Thornberry Cedrica, Mitterandova posjeta je “potaknula sporazum o predaji aerodroma slijedećeg dana od strane Karadžića i početak dostave humanitarne pomoći”. Vidi: ICTY, Izjava svjedoka: Thornberry Cedric Henry Reid, 10.

⁵⁷ Security Council, Resolution 761 (1992), 29 June 1992. Nakon predaje Aerodroma UNPROFOR-u prolazak preko aerodromske piste, koja se nalazila u relativnoj blizini linije razgraničenja sa “SRK”, bila je jedina, vrlo rizična mogućnost izlaska iz grada. Prelasci preko piste odvijali su se noću, a s obzirom da su pripadnici “SRK” raspolagali uređajima za nišanje noću, u pokušaju da prijeđu pistu mnogi civili su ubijeni ili ranjeni. Komandant Četvrtog lakog artiljerijskog puka SRK-a je 3. aprila 1993. godine izdao zvaničnu naredbu da se upotrebnom silu spriječe sva kretanja preko aerodroma”, što je u praksi značilo “da se vatra otvara selektivno na sve što se miče”. Vidi: ICTY, IT-98-29-T, Pred Pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Stanislava Galića, Presuda i mišljenje, 5. decembar 2003, par. 413. i napomena 1425. Na primjer,

Aerodromskog Naselja u nekoliko navrata su bezuspješno pokušavali proboj u ostale dijelove Dobrinje,⁵⁸ a nakon odbijanja ovih napada i pripadnici Armije RBiH⁵⁹ ovim pravcem su pokušali razbiti opsadu grada, te su u periodu od 4. do 11. augusta vođene teške borbe na području Dobrinje, Aerodromskog Naselja, Nedžarića i Stupa, ali linije su ostale gotovo pa nepromijenjene.⁶⁰ Iako nisu uspjeli razbiti opsadu grada, pripadnici Prve pješadijske dobrinjske brigade⁶¹ čvrsto su držali linije odbrane naselja, te su spriječili jedinice “SRK-a”, potpomognute vojnim i policijskim snagama iz SRJ, da izvrše zadatak postavljen u spomenutim *Instrukcijama* svoga komandanta o zamišljenom pravcu presijecanja grada i “čišćenju” teritorije oko Aerodroma. Na Trećoj vanrednoj sjednici RS-a, održanoj u maju 1995, Karadžić konstatuje da i “pored superiornosti u naoružanju i drugih stvari, mi od samog početka rata neke stvari nismo mogli da uzmemo. Nismo mogli da uzmemo Dobrinju, recimo uzeli smo dva kraja Dobrinje, ali centralni dio nismo mogli da uzmemo”.⁶² Dakle, branitelji ovog naselja osujetili su planove VJ”SRK-a” u povezivanju strateški bitne komunikacije Lukavica, Kula – Nedžarići, Ilidža, koja je mogla biti ostvarena preko Dobrinje. Kao posljedica ovih neuspjeha, od Lukavice do Ilidže moglo se doći jedino zaobilaznicom: Lukavica – Vraca – Grbavica – Trebević – Pale – Han-Derventa – Biosko – Hreša – Mrkovići – Poljine – Vogošća – Dvor –

četiri dana nakon ove naredbe, 7. aprila 1993, pripadnici “SRK” su granatirali pistu, kada je ubijeno šest civila: Hajrudin Jašarević, Sejo Klempić, Selima Kršo, Nezir Šarić, Osman Šehić, Rasim Papić. Vidi: AIIZ, inv. br. 7-VIII/780; *Oslobođenje*, 8. april 1993, str. 1. Dana 30. jula 1993. godine zvanično je otvoren Tunel Dobrinja – Butmir, nakon tri mjeseca kopanja ispod aerodromske piste. Vidi: ICTY, Izjava svjedoka: Ismet Hadžić; 24-25. oktobar 2001, str. 12.

⁵⁸ AFRBiH, RBiH, Regionalni štab Oružanih snaga, Sarajevo, Pov. br. 02/489/92, Datum: 4. juli 1992, u 8.00 h, Komandi Glavnog štaba OS, Redovni borbeni izvještaj.

⁵⁹ Predsjedništvo RBiH je 4. jula 1992. godine donijelo Odluku o organizaciji oružanih snaga RBiH, prema kojoj je formirana Armija Republike Bosne i Hercegovine, a čime je Teritorijalna odbrana RBiH prestala postojati. Vidi: Šadinlija M. 2010. 58.

⁶⁰ Navedenom linijom djelovanja pripadnici Armije RBiH imali su za cilj razbijanje opsade Sarajeva, ali se njihovo napredovanje “mjerilo tek u metrima teritorije, a gubici u desetinama boraca izbačenih iz stroja”. Vidi: Šadinlija M. 2010. 64.

⁶¹ Prva pješadijska dobrinjska brigada pri Općinskom štabu Odbrane Novi Grad formirana je 23. jula 1992. godine. Krajem septembra jedinica je preformirana u 5. brdsku brigadu, nakon čega je ušla u sastav Prvog korpusa. Početkom 1993. godine formirana je 5. motorizovana brigada, u čijoj zoni odgovornosti je bila i Dobrinja. Više o ovome: Šadinlija M. 2008. 65. i 122.

⁶² Treća vanredna sednica RS, 23-24. maj 1995. godine. Vidi: Donia J. R. 2008. 283.

Butile – Osijek – Blažuj – Ilidža.⁶³ Međutim, s obzirom na to da je naselje bilo okruženo velikom količinom oruđa i oružja bivše JNA,⁶⁴ nastavljeno je granatiranje civilnih objekata i stanovništva, a posebno masovnih okupljališta civila, poput redova za vodu, humanitarnu pomoć, improvizovanih pijaca, ili pak improvizovanog nogometnog igrališta.

Opsada u opsadi

Organizacija svakodnevnog života u naselju

“A mi trebamo još ovog momenta u prsten staviti aždajinu glavu Sarajevo i iz njega može da ima izlaza samo onaj koga ćemo mi pustiti, a ne svaki od nas, već onaj ko je glavni, ko komanduje.”⁶⁵ Nekoliko dana nakon što je ovo izjavio, general Mladić se hvalio kako je “(...) sa sve četiri strane sveta Sarajevo blokir’o. Nema mu izlaska, u mišolovci je.”⁶⁶ Ove riječi generala Mladića doprinijele su da se već ranije postavljen obruč oko grada još više “utvrdi”, a metod korišten prilikom opsade Sarajeva primjenjivan je i na Dobrinju, naselje koje je prvobitno stavljeno u opsadu, s krajnjim ciljem njegovog zauzimanja. Stoga se u literaturi, štampi, kao i sjećanju stanovnika naselja s pravom govori kako je u prvih nekoliko mjeseci rata Dobrinja bila “opsada u opsadi”.⁶⁷ Interesovanje za istraživanje o ovom naselju javilo se posebno kod stranih autora koji su bili fascinirani umijećem življenja njenih stanovnika,⁶⁸ svakodnevno izlo-

⁶³ Umjesto relacije u mirnodopskim uvjetima Lukavica – Dobrinja – Ilidža (oko 2 km), agresor je morao zaobilaziti cijeli grad da bi došao od Lukavice do Ilidže (prijeći put od oko 100 km). Vidi: AIIZ, 7-1276, Armija RBiH, maj 1995.

⁶⁴ Prema izvještaju Regionalnog štaba TO od jula 1992. godine, oko naselja je postavljena u borbeni položaj velika količina oruđa i oružja bivše JNA: 35 tenkova, 20 oklopnih transportera, 6 haubica, 6 topova, 8 bestrzajnih minobacača, 3 minobacača 120 mm, 7 minobacača 82 mm, 2 baterije lakih artiljerijskih topova protivvazdušne odbrane. Vidi: AFBiH, Republika Bosna i Hercegovina, Regionalni štab oružanih snaga, Sarajevo, Pov. broj 02-555/92, 09.07.1992 g, Izvještaj o sadašnjem stanju agresora.

⁶⁵ 16. sjednica Skupštine Srpskog naroda. Vidi: Donia J. R. – Dizdarević S. – Perićević S. – Alić S. 2007. 79.

⁶⁶ ICTY, Presretnuti telefonski razgovor, Ratko Mladić – NN, 25. maj 1992.

⁶⁷ “Potpuno odsječena od ostalih dijelova Sarajeva u toku prvih nekoliko mjeseci rata, Dobrinja je predstavljala najugroženiji dio Sarajeva, opkoljeni dio u opkoljenom gradu, što je građanima koji su ostali stvorilo odlučnost da prežive”. Vidi: Berman D. M. 2004. 94-95.

⁶⁸ Na primjer, vidi: Berman D. M. 2005. 3-13.

ženim sistematskom, neselektivnom granatiranjem, snajperskom djelovanju, uz istovremeno uskraćivanje hrane, vode, lijekova i brojnih drugih osnovnih egzistencijalnih uslova za život. Novinari koji su tokom ljeta 1992. godine posjetili Dobrinju često su je upoređivali s getom, koje “pod stalnom prijetnjom smrti (...) stvara heroje: ljude koji učvršćuju obruče i ginu u zasjedi, ljekare koji operišu kuhinjskim noževima, adolescente koji prkose noćnoj blokadi vozeći 150 km na sat da bi nabavili pirinač ili municiju ili prevozili teško ranjene, zatim oficire i ponekad novinare”.⁶⁹ Međutim, u pokušajima da dođu do Dobrinje, početkom opsade su, osim stanovnika naselja, ubijeni i mnogi inostrani novinari.⁷⁰ Nakon oslobađanja brda Mojnilo Lukavičkom cestom je djelimično omogućena jedina veza između Dobrinje i ostalog dijela Sarajeva, gdje su pripadnici Civilne zaštite iskopali tranšeje koje su vodile kroz podnožje brda Mojnilo, a s ciljem zaštite od snajpera postavili su barikade od automobila i autobusa.⁷¹ U organizaciji svakodnevnog života u naselju učestvovali su i mnogi građani, a nakon zauzimanja dijelova Dobrinje, kao i totalnog uništenja stambenih zgrada koje su se nalazile na prvoj odbrambenoj liniji, stanovnici su svoje prebivalište morali pomjeriti za svega stotinjak metara od svog razrušenog stana.⁷² Suočeno s blokadom i opsadom, stanovništvo je bilo prisiljeno na samoorganizaciju, te su na Dobrinji, u ovakvim okolnostima, nastale i nove institucije, bolnica i gimnazija.⁷³ Intenziviranje napada na naselje, što je rezultiralo velikim brojem ranjenih kojima je trebalo ukazati hitnu me-

⁶⁹ Mann C. 2006. 43.

⁷⁰ Npr. u pokušajima da prođu barikade kojima je agresor okružio naselje, osim građana Dobrinje ubijeni su i mnogi inostrani novinari, među kojima su fotograf španskog dnevnika Avui Jordi Pujol Puente (ubijen 17. maja 1992), novinar ljubljanskog sedmičnog lista *Mladina* Ivo Štandeker (ubijen 16. juna 1992), a ranjeni američka samostalna fotografkinja, radila za parisku agenciju SIPA, Jana Schneider, kamermanka CNN-a Margareth Moth (ranjena 23. jula 1992. na putu prema Sarajevskom aerodromu), i mnogi drugi. Vidi: Ratni zločini u Bosni i Hercegovini. Izvještaji: Amnesty International i Helsinki Watch od početka rata u BiH do rujna 1993. ur. Milena Beader et. al. 1993. 99-100.

⁷¹ Mann C. koja je istraživanje za knjigu obavljala direktno na terenu, i bila svjedokom opsade naselja, na slikovit način interpretira izgled Dobrinje toga vremena: “U Dobrinji – u kojoj automobili ne služe za vožnju već nabacani jedni na druge čine barikadu – cjelokupni život bio je izvrnut, postavljen naopačke. Na primjer, radujete se magli, jer možete izaći, a da vas neprijatelj ne primijeti, lijepo vrijeme vas može izdati”. Vidi: Mann C. 2006. 55.

⁷² Novalić D. 1992. 99.

⁷³ “U mjesecima koji će uslijediti, Dobrinja je postala model zajedničkog truda i snalažljivosti. Uprkos velikoj prevagi, nikada nije pala pod vlast srpske armije”. Vidi: Gjeltén T. 1995. 106.

dicinsku pomoć, nagnalo je samoorganizovanje medicinskih radnika, na čelu s prim. dr. Youssefom Hajirom, što ujedno predstavlja spontano rađanje jedne institucije koja će biti zaslužna za spašavanje mnogih života stanovnika Dobrinje. Ponekad je čak bio onemogućen prolaz iz jednog dijela naselja u drugi zbog učestalog granatiranja, snajperskog djelovanja, te su u svakom dijelu Dobrinje bile organizovane područne ambulante, tj. “manje jedinice za pružanje prve medicinske pomoći”.⁷⁴ Za organizaciju ovih ambulanti zaslužni su ljekari koji su živjeli na Dobrinji, a koji su bili onemogućeni svakodnevno odlaziti na posao u bolnice ili domove zdravlja u ostalim dijelovima grada, u kojima su inače bili zaposleni. “Heroji u bijelom”, što je s pravom bio sinonim za ljekare i drugo medicinsko osoblje, nakon što su se mnogi stanovnici iselili iz Dobrinje, kao naselja opasnog za život, doselili su se u naselje u cilju podrške osoblju novoformirane bolnice. Nekoliko datuma se veže za nastanak bolnice, počevši od 5. maja 1992, dana kada su rađene prve operacije ranjenih, ali je sam njen razvoj tekao postepeno, tako da su mnogi odjeli formirani naknadno, a njen hirurški tim stabilizovan je tek krajem 1992. godine. U konačnici, kao datum upisa u sudski registar ustanova kod Višeg suda u Sarajevu, pod nazivom Javna ustanova Opšta bolnica Dobrinja, navodi se 13. april 1993.⁷⁵

Na području Dobrinje nalazile su se i tri osnovne škole: *Dušan Pajić-Dašić* (sada: *Osman Nuri Hadžić*), *Simon Bolivar* (*Skender Kulenović*) i *Nikola Tesla* (*Ćamil Sijarić*). Uprkos činjenici da su sve tri škole uslijed granatiranja uništene ili zapaljene,⁷⁶ prosvjetni radnici, koji su bili stanovnici naselja, organizovali su održavanje nastave, s razlikom što su podrumске prostorije, kotlovnice, smetljarnici zamijenili školske zgrade, a “čak i u porušenim zgradama prostor ispred stepeništa u prizemlju korišćen je kao učionica za đake prvake”.⁷⁷ Posebno je karakteristično za Dobrinju, u odnosu na ostali dio grada koji je držan u opsadi, rađanje haustorskih škola,⁷⁸ što je bilo sigurnije za djecu, ali su se nastavnici

⁷⁴ Hajir Y. 2009. 105.

⁷⁵ Hajir Y. 2009. 20-29.

⁷⁶ O. Š. *Simon Bolivar* je zapaljena 15. maja 1992, dok su se druge dvije škole nalazile na prvoj liniji odbrane. (<http://www.os-sk.edu.ba/historijat.php>). Seniha Bulja iz Pedagoškog zavoda škole na Dobrinji opisuje kao “mrtve i uništene spomenike”. Vidi: Berman D. M. 2004. 95.

⁷⁷ Mann C. 2006. 56.

⁷⁸ Nastava organizovana po haustorima i u manjim grupama dobila je popularni naziv “haustorska škola”.

svakodnevno izlagali opasnosti odlazeći na nastavu s “punkta na punkt”.⁷⁹ Uz pomoć nastavnih listića koje su nastavnici dijelili učenicima, nastava je imala instruktivno-konsultativni karakter, a od učenika se zahtijevao maksimum samostalnog rada. Za realizaciju ovakvog vida organizovanja zaslužan je Nastavni centar Dobrinja, koji je osnovalo Ratno predsjedništvo Općine Novi Grad, a na prijedlog prvog direktora Centra i člana Koordinacionog odbora Smaila Vesnića, još 26. augusta 1992. urađen je *Elaborat o ekonomskoj opravdanosti*, ali i neophodnosti osnivanja Gimnazije *Dobrinja*.⁸⁰ S obzirom na broj učenika srednjoškolskog uzrasta koji su “ostali zatočeni u obruču unutar opsade i nisu mogli doći do svojih škola u koje su bili upisani”,⁸¹ osnivanje Gimnazije *Dobrinja*, ali i organizacija rada drugih srednjih škola u naselju bila je neophodna i sasvim opravdana, s ciljem da se spriječi i onako veliki broj žrtava među civilnim stanovništvom.⁸² Od 1992. do 1993. godine u centru su se nalazile 23 srednje škole. Organizovana je nastava za sve srednjoškolce koji nisu mogli izaći iz obruča i stići do matičnih škola, na primjer učenike Prve gimnazije, Ekonomske, Tehničke, Šumarske, Medicinske i drugih srednjih škola.⁸³ Stanovnici naselja nisu bili uskraćeni ni za kulturne sadržaje, pozorišne predstave. U junu 1993. osnovano je Kulturno-umjetničko društvo *Dobrinja '93*,⁸⁴ a u septembru

⁷⁹ U dijelu naselja koje je pripadalo Osnovnoj školi *Skender Kulenović* nastava je izvođena u podrumskim prostorijama na 16 lokaliteta (<http://www.os-sk.edu.ba/historijat.php>). Na području dijela naselja kojem je pripadala O. Š. *Čamil Sijarić* nastava je organizirana na 14 punktova. Tokom 1992. godine za učenike Osnovne škole *Osman Nuri Hadžić* nastava je održavana po haustorima, a u kasnijim fazama opsade “škola” se nalazila u suterenu jedne zgrade, koji su prije rata služili kao poslovni prostori. Vidi: Mustajbegović S. “Iz inata su zvonila zvona”, *Dani*, br. 251, 5. april 2002.

⁸⁰ http://gdobrinja.edu.ba/cms/index.php?option=com_content&view=article&id=89&Itemid=56

⁸¹ Berman D. M. 2004. 94.

⁸² Ovakvim vidom odorganizacije nastave, masovna ubistva djece u vrijeme trajanja nastave su izbjegnuta, ali ne i u blizini škola. Na primjer, 27. februara 1993. godine sa dvije granate su ubijeni Mirjana Malešević (učenica Gimnazije Dobrinja) i Samir Poljo (učenik Treće gimnazije). Vidi: Čekić S. – Šestanović M. – Karović M. i Mastalić Košuta Z. 2010. 206, 555. i 637. Također vidi: Prilog br. 8.

⁸³ Tokom 1993. godine na Dobrinji su, u organizaciji matične škole radile 22 srednje škole sa oko 800 upisanih učenika. Vidi: Vesnić S. 1996. 91; Mustajbegović S. “Iz inata su zvonila zvona”, *Dani*, br. 251, 5. april 2002.

⁸⁴ <http://www.sakud.com.ba/kud/dobrinja.htm>.

1993. naselje su posjetili i sarajevski glumci iz centra grada.⁸⁵

Međutim, nestašica osnovnih životnih namirnica, poput vode i hrane, iziskivala je masovna okupljanja civila na otvorenom, posebno u redovima za vodu, humanitarnu pomoć, improvizovanim pijacama ili pak u pokušaju bijega iz ratne svakodnevnice, na improvizovanim igralištima.⁸⁶

Masakr na nogometnoj utakmici 1. juna 1993. godine⁸⁷

Uprkos činjenici da je Sarajevo 6. maja 1993. postalo “sigurnosna zona” UN-a,⁸⁸ granatiranje civilnih ciljeva u gradu je nastavljeno jednakim intenzitetom.⁸⁹ I pored upozorenja Komande Pete motorizovane brigade da se ne organizuju nikakve manifestacije povodom Kurban-bajrama,⁹⁰ na Dobrinji je, više spontano, a s obzirom da je jutro počelo mirno,⁹¹ odlučeno da se odigra

⁸⁵ Diklić D. 2004. 184.

⁸⁶ U nastavku rada bit će govora o masovnim ubistvima civila na navedenim lokacijama u Dobrinji.

⁸⁷ U prvim poglavljima rada govorili smo o masovnim ubistvima civila počinjenim prilikom zauzimanja dijela Dobrinje. S obzirom na činjenicu da nismo u mogućnosti spomenuti sve masovne zločine u naselju, posebnu pažnju pridali smo lokacijama masovnih ubistava civila na nogometnoj utakmici, u redovima za vodu, humanitarnu pomoć ili na improvizovanoj pijaci. Ipak, u prilogima rada navedeno je i nekoliko primjera masovnih ubistava civila u naselju ispred stambenih zgrada i u stanovima ili automobilima. Vidi priloge br: 3, 5, 6, 7, 14. i 15.

⁸⁸ Nakon što je Rezolucijom Vijeća sigurnosti 819 Srebrenica proglašena “sigurnosnom zonom” UN-a, ovakav status proširen je i na Sarajevo, Tuzlu, Žepu, Goražde i Bihać. Vidi: UN, Security Council, 16. april 1993. i 6. maj 1993, Rezolucije: 819 (1993) i 824 (1993). Međutim, “ubrzo je izraz ‘sigurno područje’ (kao i ‘zaštitne snage’) postao okrutno pogrešan. Sigurna su područja spadala među najnesigurnija u svijetu”. Vidi: Silber L. – Little A. 1996. 271.

⁸⁹ Na primjer, 31. maja 1993. godine civili su masovno ubijani na tri lokacije. Vidi: Čekić S. et al. 2010. 114-116.

⁹⁰ Džemidžić M. “Podmuklo iz Lukavice”, *Oslobođenje*, 2. juni 1993. 3.

⁹¹ AIIZ, inv. br. 03-2760, R BiH, 11. novembar 1994. Izjava: A. O: Također, prema pisanju novinara *Oslobođenja*, jutro je počelo “(...) zlokobno mirno. Nisu se oglašavali čak ni snajperisti koji svakodnevno odrađuju svoj prljavi posao. Prijatno junsko sunce mamilo je da se izade i stvaralo iluziju mira. Između dva bloka zgrada, na parking prostor začas je improvizovano igralište, postavljeni mali golčiči – krene utakmica, a ekipe dobiše i svoje navijače. Nedopustiva nesmotrenost, naivno, ali opet ljudski”. Vidi: Džemidžić M. “Podmuklo iz Lukavice”, *Oslobođenje*, 2. juni 1993. 3.

malonogometni bajramski turnir.⁹² U naselju Dobrinja III B, na parkingu između ulica Trg grada Bakua i Trg djece Dobrinje,⁹³ napravljeno je improvizovano nogometno igralište, koje se nalazilo u uglu parkinga, okruženo stambenim zgradama i brdom Mojnilo.⁹⁴ Dok je trajala utakmica, oko 10.20 sati, u razmaku od desetak sekundi, iz pravca Lukavice su ispaljene dvije minobacačke granate,⁹⁵ koje su eksplodirale na igralište, uslijed čijeg je rasprskavajućeg djelovanja ubijeno 13⁹⁶ a ranjeno 112 civila.⁹⁷ Žrtve su, pretežno u privatnim automobilima stanovnika Dobrinje, transportovane do Bolnice *Dobrinja*, dok su teži ranjenici odmah transportovani do Državne bolnice ili Kliničkog centra Koševo.⁹⁸ U istragama koje su provođene nakon ovog zločina ustanovljeno je da su granate ispaljene iz pravca Lukavice, teritorije koja je bila pod kon-

⁹² “Ne prihvatiti poziciju poraženog, izaći iz podruma, dati sebi oduška, živjeti. (...) Mladići i dječaci odigrali su svoju utakmicu života i prkosa na parkingu okruženom automobilskim olupinama, na goliće onako kako to čine svi njihovi vršnjaci širom svijeta samo u drugačijoj atmosferi gdje igra donosi sreću i užitak, a ne smrt (...)”. Vidi: Džemidžić M. “To jesu takvi ljudi”, *Oslobođenje*, 3. juni 1993. 5.

⁹³ Stari nazivi ulica: Trg junaka socijalističkog rada i Martina Lutera Kinga.

⁹⁴ Na igralištu je bilo prisutno između 200-300 gledatelja, a utakmicu su posmatrali i stanovnici iz okolnih stambenih zgrada. Vidi: ICTY, inv. br. 00967218, Izjava svjedoka: Džemo Kadrić; ICTY, inv. br. 009695062, Mirsad Gaši.

⁹⁵ ICTY, P3734A, IT-98-29-T, Crater Analysis, Subject: Mortar Attack at Dobrinja, June the 1st at 10H20B, B. Houdet, Captain, HQ COY, SHQ Sarajevo; United nations – Security Council, S/1994/674/Add.2 (Vol. III), 28 Decembar 1994, Incident study report regarding mortar shelling Dobrinja, Sarajevo on 1 June 1993: investigation; Prepared by: Members of Canada’s Contributed Personnel to the Commission of Experts.

⁹⁶ U Bolnici *Dobrinja* smrt je konstatovana za 11 civila, ali je narednih dana, od posljedica ranjavanja na ovoj lokaciji, smrt nastupila za još dva civila. Vidi: Prilog br. 9.

⁹⁷ Vidi: Prilog br. 9.

⁹⁸ Ljekar iz Državne bolnice Ozren Divović je za sarajevski list *Oslobođenje* izjavio da je, kao posljedica masakra na Dobrinji i granatiranja u Boljakovom Potoku u bolnicu dovezeno oko 40 ranjenih, od čega je šestoro (četvero sa Dobrinje i dvoje iz Boljakova Potoka) bilo u kritičnom stanju, te su hitno operisani. Vidi: A. A. “Podmuklo iz Lukavice”, *Oslobođenje*, 2. juni 1993. 3. Direktor Bolnice *Dobrinja* navodi da je u ovoj bolnici evidentirano 102 ranjenika. “Možete li zamisliti da u jednom trenutku u bilo koju Bolnicu stigne 102 ranjenika? Srećom, Bolnica je tada već bila dobro organizovana. Ovaj put smo bili potpuno osposobljeni kao ratni hirurzi”. Vidi: Hajir Y. 2009. 141.

trolom “SRK”,⁹⁹ što je potvrdilo i Pretresno vijeće ICTY-a u predmetu *Galić*.¹⁰⁰

Masakr u redu za vodu 12. jula 1993. godine

Vrlo česta meta artiljerijskog i minobacačkog djelovanja od strane “SRK”/VJ bili su civili koji su se nalazili u redovima za vodu,¹⁰¹ a u periodu od početka opsade do 12. jula 1993. civili su masovno ubijani na sedam lokacija dok su odlazili ili čekali u redu za vodu.¹⁰² U većini sarajevskih kvartova postavljene su pumpe iz kojih se crpila tehnološka voda za sanitarije i održavanje lične higijene, a nakon prokuhavanja voda se mogla koristiti za piće i pripremu hrane. Jedna od lokacija na kojoj su se stanovnici Dobrinje snabdijevali vodom bila je u dijelu naselja Kvadrant C-5, u avliji porodične kuće Mujezinović,¹⁰³ a ova lokacija je bila obilježena u predratnim priručnicima Civilne zaštite,¹⁰⁴ što upućuje na zaključak da su pripadnici “SRK” imali tačne informacije o mjestu masovnog okupljanja stanovnika ovog naselja.¹⁰⁵ Dana 12. jula 1993. na ovoj

⁹⁹ ICTY, P3734A, IT-98-29-T, Crater Analysis, Subject: Mortar Attack at Dobrinja, June the 1st at 10H20B, B. Houdet, Captain, HQ COY, SHQ Sarajevo; United nations – Security Council, S/1994/674/Add.2 (Vol. III), 28 Decembar 1994, Incident study report regarding mortar shelling Dobrinja, Sarajevo on 1 June 1993: investigation; Prepared by: Members od Canada’s Contributed Personnel to the Commision of Experts (Canadian War Crimes Investigation Team, I Methodology.

¹⁰⁰ ICTY, IT-98-29-T, Pred Pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Stanislava Galića, Presuda i mišljenje, 5. decembar 2003, par. 387. (Dalje: ICTY, IT-98-29-T, Pred Pretresnim, Galić, Presuda, 2003).

¹⁰¹ Da bi opsadu glavnog grada učinio “potpunijom”, građane primorao na primitivne, predcivilizacijske načine življenja, uskraćujući im osnovne egzistencijalne uslove za život, agresor je, pored ostalog, okupirao i kontrolisao 95% kapaciteta i proizvodnje vode u gradu. Snabdijevanje građana vodom je bilo ugroženo već u maju 1992. godine kada su izvorišta i objekti “Vodovoda” ostali bez napajanja električnom energijom, a vodovod Bačevo je bio pod kontrolom agresora. Vidi: Ajnadžić N. 2002. 267- 271.

¹⁰² U Ulici Halači, Sedrenik 65, Isevića sokak 23, Milana Preloga 23, Marsela Šnajdera 19, Dobrovoljačka 94-96, Šerifa Loje 46. Vidi: Čekić S. et al. 2010. 166, 198, 201, 204, 208.

¹⁰³ Bunar se nalazio u Ulici Spasenije Cane Babovića 39 (danas: Hakije Turajlića 39). Na tom mjestu napravljena je pumpa da bi bilo praktičnije sipati vodu u kanistere i iz ostalih dijelova Dobrinje stanovnici su dolazili po vodu.

¹⁰⁴ ICTY, inv. br. 03041768, Svjedočenje Ismeta Hadžića.

¹⁰⁵ Peta motorizovana brigada snabdijevala se vodom iz cisterni koje je dostavljala Pivara, tako da su se na svim pumpama u naselju okupljali samo civili. Vidi: Isto. inv. br. 03041766.

lokaciji nalazilo se 50-60 civila,¹⁰⁶ a neki od njih su u redu čekali i po 12 sati.¹⁰⁷ Pripadnik Civilne zaštite Enver Taslaman pokušavao je kontrolisati gužvu i red, te je puštao po dvoje ljudi u dvorište, jer je jedna osoba pumpala vodu, a druga postavljala i punila kanistere.¹⁰⁸ U poslijepodnevnim satima, u 15.27 sati, na navedenoj lokaciji eksplodirala je granata, uslijed čijeg je rasprskavajućeg djelovanja je ubijeno 14 i ranjeno 16 civila.¹⁰⁹ Među žrtvama je bilo i po nekoliko članova iz porodica Mehonić,¹¹⁰ Tvrtković¹¹¹ i Talić.¹¹² U istragama obavljenim nakon ovog zločina ustanovljeno je da je pravac dolaska navede-

¹⁰⁶ ICTY, IT-98-29-T, Pred Pretresnim, Galić, Presuda, 2003, par. 390.

¹⁰⁷ Na primjer, kćerke Rasima Mehonića su u redu za vodu čekale od 3.00 sata ujutro, a članovi porodice Tvrtković i njihova komšinica Vinka Knehtl u red su stali pola sata kasnije, tj. u 3.30 sati. Dakle, svi članovi jedne porodice kao i komšije su naizmjenično čuvali svoj red i polahko pomjerali kanistere prema krajnjem cilju – pumpi. Vidi: Džemidžić M. “Nakon masakra u Dobrinji. Dvanaest sati u redu za smrt”, *Oslobođenje*, 14. juli 1993. 5.

¹⁰⁸ ICTY, IT-98-29-T, Witness: Enver Taslaman (open session), Examination by mr. Stamp, 15 April 2002. 7185.

¹⁰⁹ Vidi: prilog br. 10.

¹¹⁰ Ubijene su sestre Sadeta i Nedžiba, i njihova majka Rahima, dok je njihov otac Rasim ranjen, a kada se osvrnuo i ugledao mrtva tijela svoje supruge i kćerki, izgubio je svijest. Dan nakon masakra Rasima su posjetili novinari sarajevskog lista *Oslobođenje*, kojima je posvjedočio: “Već u tri sata ujutro Nedžiba i Sedajeta bile su na nogama. Iskupile su kanistere i krenule na vodu. Žena i ja ostadosmo u kući. Nije ih bilo zadugo. Ali, hajde. Znam da se dugo čeka. (...) Bilo je oko tri popodne. Dođosmo do pumpe i vidim da će i one skoro točiti. Mati im se pridruži, a ja kako imam išijas sjedoh malo po strani. Da sam, bogdo, i ja bio bliže, pa da me nema. Kad je grunulo, osjetio sam bol svukud po desnoj strani, ali sam mogao na noge. Valjda vruće rane. Poletim i prvo podignem glavu Sedajeti. Vidim nema ništa. Nedžiba je, čini mi se disala. Izgubio sam se. Tresnuo sam na asfalt. Ne znam šta mi je s Nedžibom? Možda je i ona u mrtvačnici. Žena mi je poginula. I Sedajeta. Znam to”. Vidi: Džemidžić M. “Nakon masakra u Dobrinji. Dvanaest sati u redu za smrt”, *Oslobođenje*, 14. juli 1993. 5. (Iskaz Rasima Mehonića).

¹¹¹ U redu za vodu su u smjenama čekala tri člana porodice Tvrtković i njihova komšinica Vinka Knehtl. Suprug Jasminke i otac Stele Vlado Tvrtković je oko 3:30 ujutru stao u red, a oko 15:30 sati Jasminka, Stela i Vinka su trebale natočiti prazne kanistere. Vlado je novinaru sarajevskog *Oslobođenja* posvjedočio: “Bio sam sto metara od masakra kada je odjeknula eksplozija. Instiktivno sam trčao od tijela do tijela. Jasminke nije bilo nigdje. Pronašao sam Stelu. Jedan geler joj je gotovo presjekao vrat. Bila je još živa. Naišla su tu neka kola. Izdahnula mi je u naručju prije nego što smo stigli do bolnice. U nekom bunilu primjetio sam u kolima hitne pomoći i beživotno tijelo supruge Jasminke”. Vidi: Džemidžić M. “Nakon masakra u Dobrinji. Dvanaest sati u redu za smrt”, *Oslobođenje*, 14. juli 1993. 5. (Iskaz Vlade Tvrtkovića).

¹¹² U redu za vodu su ubijeni supružnici Ibrahim i Enisa Talić.

nog projektila sjeverozapad – zapad, što odgovara dijelu naselja Nedžarići – sjeverna Ilidža, koji je bio pod kontrolom tzv. “SRK-a”.¹¹³ Međutim, kao što i sa svakom granatom koja je prouzrokovala veći broj žrtava, političko rukovodstvo RS i novinari odgovornost za zločin pripisivali su “muslimanskoj strani”, dok su stranice sarajevskog *Oslobođenja* bile ispunjene dirljivim prizorima nakon masakra, a banjalučki *Glas srpski* je na posljednjoj stranici u nekoliko rečenica izvijestio da “su taj napad izvele muslimanske jedinice stacionirane na Igmanu”.¹¹⁴ Za ovaj zločin Tužilaštvo ICTY teretilo je Stanislava Galića, a Pretresno vijeće konstatovalo je kako je “red civila na Dobrinji ‘C5’ namjerno gađan minobacačkom granatom kalibra 82 mm ispaljenom sa teritorije koju je kontrolisao SRK”.¹¹⁵

Masakr u redu za humanitarnu pomoć i na improvizovanoj pijaci

U sklopu mirovnoga prijedloga Owena i Stoltenberga o podjeli BiH, prema kojem bi grad Sarajevo imao poseban status, pod upravom administratora UN-a,¹¹⁶ pregovori strana u sukobu o ovom prijedlogu nastavljeni su i početkom 1994. godine. Istovremeno s ovim pregovorima, pripadnici “SRK-a” nisu prestajali s granatiranjem i snajperskim djelovanjem, te su krajem 1993. i početkom 1994. godine na mnogim lokacijama masovno ubijali civile.¹¹⁷ U trenucima dok su se na Dobrinji I civili masovno okupili s ciljem da preuzmu humanitarnu pomoć,¹¹⁸ kupe ili prodaju namirnice na improvizovanoj pijaci, oko 11.25 sati, u razmaku od nekoliko sekundi na ulice Oslobođilaca Sarajeva br. 8 i Mihajla Pupina br. 3 eksplodirale su dvije granate, uslijed čijeg su rasprskavajućeg djelovanja ubijena dva a ranjen jedan civil. Prodavci, kupci

¹¹³ ICTY, P3663A, MUP, “Zapisnik o kriminalističko-tehničkom pregledu lica mjesta pada artiljerijskog projektila u naselju Dobrinja ul. Spasenije Cane Babović do broja 115 kojom prilikom je poginulo 12 lica, sačinjen od strane vještaka za balistiku Čavčić Hamdije;” ICTY, IT-98-29-T, 4019, HQ BH COMMAND (MAIN) KISELJAK, Routine, Jul 93, To: HQ UNPROFOR Zagreb, FROM: BH Comd main Kiseljak Engineer Branch, Subject: Crater Analysis

¹¹⁴ “Napad na Dobrinju izveden sa Igmana”. *Glas srpski*, 14. juli 1993. 16.

¹¹⁵ ICTY, IT-98-29-T, Pred Pretresnim, Galić, Presuda, 2003, par. 397.

¹¹⁶ Begić K. 1997. 155.

¹¹⁷ Tokom mjeseca decembra 1993. i januara 1994. civili, u kojima su žrtve bila i djeca, masovno su ubijani na 10 lokacija. Vidi: Čekić S. et al. 2010. 231-240.

¹¹⁸ O humanitarnoj pomoći vidi: Milanović A. 2007.

ili slučajni prolaznici koji su se nalazili na improvizovanoj pijaci, omeđenoj zgradama u Ulici Smaje Hadžimusića, Mihajla Pupina i Oslobodilaca Sarajeva, sklonili su se u jedan od obližnjih ulaza, a nakon nekoliko minuta, misleći da je “opasnost prošla”, ponovo su se vratili na mjesto prodaje,¹¹⁹ u cilju da pakupe namirnice i krenu kući. Međutim, u tom trenutku ispaljena je i treća granata, koja je eksplodirala između njih, od koje je ubijeno sedam, a ranjeno 17 civila. Dakle, na ovoj lokaciji u razmaku od nekoliko minuta (između 11.25 – 11.30 sati) ukupno je ubijeno devet, a ranjeno 18 civila.¹²⁰ Sat vremena nakon ovog masakra, oko 12.30 sati, pripadnici MUP-a RBiH, na čelu s istražnim sudijom Višeg suda u Sarajevu, obavili su uviđaj, a “više lokvi krvi sa dijelovima ljudskog tkiva, vreća – kesa sa prosutim brašnom, jedna poderana od gelera čizma”, samo su neki od dirljivih prizora koje su zatekli na licu mjesta. Kriminalističko-tehničkim pregledom mjesta eksplozija, na osnovu pronađenih ostataka projektila, ustanovljeno je da se radi o minobacačkim granatama kalibra 120 mm, te da su one ispaljene iz pravca istok – sjeveroistok, teritorije koja je bila pod kontrolom “SRK-a”, tj. iz pravca na kojem je smješten kompleks zgrada Energoinvest u Lukavici.¹²¹ Da su minobacačke granate kalibra 120 mm ispaljene s područja Lukavice, potvrdila je i analiza kratera, koju su uradili eksperti UNPROFOR-a, a što je u obraćanju medijima potvrdio glasnogovornik Jose Labandeira.¹²²

Masovna ubistva civila na Dobrinji II (juni – juli 1995. godine) i završetak opsade Sarajeva

Kako je nakon masakra na Markalama 5. februara i Ultimatumu NATO-a od 9. februara 1994. moralo biti povučeno ili stavljeno pod kontrolu UNPROFOR-a teško naoružanje “SRK”/VJ na području 20 km od centra Sarajeva, stvorena je prividna normalnost života u gradu. Međutim, masovna ubistva civila granatiranjem zamijenila su vrlo učestala snajperska djelovanja po ci-

¹¹⁹ ICTY, IT-98-29-T, Pred Pretresnim vijećem, Galić, Presuda, 2003, par. 400.

¹²⁰ Vidi: Prilog br. 11.

¹²¹ AIIZ, inv. br. 7-1272, Zapisnik o kriminalističko-tehničkom pregledu lica mjesta pada artiljerijskih projektila u ulici Mihajla Pupina i ulicu Oslobodilaca Sarajeva, sastavljen od strane ovlaštenog lica krim. tehnike CSB-a Sarajevo Mirze Sabljice, Sarajevo, 5. februar 1994.

¹²² UN Commision of experts, 2/4/94, par. 3208.

vilnim ciljevima u naselju.¹²³ Nekoliko mjeseci nakon ovog ultimatumu pripadnici “SRK-a” intenzivirali su upotrebu teškog naoružanja, a snajperski i minobacački napadi na civile u glavnom gradu BiH su, posebno tokom ljeta 1995. godine, dostigli svoj vrhunac,¹²⁴ popraćeni, “kao što je bio slučaj i ranije, nestašicom osnovnih životnih potrepština”.¹²⁵

Nakon masakra na pumpi u redu za vodu u Ulici Hakije Turajlića na Dobrinji,¹²⁶ pripadnici Civilne zaštite organizovali su i druge lokacije za točene vode, poput one u unutrašnjem dvorištu ranije zapaljene Osnovne škole *Skender Kulenović*.¹²⁷ S obzirom na to da su se 16. i 17. juna vodile borbe i previše granatiralo, civili su bili u podrumima, a kako je 18. juna intenzitet granatiranja smanjen, između 50 i 70 civila okupilo se u redu za vodu u prostorijama navedene škole.¹²⁸ Oko 11.40 sati pripadnici “SRK-a” s područja Nedžarića ispalili su granatu kalibra 120 mm,¹²⁹ koja je eksplodirala u neposrednoj blizini pumpe, na samom “vrhu zida” koji je graničio s fiskulturnom salom,¹³⁰ od koje

¹²³ Okolnosti u kojima su civili namjerno gađani “vatrenim oružjem za direktno djelovanje”, kako je Tužilaštvo ICTY u predmetu Stanislav Galić definiralo snajpersko djelovanje nisu predmet našeg istraživanja. Vidi: ICTY, IT-98-29-I, Tužilac međunarodnog suda protiv Stanislava Galića, Optužnica, Tačke 2-4, Snajpersko djelovanje.

¹²⁴ O granatiranju grada u prethodnim periodima, pogledati: Čekić S. et al. 2010. 242-253.

¹²⁵ Donia R. J. 2006. 362.

¹²⁶ Vidi poglavlje: Masakr u redu za vodu, 12. juni 1993.

¹²⁷ Raniji naziv škole: *Simon Bolivar*. Pripadnici Civilne zaštite su se potrudili da poduzmu što efikasnije mjere zaštite na pumpama za točenje vode, a ova lokacija je važila za jedno od “najzaštićenijih prostora za opskrbu pitkom vodom”, pa komandant Gradskog štaba CZ je razočarano istakao kako “nije sigurno i tamo gdje je sigurno”. Vidi: Smajlović M. “Četnici se osvetili granatiranjem Dobrinje. Sedmero ubijenih u redu za vodu”, *Oslobođenje*, 19. juni 1995. 1.

¹²⁸ “Stajali smo u redu, na mjestu koje je bolje zaklonjeno, trebali smo prići pumpi, brže uzeti vodu i zatim izaći”. Vidi: ICTY, dok. br. 03041499, Izjava svjedoka: Azra Šišić, 23. februar 1996. 3.

¹²⁹ ICTY, 00334865, SRBiH, Republički sekretarijat za unutrašnje poslove, CSB Sarajevo, SJB Novi Grad, br. 1161/95, Crtež lica mjesta, Granatiranje – pumpa za vodu OŠ “Simon Bolivar”, Sarajevo – preko puta ulice Marka Oreškovića, 18. juni 1995. Vidi: ICTY, IT-98-29/1-T, Pred Pretresnim vijećem III, Tužilac protiv Dragomira Miloševića, Presuda, 12. decembar 2007, par. 569. (Dalje: ICTY, IT-98-29/1-T, Pred Pretresnim, Milošević, Presuda, 2007).

¹³⁰ Granata je udarila u zid na visini od 3,2 metra od zemlje. Vidi: ICTY, 06063350, Informativni izvještaj, Richard J. Higgs, Izvještaj o incidentima otvaranja minobacačke vatre na području Sarajeva od 8. novembra 1994. i 18. juna 1995, 21. decembar 2006, str. 16. (Dalje: Izvještaj Higgisa, 2006).

je ubijeno sedam, a ranjeno 12 civila.¹³¹ Žrtve su prebačene u obližnju Opštu bolnicu Dobrinja, a teži ranjenici su, odmah po prijemu, transportovani na Klinički centar Koševo.¹³²

Tri dana nakon ovog masakra, kada je nekoliko redaka u sarajevskom *Oslobođenju* bilo posvećeno ljekarima Dobrinjske bolnice, u znak zahvalnosti za hospitalizaciju civila ranjenih na navedenoj lokaciji,¹³³ od granate koja je eksplodirala na asfaltnu površinu između ulica Mustafe Kamečića br. 4 i Janka Jolovića br. 4,¹³⁴ ubijeno je šest, a ranjeno 15 civila.¹³⁵ Nakon masakra, istovremeno s evakuacijom žrtava, lice mjesta su osigurali pripadnici Treće PS SJB Novi Grad Sarajevo, a uviđaj je obavljen narednog jutra, u kojem je konstatovano da je artiljerijski projektil ispaljen iz pravca jugoistok “gdje su smješteni agresorski položaji na lokalitetu Gavrića Brdo”.¹³⁶ Žrtve su bili stanari koji su se nalazili ispred svojih ulaza, slučajni prolaznici ili civili koji su se vraćali s rijeke Dobrinjke, s punim kantama vode za tehnološku upotrebu.¹³⁷

¹³¹ Vidi: Prilog br. 12.

¹³² Smajlović M. “Četnici se osvetili granatiranjem Dobrinje. Sedmero ubijenih u redu za vodu”, *Oslobođenje*, 19. juni 1995. 1.

¹³³ Direktor Opšte bolnice *Dobrinja* dr. Hajir u intervjuu za *Oslobođenje* ističe slijedeće: “Svim povrijeđenim pružili smo medicinsku pomoć kakvu bi dobili i u Hjustonu. Jedina razlika između tamošnje i naše bolnice je u izgledu zgrade i hodnika”. H. A. “Nakon nedjeljnog zločina nad Dobrinjcima. Visok stepen organiziranosti”, *Oslobođenje*, 21. juni 1995. 5.

¹³⁴ Ovu lokaciju parking i jedna zgrada dijeli od škole u kojoj je, tri dana prije, ubijeno sedam civila.

¹³⁵ Vidi: Prilog br. 13.

¹³⁶ AIIZ, inv. br. 7-1725, RBiH, MUP, CSB Sarajevo, br. 19/04-1.3, dana, 22. juna 1995, Službeni izvještaj; Izvještaj sačinili: Čuljević Rifat i Kurteš Predrag.

¹³⁷ Da bi nivo vode na rijeci Dobrinjki narastao, pripadnici Civilne zaštite su organizovali podizanje brana. Kako bi zaštitili civile koji su prelazili mostove (na rijeci se nalazilo nekoliko mostova koji su povezivali Dobrinju II sa Dobrinjom III), ili dolazili na rijeku po vodu, pripadnici Civilne zaštite su postavili vreće ispunjene pijeskom do visine od dva metra koje su se protezale dužinom cijelog mosta, sa obje strane. Uprkos ovim mjerama zaštite na rijeci je u periodu opsade ubijeno ili ranjeno mnogo civila. Vidi: ICTY, ICTY, IT-98-29-T, Pred Pretresnim, Galić, Presuda, 2003, par. 350. Na primjer, 11. jula 1993. godine snajperom je ubijena Munira Zametica. “Kada je već zahvatila vodu i pokušala da izađe na obalu pogođena je od snajperiste sa agresorske strane, iz naselja Dobrinja IV. Pogođena je u glavu. Moje komšije su pokušale da joj ukažu pomoć ali nisu mogli jer je snajperista i dalje pucao. Jedan mladić je uspio da se spusti do moje supruge i nekim konopcem vezao za ruku, te su je na taj način uspjeli izvući ali je bilo kasno jer je već umrla”. Vidi: AIIZ, inv. br. 7-1724, Izjava: S. Z.

Narednog dana, 22. juna 1995, na Ali-pašino Polje pripadnici "SRK-a" su iz pravca Ilidže ispalili aviobombu, od koje su ubijena dva i ranjena četiri civila,¹³⁸ a 25. juna, u predvečernjim satima, jednom granatom ubijeno je dvoje, a ranjeno troje djece, u trenutku dok su se vozili biciklima iza zgrade u kojoj su stanovali na Dobrinji III (Trg djece Dobrinje).¹³⁹ Pet dana nakon ovog zločina, granatom ispaljenom iz pravca Nedžarića,¹⁴⁰ koja je eksplodirala na stan u Ulici omladinskih radnih brigada br. 4,¹⁴¹ ubijena su dva člana porodice Ahmetagić, dok su druga dva člana iz iste porodice ranjena.¹⁴² Pripadnici "SRK-a" nastavili su jednakim intenzitetom da granatiraju urbane dijelove grada tokom jula i augusta, a nakon što je ispred tržnice Markale ispaljena "jedna granata previše",¹⁴³ avijacija NATO-pakta i *Snage za brze reakcije* optočele su operaciju *Sračunata sila*, te bombardovanjem položaja i vojne infrastrukture VRS-a, 14. septembra 1995. godine konačno prisilile "SRK" na povlačenje teškog naoružanja oko Sarajeva. U konačnici, odlučna akcija Holbrookovog *Shuttlelea* dovela je do potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma.¹⁴⁴ U skladu s odredbama ovoga sporazuma, veći dio Sarajeva je pripao Federaciji Bosne i Hercegovine, te je, u sklopu reintegracije dijela novogradskih općina, Federalna policija, u pratnji IFOR-a i Međunarodnih policijskih snaga, preuzela

¹³⁸ Pripadnici SRK/VJ su, posebno tokom 1995. godine, intenzivirali primjenu modifikovanih aviobombi na dio grada koji je držan u opsadi. Vidi: ICTY, IT-98-29/1-T, Pred Pretresnim, Milošević, Presuda, 2007. 169-214.

¹³⁹ Vidi: Prilog br. 14. Ova lokacija se nalazi u blizini parkinga na kojem je, dvije godine i 25 dana ranije, tj. 1. juna 1993. godine, u vrijeme održavanja malonogometnog bajramskog turnira granatom ubijeno 13 i ranjeno 112 civila. Vidi poglavlje: Masakr na nogometnoj utakmici, 1. juni 1993. i Prilog br. 9.

¹⁴⁰ ICTY, inv. br. 0330-7439-0330-7462.

¹⁴¹ Smajlović M. "Porodična tragedija Ahmetspahića. Sabina i Said ostali bez roditelja", *Oslobođenje*, 3. juli 1995. 7. (Napomena: umjesto Ahmetspahić, treba Ahmetagić. U ovom članku je pogrešno napisano prezime ove porodice). U vezi s tim vidjeti prilog br. 15 i *Oslobođenje*, 3. juli 1995.15.

¹⁴² Vidi: Prilog br. 15.

¹⁴³ Konstatacija kako su ispred tržnice Markale "Srbi ispalili jednu granatu previše", često spominjana u literaturi, aludira na pitanje što je sa prethodnim vrlo intenzivnim granatiranjima grada?! Vidi: Simms B. 2003. 267.

¹⁴⁴ Holbrooke R. 1998. 219-229.

kontrolu i nad Aerodromskim Naseljem.¹⁴⁵ Međutim, pitanje dijela Dobrinje I i IV ostalo je nedorečeno,¹⁴⁶ te je visoki predstavnik Wolfgang Petritsch februara 2001. imenovao arbitra, koji je 17. aprila 2001. potpisao arbitražnu odluku prema kojoj je oko 800 stanova unutar sporne zone u Dobrinji I i IV pripalo Federaciji, dok je 250 do 300 stanova ostalo u Republici Srpskoj.¹⁴⁷

Odgovornost za masovna ubistva civila u sarajevskom naselju Dobrinja

Za zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava, počinjene prilikom zauzimanja Aerodromskog Naselja, Dobrinje I i IV, niko nije procesuiran ni

¹⁴⁵ “Sistem spaljenje zemlje”, opljačkane fabrike, zapaljene škole, uništena naselja, stanovi (...) je stanje koje su pripadnici Federalnog MUP-a i gradskih vlasti zatekli prilikom ulaska u reinterirana naselja i općine. Vidi: Omerčić E. 2008. 137-151.

¹⁴⁶ Sporna su bila područja dijela Dobrinje I i Dobrinje IV, koja se prostiru na teritoriji koja je 200 metara široka, a dva kilometra duga, jer su se pojavile dvije različite linije. Jedna, međuentitetska linija razgraničenja je bila ucrtana na zvaničnoj mapi Daytonskog mirovnog sporazuma, “dok je druga bila *de facto* međuentitetska linija razgraničenja koja je slijedila liniju sukoba”. Vidi: Dom za ljudska prava za Bosnu i Hercegovinu, Predmet br. CH/00/5738, Federacija Bosne i Hercegovine protiv Republike Srpske, *Odluka o brisanju*, 8. april 2002. (<http://www.hrc.ba/database/decisions/CH00-5738%20Federation%20BiH%20v.%20RS%20Strike%20Out%20L.pdf>)

¹⁴⁷ Human rights chamber for Bosnia and Herzegovina, *Odluka o brisanju*, Predmet br. CH/00/5738, Federacija Bosne i Hercegovine protiv Republike Srpske, 8. april 2002. godine. Ulice Miroslava Krleža, Indire Gandi i veći dio ulica Danila Poranjca i Fočanskih propisa, dijelovi Trga Viljema Šekspira i Ivana Ribara, te Osnovna škola “Osman Nuri Hadžić” pripali su Federaciji BiH, a ostali dijelovi Republici Srpskoj. (<http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/200104/10425-007-pubs-sar.htm>, Hana Imamović, AIM, Sarajevo, Međunarodni arbitar odlučio o Dobrinji. Pisma ispisala novu liniju, 25. april 2001. Arbitar imenovan od strane visokog predstavnika, irski sudija Diarmuid P. Sheridan, nakon detaljno proučene dostupne dokumentacije i izjava o ovom pitanju konstatuje slijedeće: “(...) Nisam siguran da su Dobrinja I i IV ikada bile zaista napuštene, ali sigurno je da su Bošnjaci morali otići”. (...) “Došao sam do uvjerenja da su skoro isključivo ljudi iz Federacije lišeni svojih domova i jedino što mi moja savjest dozvoljava da uradim je da im to nadoknadim na odgovarajući način. Da bih to uradio, moram da objavim i da odlučim da su stambeni blokovi i škola unutar međuentitetske linije razgraničenja čije povlačenje predlažem i u tu svrhu se pozivam na kartu koju je pripremio major Bečelor kojom se ostvaruje stav do kojeg sam došao. Nikada se nisam osjećao više čovjekom nego što se osjećam u ovom trenutku. Nikada se nisam osjećao skromniji nego što se osjećam u ovom trenutku, i sve bih zamolio da mi vjeruju, da mi je savjest nagnala drugačiji put, onda bih taj put izabrao”. Vidi: *Arbitražna odluka za Dobrinju I i IV*, OHR, Ured visokog predstavnika, Arbitar: Diarmund P. Sheridan, 17. april 2001. (http://www.Ohr.int/print/?content_id=30693).

pred nacionalnim ni pred međunarodnim sudovima. Za zločine počinjene u zatočeničkom objektu Kula, gdje su bili zatočeni, pored ostalih, i civili iz okupiranih dijelova Dobrinje, na Sudu BiH vođen je postupak protiv Momčila Mandića, Radoja Lalovića i Soniboja Škiljevića. Momčila Mandića, koji je vrlo često, u svojstvu ministra pravde,¹⁴⁸ posjećivao zatočenički logor *Kula*,¹⁴⁹ Optužnica je teretila za krivična djela zločina protiv čovječnosti i ratni zločin protiv civilnog stanovništva. Iako je Sud, van svake razumne sumnje, utvrdio da su civili u zatočeničkom logoru *Kula* bili zatočeni u neuslovnim prostorijama, te da su fizički zlostavljani i maltretirani, kao i da je jedan broj zatočenika ubijen, Mandić je oslobođen optužbe, jer, kako je to Pretresno vijeće utvrdilo, "(...) njegov uticaj ne doseže standarde koji su potrebni za utvrđivanje efektivne kontrole", kao i da je "kontrolu nad zatvorenicima muslimanske nacionalnosti u ovom KPZ-u imala vojna komanda".¹⁵⁰ Žalbeno vijeće je potvrdilo prvostepenu presudu i konstatovalo da "nadređeni mora biti u stanju da vrši efektivnu kontrolu nad onima koji su počinili zločine za koje se tereti".¹⁵¹

Radoja Lalovića i Soniboja Škiljevića Optužnica je,¹⁵² pored ostalog, teretila i da su "svjesno i voljno učestvovali u Udruženom zločinačkom poduhvatu (UZP) koji je imao za cilj progon nesrpskog stanovništva (...), da su stražari logora prihvatili civile koje su dovodili pripadnici vojske i policije tzv. Srpske republike BiH, te ih smještali u neuslovne logorske prostorije gdje su bili zatočeni u nečovječnim uslovima, u različitom vremenskom trajanju" kao i da "nisu ništa poduzeli kako bi spriječili podređene stražare i pripadnike vojske

¹⁴⁸ Mandić postaje ministar pravde 12. maja 1992. (Supranote br. 42).

¹⁴⁹ AIIZ, inv. br. 184, R BiH, MUP, CSB, Sarajevo, 23. jula 1992, Izjava: M. J.; AIIZ, inv. br. 03-828, 16. septembar 1992, R BiH, MUP, CSB, Sektor SDB, Sarajevo, Izjava: F. A.; AIIZ, inv. br. 03-2508, R BiH, Centar Instituta Novi Grad Sarajevo, 25. oktobar 1993, Izjava: M. F.; AIIZ, inv. br. 03-3154, R BiH, Centar Instituta Novi Grad Sarajevo, 3. januar 1994, Izjava: F. Š.; AIIZ, inv. br. 03-521, R BiH, CSB, Služba SDB, Sarajevo, 30. decembra 1992, Izjava: F. Z.; AIIZ, inv. br. 03/184, CSB Sarajevo, 23. juni 1992, Izjava: D. E., itd.

¹⁵⁰ Sud BiH, broj: X-KR-05/58, Sarajevo, 18. juli 2007, Tužilaštvo BiH protiv Momčila Mandića, Prvostepena presuda.

¹⁵¹ Sud BiH, Br. X-KRŽ-05/58, 1. septembra 2009. godine, Tužilaštvo BiH protiv Momčila Mandića, Drugostepena presuda.

¹⁵² U periodu od juna do decembra 1992. godine Lalović je bio upravnik zatočeničkog objekta *Kula*, a Škiljević je njegov zamjenik. Od decembra 1992. do kraja 1995. godine Škiljević je obnašao funkciju upravnika logora.

da odvede zatočene civile na nepoznate lokacije gdje su ih ubijali”. Prvostepenom presudom Lalović i Škiljević su proglašeni krivim za pomaganje u UZP a ne i za planiranje, poticanje, naređivanje, izvršenje i podržavanje, zbog čega je Pretresno vijeće “smatralo da stepen njihove krivice nije toliki da bi zahtijevao posebno strogo kažnjavanje”, te ih osuđuje na kaznu zatvora u trajanju od 5 (Lalović) i 8 godina (Škiljević).¹⁵³ U drugostepenom postupku oslobođeni su svih tačaka optužnice, “pošto vijeće nije moglo van razumne sumnje zaključiti da su optuženi Lalović i Škiljević imali ingerencije nad dijelom KP doma u kojem su bili zatočeni civili ‘nesrpske’ nacionalnosti, optuženima se za to nije mogla pripisati krivica”.¹⁵⁴ Dakle, Sud je “van razumne sumnje” utvrdio da su u zatočeničkom objektu *Kula* počinjeni zločini za koje se navedeni terete, ali je smatrao da funkcije, koje su oni obnašali u trenucima dok su njima podređeni stražari činili zločine nad zatočenicima, nisu dovoljne, te je postavio vrlo visoke standarde prema kojima je bilo potrebno dokazati “efektivnu kontrolu” nad direktnim počiniteljima. Za zločine počinjene prilikom zauzimanja dijela Dobrinje, Tužiteljstvo ICTY ne tereti ni Radovana Karadžića¹⁵⁵ ni Ratka Mladića,¹⁵⁶ iako u naredbi od 6. juna 1992. Mladić ističe kako treba “očistiti širi rejon aerodroma”, a na osnovu koje njemu podređeni komandant “SRK-a” Tomislav Šipčić izdaje *Instrukcije* za dejstva svim jedinicama ovoga korpusa.¹⁵⁷ Ova naredba je deset dana nakon njenog izdavanja izvršena u dijelovima Dobrinje koju su 17. juna “SRK” i vojne formacije SRJ okupirale, tako što je ubijen najmanje 39 civila, a preživjeli stanovnici Aerodromskog Naselja, Dobrinje I i IV bili su lišeni slobode i prisilno odvedeni u zatočeničke objekte. Tomislav Šipčić, koji je u periodu od oko 22. maja 1992. do 10. septembra 1992. godine, dakle i u vrijeme zauzimanja Aerodromskog Naselja, obnašao funkciju komandanta “SRK”, nije sudski procesuiran. U ovom periodu počinjeni su brojni

¹⁵³ Sud BiH, Predmet br: X-KR-05/59, Pred Pretresnim vijećem, Tužilac protiv Radoja Lalovića i Soniboja Škiljevića, Presuda, 16. juni 2010.

¹⁵⁴ Sud BiH, Predmet br: S1 1 K 005589 11 Kžk (veza X-KRŽ – 05/59), Datum donošenja: 5. juli 2011, Predmet Tužilaštva BiH protiv Radoja Lalovića i Soniboja Škiljevića, Presuda Apelacionog vijeća.

¹⁵⁵ ICTY, Predmet br. IT-95-5/18-PT, Tužilac međunarodnog Suda protiv Radovana Karadžića, Treća izmijenjena optužnica, 27. oktobar 2009.

¹⁵⁶ ICTY, Predmet br. IT-09-92-PT, Tužilac međunarodnog Suda protiv Ratka Mladića, Četvrta izmijenjena optužnica.

¹⁵⁷ Supranote br. 28.

zločini kako u okupiranim tako i u dijelovima grada koji su držani pod opsadom. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava je 31. januara 2011. Tužiteljstvu BiH podnio krivičnu prijavu protiv Tomislava Šipčića zbog osnovane sumnje da je naredio, znao ili morao znati za zločine počinjene u periodu njegovog komandovanja "SRK".¹⁵⁸ Šipčićevi nasljednici na funkciji komandanta "SRK-a" Stanislav Galić (10. septembra 1992. - 10. augusta 1994) i Dragomir Milošević (12. augusta 1994. - 14. decembra 1995) pred ICTY-em optuženi su, na osnovu individualne krivične odgovornosti i odgovornosti nadređenog, za ubistvo, nehumana djela, koja nisu ubistvo (zločin protiv čovječnosti, čl. 5.) te za terorisanje i napade na civile (kršenje zakona i običaja ratovanja, čl. 3.) počinjene u dijelu grada koji je držan u opsadi.¹⁵⁹ Stanislav Galić je 2003. godine presudom Pretresnog vijeća oglašen krivim za zločine koje mu je Optužba stavljala na teret, te osuđen na 20 godina zatvora,¹⁶⁰ ali je presudom Žalbenog vijeća (2006) kazna preinačena u doživotni zatvor.¹⁶¹ Dragomir Milošević je presudom Pretresnog vijeća (2007) oglašen krivim za zločine koji mu se stavljaju na teret, te osuđen na kaznu zatvora u trajanju od 33 godine.¹⁶² Žalbeno vijeće poništilo je zaključke Pretresnog vijeća u pogledu granatiranja zgrade Bitas (22. augusta 1995) i tržnice Markale (28. augusta 1995), zbog, kako je isto vijeće utvrdilo, njegovog boravka na liječenju u Beogradu,¹⁶³ te je 12. novembra 2009. izreklo Drugostepenu presudu i smanjilo Miloševićevu kaznu na 29 godina zatvora.¹⁶⁴

¹⁵⁸ AIIZ, inv. br. 56/I-11, Krivična prijava protiv Tomislava Šipčića.

¹⁵⁹ ICTY, IT-98-29-I, Tužilac međunarodnog suda protiv Stanislava Galića, Optužnica, 26. mart 1999; ICTY, IT-98-29/1-PT, Tužilac međunarodnog suda protiv Dragomira Miloševića, Izmijenjena optužnica, 18. decembar 2006, par. 22-25.

¹⁶⁰ ICTY, IT-98-29-T, Pred Pretresnim, Galić, Presuda, 2003, IV Dispozitiv, par. 769-770.

¹⁶¹ ICTY, IT-98-29-A, Pred žalbenim vijećem, Tužilac protiv Stanislava Galića, 30. novembar 2006, XVIII Dispozitiv Presude.

¹⁶² ICTY, IT-98-29/1-T, Pred Pretresnim, Milošević, Presuda, 2007, V Dispozitiv, par. 1008.

¹⁶³ U vrijeme Miloševićeva odsustva, zbog liječenja nakon ranjavanja, u periodu od 6. augusta do 10. septembra 1995. godine, njegove dužnosti je preuzeo Čedomir Sladoje, (Presuda Žalbenog vijeća, par. 289), koji nije sudski procesuiran. Dragomir Milošević je za vrijeme ranjavanja na "ratištu u širem rejonu Zlatišta kod Sarajeva" 17. maja 1995. godine bio "profesionalni oficir Vojske Jugoslavije". Vidi: Čekić S. et al. 2010. 109.

¹⁶⁴ ICTY, IT-98-29/1-A, Pred žalbenim vijećem, Tužilac protiv Dragomira Miloševića, Presuda, 12. novembar 2009, XIII Dispozitiv Presude.

Odbrana generala “SRK-a” u navedenim predmetima je pokušala pokazati kako granate nisu došle iz pravca teritorije koja je bila pod kontrolom “SRK-a”, a masakr na improvizovanom nogometnom igralištu je samo jedan od primjera da se pokušaju osporiti činjenice utvrđene nakon istraga u kojima je ustanovljeno da je pravac dolaska granate bio jugoistok, s teritorije Lukevice.¹⁶⁵ U ekspertskom izvještaju vještaka odbrane za granatiranje u predmetu *Galić* tvrdi se kako je omjer ubijenih i ranjenih nerealan, tj. da je broj ubijenih relativno malen, u odnosu na broj ranjenih koji je “nenormalno velik”,¹⁶⁶ kao i da je “izvor minobacačkog položaja sa kojeg je ispaljena granata smješten u raspon između 300 i 400 metara u pravcu sjeveroistoka”,¹⁶⁷ što je suprotno svim dotadašnjim istragama vezanim za ovaj zločin.¹⁶⁸ Nakon što Pretresno vijeće u Predmetu *Stanislav Galić* nije prihvatilo zaključke Viličićeve “ekspertize”, u završnom podnesku odbrana Stanislava Galića priznaje da je granata ispaljena s teritorije pod kontrolom “SRK-a”, tvrdnjom da je “namjeravani cilj tog napada bio legitiman vojni cilj”, s obzirom na to da je u blizini parkinga prolazio sistem rovova,¹⁶⁹ ili da se u blizini nalazilo atomsko sklonište “kojeg su koristile snage Armije RBiH”. Većina Pretresnog vijeća u predmetu *Galić* smatra kako granate nisu pale blizu rovova, te da oni nisu bili namjeravani cilj napada, kao i da atomsko sklonište “nije bilo namjeravani cilj napada zato što se napadom minobacačkom granatom ovakvom objektu ne može nanijeti znatnija šteta, ako ga granata uopšte može oštetiti”, te da ovaj “incident (...) predstavlja primjer neselektivnog granatiranja civilnog stanovništva”.¹⁷⁰ Postupak protiv vrhovnog komandanta VRS-a i predsjednika RS-a Radovana Karadžića, te generala GŠ VRS-a Ratka Mladića je u toku, a u Optužnicu su, u sklopu dijela koji se odnosi na “incident granatiranja u Sarajevu”, uvrštena i

¹⁶⁵ Vidjeti poglavlje: Masakr na nogometnoj utakmici, 1. juni 1993.

¹⁶⁶ ICTY, IT-98-29-T, 7197, Defence’s submission pursuant to rule 94bis of expert report of Aleksandar Stamanović, Ph.D. Eng., Janko Viličić, Ph.D.Eng, Miroљjub Vukašinović, Ph.D.Eng., Expert Analysis of the “Shelling” cases, Belgrade, 2002. 30.

¹⁶⁷ Isto. 27. i 33.

¹⁶⁸ Rezultati svih dotadašnjih istraga pokazali su kako su granate ispaljene iz pravca jugoistoka, sa teritorije pod kontrolom “SRK”.

¹⁶⁹ Kroz cijelu Dobrinju bili su prokopani rovovi kojim su se kretali stanovnici naselja, u cilju sprečavanja još većeg broja žrtava, uslijed stalnih snajperskih i minobacačkih napada.

¹⁷⁰ ICTY, IT-98-29-T, Pred Pretresnim vijećem, *Galić*, Presuda, 2003, par. 381, 383. i 387.

masovna ubistva civila u naselju Dobrinja (počinjena 1. juna 1993, 12. jula 1993. i 4. februara 1994).¹⁷¹

Zaključak

Prema jednom od “šest strateških ciljeva srpskog naroda” koji se odnosio na podjelu Sarajeva na srpski i muslimanski dio, cijelo sarajevsko naselje Dobrinja bi trebalo pripasti “srpskom dijelu Sarajeva”. Angažovanje vojnih jedinica iz Savezne Republike Jugoslavije, kao i novoformiranog Sarajevsko-romanijskog korpusa, dovelo je do zauzimanja jednog dijela naselja, a “(...) očistiti širi rejon aerodroma” ili “potrati sve što je muslimansko”, kako su glasila naredbe komande Sarajevsko romanijskog korpusa ili funkcionera SDS-a, realizovano je na području Aerodromskog Naselja, Dobrinje IV i dijela Dobrinje I. Međutim, branitelji su pružili herojski otpor, te uspjeli odbraniti veći dio naselja, kao i deblokirati put koji je vodio prema ostalim dijelovima grada. Priznanje Radovana Karadžića kako su uspjeli osvojiti samo dva kraja Dobrinje, ali da glavni dio naselja, i pored vojne premoći, “nisu mogli uzeti”, ujedno je i priznanje braniteljima ovog naselja. Suočeno s blokadom, svakodneвно izloženo sistematskom, neselektivnom granatiranjem, snajperskom djelovanju, uz istovremeno uskraćivanje hrane, vode i brojnih drugih osnovnih egzistencijalnih uslova za život, stanovništvo Dobrinje je bilo prisiljeno na samoorganizaciju, a posebno fascinira “rađanje” brojnih institucija koje su učinile da, naročito u prvim fazama opsade, ovo sarajevsko predgrađe funkcionira kao mala komuna, neovisno o ostalim dijelovima grada. Blizina aerodromske piste imala je nešto drugačije značenje u kasnijim fazama opsade, u odnosu na period do jula 1992. godine, kada je naselje, nakon deblokade i prokopavanja sistema rovova koji su ga povezivali s ostalim dijelovima grada, preraslo u tranzitnu stanicu za sve one koji su pokušali izaći iz grada. Granatiranje civila u redovima za vodu, humanitarnu pomoć, na improvizovanim pijacama, nogometnim igralištima, stanovima i svim drugim mjestima u naselju bila

¹⁷¹ ICTY, Predmet br. IT-95-5/18-PT, Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića, Treća izmijenjena optužnica, 27. oktobar 2009; (Prilog G, Incident granatiranja u Sarajevu, str. 23); ICTY, Predmet br. IT-09-92-PT, Tužilac Međunarodnog suda protiv Ratka Mladića, Četvrta izmijenjena optužnica. (Prilog G, Incident granatiranja u Sarajevu, str. 44. Iako je u prvobitnim optužnicama protiv Mladića bio uvrđen i “incident granatiranja” od 12. jula 1993, prema Četvrtoj izmijenjenoj optužnici Mladić se ne tereti za ovaj zločin.

je svakodnevnica Dobrinje, ali karakteristična i za sve dijelove grada koji su pripadnici "Sarajevsko-romanijskog korpusa" držali u opsadi.

Ovo istraživanje obuhvatilo je zločine nad civilima prilikom zauzimanja Aerodromskog Naselja, Dobrinje IV i dijela Dobrinje I, kao i 12 lokacija masovnih ubistava civila u dijelu naselja koje je bilo u opsadi. Pripadnici "Sarajevsko-romanijskog korpusa" i vojne formacije iz Savezne Republike Jugoslavije u Aerodromskom Naselju ubile su po 5 članova iz porodica: Božinović, Džemidžić, Ibrahimagić, Šljivo i Tetarić. Na mnogim od navedenih lokacija istom granatom, u isto vrijeme i na istom mjestu ubijeni su članovi iz 9 porodica: Kruhić, Halilović, Ahmethodžić, Mehonić, Talić, Tvrtković, Spahić, Lončar i Ahmetagić. Iako je broj ubijenih u naselju mnogo veći, prema dosadašnjim istraživanjima evidentirano je 508 žrtava, za potrebe ovoga rada obrađeno je 113 žrtava u masovnim ubistvima.

Za zločine počinjene u dijelu grada koji su jedinice Sarajevsko-romanijskog korpusa držale u opsadi pravosnažno su osuđeni generali Sarajevsko-romanijskog korpusa /Vojske Jugoslavije Stanislav Galić (septembar 1992. - august 1994) i Dragomir Milošević (august 1994. - decembar 1995). Međutim, za period od aprila do septembra 1992. godine za zločine počinjene u dijelu grada koji je držan pod opsadom niko nije procesuiran ni pred nacionalnim ni pred međunarodnim sudovima nadležnim za zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava počinjene na području Republike Bosne i Hercegovine u vrijeme međunarodnog oružanog sukoba. Vrlo opsežne optužnice Tužiteljstva ICTY-a za cijelu Bosnu i Hercegovinu protiv Karadžića i Mladića su jedine u kojima se, djelimično i vrlo šturo, spominju zločini granatiranja i snajperskog djelovanja počinjeni u dijelu Sarajeva koji je bio pod opsadom u periodu do septembra 1992. Za zločine počinjene u zatočeničkom objektu Kula, gdje su, pored ostalih, bili zatočeni i civili iz Dobrinje, Sud BiH je, insistirajući na vrlo visoko postavljenim standardima dokazivanja "efektivne kontrole" nad podređenim, oslobodio optužbe Mandića, Lalovića i Škiljevića. Činjenica da mnogi počinitelji zločina o kojima je bilo govora u radu nisu sudski procesuirani, porodicama žrtava ne pruža ni najmanju satisfakciju, a planerima, naredbodavcima, izvršiocima i njihovim saučesnicima amnestiju, što ostavlja poruku budućim generacijama da je zločin ostao nekažnjen.

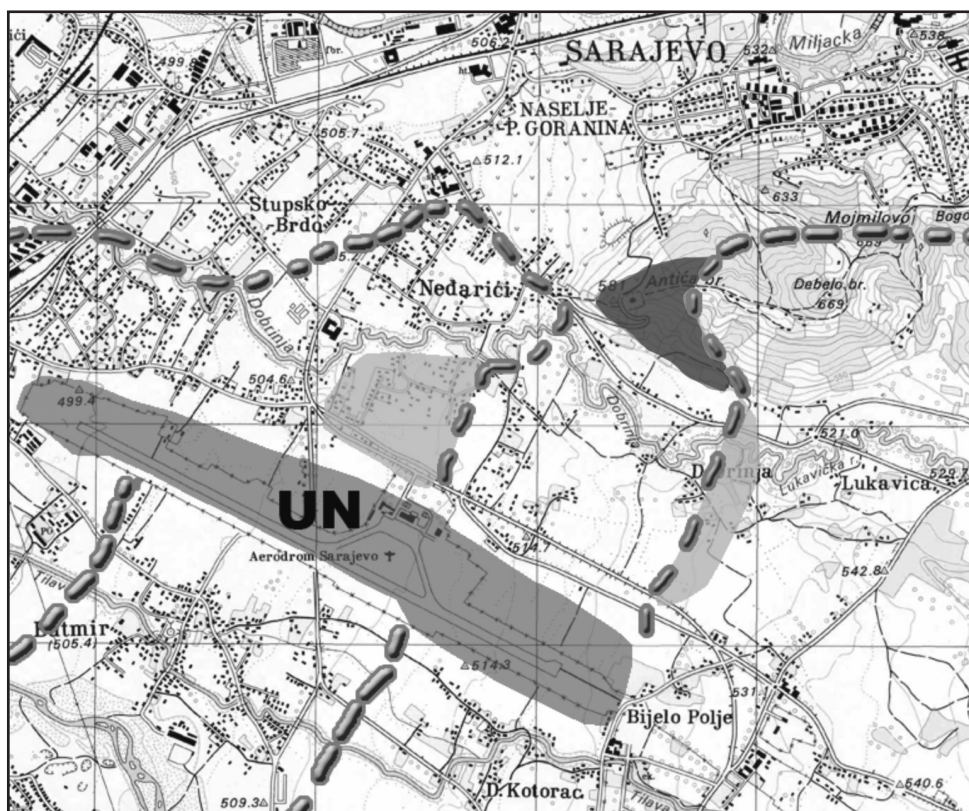
PRILOZI

(Prilog br. 1)

LINJE OPSADE DOBRINJE APRIL-JUNI 1992. GODINE
Autor karte: mr. Mesud Šadinlija

(Prilog br. 2)

LINJE OPSADE DOBRINJE (OD 12, tj. 29. JUNA 1992. DO KRAJA 1995)

Autor karte: mr. Mesud Šadinlija

Legenda:

- okupirana teritorija (svjetlo siva)
- oslobođena teritorija (tamno siva)
- teritorija pod kontrolom UNPROFOR-a (siva)

(Prilog br. 3)

Lokalitet: u automobilu, na putu od Ulice Žikice Jovanovića Španca (Vahide Maglajlić 13) do Bolnice Dobrinja

Vrijeme: 16. maj 1992. godine

U stanu u Ulici Žikice Jovanovića Španca (Vahide Maglajlić br. 13) od gelera granate ranjena je Zora Kruhić. Na automobil u kojem je sin Goran prevezio do bolnice pucano je iz pješadijskog naoružanja, kada su oboje ubijeni:

1. GORAN (Milanko) KRUHIĆ 1970 -1992.
2. ZORA (Nikola) KRUHIĆ 1946 -1992. (Goranova majka)¹⁷²

(Prilog br. 4)

Prilikom zauzimanja Aerodromskog Naselja pripadnici vojnih formacija iz SRJ, "Sarajevsko-romanijskog korpusa Vojske republike srpske" istjerali su iz podruma i ulaza stambenih zgrada i ubili 39 civila:¹⁷³

1. AGANOVIĆ (Mujo) ZUFER 1951-1992.
2. BILALOVIĆ (Avdo) NERMIN 1962-1992.
3. BOŽINOVIĆ (Ilija) DARKO 1969-1992. (Ilijin sin)
4. BOŽINOVIĆ (Milan) ILIJA 1943-1992. (Darkov otac)
5. ČAUŠEVIĆ (Halil) ŠUĆRIJA 1947-1992.
6. ČOLAKOVIĆ (Osman) AHMED 1950-1992.
7. DERVIŠEVIĆ (Ragip) RASIM 1914-1992.
8. DIBRANI (Bajruš) MURIS 1951-1992.
9. DŽEMIDŽIĆ (Emin) MEHO 1943-1992. (Mufidov otac)
10. DŽEMIDŽIĆ (Meho) MUFID 1967-1992. (Mehin sin)
11. FOČO (Mehmed) RAMIZ 1939-1992.
12. GUŠIMIROVIĆ (Redžo) FAHRUDIN 1946-1992.

¹⁷² AIIZ, inv. br. 005269. Podaci o žrtvi, 29. april 2002.

¹⁷³ Na ovom spisku se nalazi i pet pripadnika Teritorijalne odbrane R BiH, koji su se, u trenutku izvršenja zločina, našli u ulazima stambenih zgrada, te su zatočeni zajedno sa članovima svojih porodica. Pogledati definiciju civila u: Ujedinjene nacije, S/1994/674, 27. maj 1994, "Završni izvještaj komisije eksperata formirane u skladu sa Rezolucijom Savjeta bezbjednosti br. 780 (1992), par. 78; ICTY, IT-98-29-T, Pred Pretresnim, Galić, Presuda, 2003, par. 35 – 62. Pored ovih žrtava, u toku napada na drugi dio naselja, koji graniči sa Kvadrantom C-5 i Mahalom, u direktnim borbenim dejstvima, poginulo je još 28 boraca, pripadnika Teritorijalne odbrane R BiH.

---

13. HABUL (Džano) ISMET	1931 - 1992.
14. HADŽIBEGIĆ (Muhamed) KADIR	1947-1992. ¹⁷⁴
15. HODŽIĆ (Mehmed) HIMZO	1936-1992.
16. HUKIĆ (Suljo) HASAN	1943-1992.
17. IBRAHIMAGIĆ (Šučo) NUSRET	1957-1992. ¹⁷⁵ (Šućin sin)
18. IBRAHIMAGIĆ (Halim) ŠUĆO	1928 -1992. ¹⁷⁶ (Nusretov otac)
19. JAZVIN (Zahir) RAMO	1952-1992.
20. JURICA (Stanislav) MALIS	1943-1992.
21. KAPETANOVIĆ (Mahmut) SEAD	1938-1992.
22. KEZIĆ (Kruno) SLAVEN	1946-1992.
23. KOLJA (Alija) IBRAHIM	1938-1992.
24. KOMINLIJA (Juso) FIRUZ	1941-1992.
25. LATINOVIĆ (Ilija) VLADIMIR	1948-1992.
26. MIZDRAK (Suljo) FAHRUDIN	1938-1992. ¹⁷⁷
27. MORIĆ (Ismet) ASIM	1944-1992.
28. MULIĆ (Muharem) EMIR	1958 -1992.
29. MUSI (Rudolf) VOJKO	1947-1992.
30. RAMIĆ (Adil) EDINA ¹⁷⁸	1970-1992.
31. RUŽIČKA (Josip) KAZIMIR	1948-1992.
32. SELIMOVIĆ (Šaćir) FEHIM	1946-1992.
33. ŠLJIVO (Meho) ŠUĆRO	1954-1992. ¹⁷⁹ (Zejnin sin)
34. ŠLJIVO (Džafer) ZEJNA	1929-1992. (Šućrova majka)
35. ŠUTROVIĆ (Hasan) MIRSAD	1953-1992.
36. TETARIĆ (Ragib) ADNAN	1938-1992. ¹⁸⁰ (Samirov otac)

---

¹⁷⁴ Hadžibegić Kadir je bio pripadnik TO RBiH.

¹⁷⁵ Posmrtni ostaci Nusreta Ibrahimagića još uvijek nisu pronađeni. (ICRC, BAZ-102781-01).

¹⁷⁶ Posmrtni ostaci Šučće Ibrahimagića još uvijek nisu pronađeni. (ICRC, BAZ-102781-02).

¹⁷⁷ Mizdrak Fahrudin je bio pripadnik TO RBiH.

¹⁷⁸ Prema izjavi majke, Edina je ubijena 19. jula. Vidi: AIIZ, inv. br. 8-1730, Izjava: R. E., 28. januar 2012., ali se u Potvrdi o smrti (JKP. Gradska groblja Visoko, 1997, Izdao: Hamza Žujo), kao datum nasilne smrti navodi 21. juli 1992.

¹⁷⁹ Šljivo Šućro je bio pripadnik TO RBiH.

¹⁸⁰ Tetarić Adnan je bio potpredsjednik Koordinacionog odbora za Dobrinju i Aerodrom te jedan od utemeljitelja prvih oblika civilne vlasti u naselju pod opsadom. Fasciniran njegovim otporom, David M. Berman je knjigu *The War Schools of Dobrinja: Schooling Under Siege in a*

37. TETARIĆ (Adnan) SAMIR	1964-1992. ¹⁸¹ (Adnanov sin)
38. VATRIĆ (Mušan) ALIJA	1936-1992. ¹⁸²
39. VELJKOVIĆ DRAGOJE – BATAN	

(Prilog br. 5)

Lokalitet: Salvadora Aljendea br. 3 (Esada Pašalića br. 3), općina Novi Grad Sarajevo

Vrijeme masakra: 27. august 1992, 18.30 sati

Od rasprskavajućeg dejstva granate koja je eksplodirala na travnatoj površini ispred stambene zgrade u naselju Dobrinja II ubijeni su otac i sin:

40. HALILOVIĆ (Nazif) SALIH	1946-1992. (Redžin otac)
41. HALILOVIĆ (Salih) REDŽO	1977-1992. (Salihov sin)

Istom granatom ranjena su četiri civila: Džema Halilović (Redžina majka, a Salihova supruga), Šefkija Avdić, Zoran Marjanović i Safet Šatara (komšije porodice Halilović).¹⁸³

(Prilog br. 6)

Lokalitet: Smaje Hadžimusića (Trg zlatnih ljiljana 8-10); Novi Grad

Vrijeme masakra: 31. august 1992, 18.30 sati

Od rasprskavajućeg dejstva granate koja je eksplodirala na asvfaltnoj površini ispred stambene zgrade u naselju Dobrinja I ubijena su dva civila:

1. ČAKAR (Mehmed) ENVER	1955-1992.
2. TABAK (Mujo) AMELA	1981-1992.

Istom granatom ranjena su tri civila: Zulejha Tabak (Amelina sestra), Šemso Čolo i njegova kćerka.¹⁸⁴

Sarajevo Community posvetio liku i djelu Adnana Tetarića. Vidi: Berman D. M. 2005. 2.

¹⁸¹ Tetarić Samir je bio pripadnik TO RBiH.

¹⁸² Vatrić Alija je bio pripadnik TO RBiH.

¹⁸³ AIIZ, inv. br. 7-1702 i 7-1703.

¹⁸⁴ AIIZ, inv. br. 7-918, 7-1277.; *Oslobođenje*, 1. 9. 1992. 1.

(Prilog br. 7)

Lokalitet: Oktobarske revolucije 9/IV (Dobrinjske bolnice 8/IV);

Vrijeme masakra: 6. oktobar 1992, 10.00 sati

Od rasprskavajućeg dejstva granate koja je eksplodirala u stanu porodice Ahmethodžić, u naselju Dobrinja II, ubijeni su sin i majka:

AHMETHODŽIĆ (Suljo) ELVIS   1983-1992.

AHMETHODŽIĆ (Fehim) FATIMA   1958-1992.

Istom granatom ranjen je Suljo Ahmethodžić (Elvisov otac, a Fatimin suprug).¹⁸⁵

(Prilog br. 8)

Lokalitet: Omladinske radne brigade 5 – Gimnazija Dobrinja; Dobrinja II;

Vrijeme masakra: 27. februar 1993, 12.00 sati

Od rasprskavajućeg dejstva dvije granate koje su eksplodirale na pločniku u naselju Dobrinja II, ubijeno je dvoje djece:

MALEŠEVIĆ (Duško) MIRJANA   1977-1993.

POLJO (Meho) SAMIR   1976-1993.¹⁸⁶

(Prilog br. 9)

Lokalitet: Trg djece Dobrinje - parkiralište Dobrinja III B

Vrijeme masakra: 1. juni 1993, 10.20 sati

Iz pravca Lukavice, teritorije koja je bila pod kontrolom "SRK-a", ispaljene su dvije granate, koje su eksplodirale na improvizovanom nogometnom igralištu u naselju Dobrinja III. Ubijeno je 11 civila, ali je od teških povreda, nakon izvjesnog vremena, smrt nastupila za još dva civila. Ukupno je ubijeno 13 civila.¹⁸⁷

1. BAJRAKTAREVIĆ (Asim) ATIF   1951-1993.

---

¹⁸⁵ AIIZ, inv. br. 7-839 i 7-1278.

¹⁸⁶ AIIZ, inv. br. 7-852 i 7-1280.

¹⁸⁷ Na spomen-obilježju, postavljenom na mjestu zločina, stoji da je ubijeno 26 civila. U raspoloživim izvorima nismo otkrili identitet još dvije žrtve.

-
2. GOJAK (Šemso) ALIJA	1956-1993.
3. MIRVIĆ (Adil) ADNAN	1975-1993.
4. MULAHEMETOVIĆ (Omer) KEMAL ¹⁸⁸	1976-1993.
5. OSADČIJ (Anton) DRAGAN	1966-1993.
6. RAMIĆ (Rasim) REFIK	1941-1993.
7. RAZIĆ (Salko) JUSUF	1958-1993.
8. SELMANOVIĆ (Amir) ADEL	1979-1993.
9. ŠABANIĆ (Derviš) MUNIR	1944-1992.
10. ŠOLAJA (Vladimir) DANIJEL ¹⁸⁹	1981-1993.
11. TREBO (Muhamed) DAMIR	1965-1993.
12. ZAGORICA (Muhamed) ASIM	1953-1993.
13. ŽIŽIĆ (Krunoslav) MARKO	1982-1993.

Istom granatom ranjeno je 112 civila: Halid Adrović, Mirsad Agić, Baša Antić, Rusmir Arslanagić, Edo Avdić, Sead Bajić, Zoran Barišić, Jakov Baskarada, Lejla Beglerović, Senad Bešić, Štefo Bihorac, Sead Bojić, Lazar Bošnjak, Nermin Brkić, Vahid Burbegović, Emina Cocalić, Samir Curić, Rešo Cvjetanović, Edhem Čankušić, Samir Čamo, Smail Čelebić, Zaim Čišić, Muamer Čorambegović, Adnan Demić, Osman Džaferović, Mehmed Džino, Ahmet Fazlić, Ismet Fazlić, Rešo Fetahović, Ivica Franković, Hamdija Gašaj, Mirsad Gaši, Nermin Gavranović, Omer Hadžiabdić, Vehid Hajro, Hamdija Halilović, Kemal Halilović, Ismet Hamza, Tema Hamza, Hamdija Hatibović, Selvedin Hodžić, Muamer Hrđić, Edhem Hrustemović, Hamdo Huskić, Nezir Huskić, Akif Imamović, Haris Imamović, Jasmin Imamović, Enes Islamović, Nermin Jačević, Vladimir Jakšić, Rašid Jamaković, Džema Januzi, Jasminko Jašar, Džemo Kadrić, Zufer Kadrić, Asim Kalafat, Kalamujić Emir, Trle Kasim, Miodrag Katonić, Raif Kožo, Subhin Krajčin, Amir Kravić, Ramiz Krupalija, Davor Krvavac, Hajrudin Ligata, Ljubaš Mišo, Mithat Malićbegović, Adnan Manko, Muhamed Mrđić, Jusuf Mutapčić, Muamer Mutapčić, Ferid Muzači, Muhamed Omerbegić, Enver Oglečevac, Omer Oglečevac, Almir Oglečevac, Azem Omeragić, Senad Omičević, Fadil Osmanović, Miroslav Pajić, Jakub Paskarada, Goran Perišić, Miroslav Prpić, Izet Radača, Robert Resner, Almedin Rovčanin, Hasan Sahat, Radivoje Samardžija, Amir Smajić, Nermin Smajić,

---

¹⁸⁸ Kemal Mulahmetović je u ovom masakru teško ranjen, a smrt je nastupila 5. juna 1993.

¹⁸⁹ Danijel Šolaja je također teško ranjen, a smrt je nastupila 27. augusta 1993.

Muamer Solak, Nusret Srežović, Adnan Suljagić, Nedim Šandal, Damir Šetković, Izet Škulj, Zlatan Šteković, Vladimir Šolaja, Ivica Tahirović, Miodrag Tolić, Kemal Trampa, Salem Trampa, Jasmin Turan, Džemal Varatanović, Nedeljko Vasić, Vukoje Vujinović, Vukojica Vussinova, Esad Zahirović, Eldin Zornić, Elmir Zornić, Faruk Zukić.¹⁹⁰

(Prilog br. 10)

Lokalitet: Cane Babovića (Hakije Turajlića 37); Novi Grad

Vrijeme masakra: 12. juli 1993, 15.27 sati

Iz pravca Nedžarića – sjeverne Ilidže, teritorije koja je bila pod kontrolom “SRK-a”, ispaljena je granata koja je eksplodirala na asfaltnoj površini ispred porodične kuće Mujezinović, u naselju Dobrinja, kvadrant C-5, gdje su civili čekali u redu za vodu. Ubijeno je 12 civila, ali je od teških povreda nekoliko sati nakon ranjavanja smrt nastupila za još dva civila. Ukupno je ubijeno 14 civila:

1. JELOVAC (Selim) ILHAM 1976-1993.¹⁹¹
2. KIRLIĆ (Fejsal) AJDIN 1977-1993.
3. KNEHTL (Dragutin) VINKA 1932-1993.¹⁹²
4. MATIĆ (Drago) LJILJANA 1972-1993.
5. MEHONIĆ (Rasim) NEDŽIBA 1960-1993.
(Rahimina kćerka i Sedaetina sestra)
6. MEHONIĆ (Juso) RAHIMA 1933-1993.
(Nedžibina i Sedaetina majka)
7. MEHONIĆ (Rasim) SEDAETA 1961-1993.
(Rahimina kćerka i Nedžibina sestra)
8. MIĆANOVIĆ DRAGICA 1930-1993.
9. SELIMOVIĆ (Nasuf) SULEJMAN 1929-1993.

¹⁹⁰ ICTY, IT-98-29-T, Pred Pretresnim, Galić, Presuda, 2003, par. 380-387; AIIZ, inv. br. 7-930, 7-858, 7-857, 7-1044, 7-1162, 7-1041, 7-946 i 7-1248, 7-1283. Hirurški protokol Bolnice *Dobrinja*, 1. juni 1993.

¹⁹¹ Ilham Jelovac je na ovoj lokaciji teško ranjen, ali je na putu do bolnice nastupila smrt.

¹⁹² Vinka Knehtl je na ovoj lokaciji teško ranjena, a smrt je nastupila u Bolnici Koševo, nekoliko sati nakon ranjavanja. Vinkin suprug Štefan Knehtl je, nepune dvije godine nakon ovog masakra, 21. juna 1995, ubijen gelerom granate, ispred svoje zgrade u Ulici Janka Jolovića. Vidi: Lokacija br. 13.

10. SIMIĆ (Borisav) ZORKA 1939-1993.
11. TALIĆ (Šaban) IBRAHIM 1916-1993. (Enisin suprug)
12. TALIĆ (Uzeir) ENISA 1946-1993. (Ibrahimova supruga)
13. TVRTKOVIĆ (Ivan) JASMINKA 1944-1993. (Stelina majka)
14. TVRTKOVIĆ (Vladimir) STELA 1968-1993. (Jasminkina kćerka)

Istom granatom ranjeno je 16 civila: Majda Alihodžić, Kasim Čaušević, Izet Čolaković, Manojlo Dangubić, Sadeta Dervišević, Senija Dizdarević, Mirsad Džanković, Hamid Đozo, Derviš Fazlić, Husein Grebić, Fehma Kurić, Rasim Mehonić (Rahimin suprug i Nedžibin i Sedaetin otac), Ahmed Milić, Džulsuma Mršović, Enver Taslaman i Enes Turan.¹⁹³

(Prilog br. 11)

Lokalitet: Oslobođilaca Sarajeva br. 8

Vrijeme masakra: 4. februar 1994, 11.30 sati

Iz pravca Lukavice, teritorije koja je bila pod kontrolom “SRK-a”, ispaljene su tri granate koje su eksplodirale u parku u naselju Dobrinja I, gdje je u redu za humanitarnu pomoć i na improviziranoj pijaci na licu mjesta ubijeno osam civila. Od teških povreda sljedećeg dana smrt je nastupila za još jednog civila.

Ukupno je ubijeno devet civila, od kojih dvoje djece:

1. BALIČEVAC (Nezir) SAIDA 1976-1994.
2. HEBIBOVIĆ (Salko) OSMAN 1920-1994.¹⁹⁴
3. KOLAR (Šećo) EMIN 1937-1994.
4. MUSTAGRUDIĆ (Šaban) ENVER 1942-1994.
5. PRIBINJA (Adem) MUŠKIJA 1959-1994.
6. ŠITO (Asim) AIŠA 1954-1994.
7. SPAHIĆ (Ibro) MIRSAĐ 1970-1994. (Selmin brat)
8. SPAHIĆ (Ibro) SELMA 1984-1994. (Mirsadova sestra)
9. TENŽERA (Gradimir) JADRANKA 1963-1994.

Istom granatom ranjeno je 18 civila: Refka Baličevac (Saidina majka),

¹⁹³ Vidjeti napomenu 110; AIIZ, inv. br. 7-860, 7-1163, 7-1193, 7-1251, 7-1284; Opšta bolnica *Dobrinja*, Sarajevo; Hirurška ambulanta, “Usljed granatiranja u redu za vodu, Kvadrant C-5; Pumpa za vodu”; *Oslobođenje*, 14. juli 1993. 7 i 20. juli 1993. 7.

¹⁹⁴ Osman Hebibović je teško ranjen, a smrt je nastupila sljedećeg dana (5. februara 1994).

Pero Barešić, Fuad Begić, Zumreta Džanko, Jadranka Ekmečić, Eldar Hafizović, Šefko Halilović, Sevdá Hasanović, Šefko Hadžibegić, Vezira Jabučar, Zahida Kadrić, Sabahudin Ljuša, Rajko Maksimović, Refik Memićević, Atif Mušanović, Azra Omerspahić, Refik Sokolar i Fata Spahić.¹⁹⁵

(Prilog br. 12)

Lokalitet: Marka Oreškovića do br. 12 (OŠ *Skender Kulenović*)

Vrijeme masakra: 18. juni 1995, 11.40 sati

Iz pravca dijela Nedžarića, koji je bio pod kontrolom “SRK-a”, ispaljena je granata, koja je eksplodirala na zid ranije zapaljene Osnovne škole *Simon Bolivar* (sada: OŠ *Skender Kulenović*), gdje su se nalazili civili koji su čekali u redu za vodu. Ubijeno je sedam civila:

1. ČIZMIĆ (Sulejman) KENAN 1976-1995.
2. IMAMOVIĆ (Hasan) REŠAD 1952-1995.
3. KADIĆ (Mustafa) IZET 1932-1995.
4. LONČAR (Alija) NURA 1935-1995.
5. LONČAR (Hasan) SAFET 1933-1995.
6. MEHMEDOVIĆ (Meho) SULEJMAN 1946-1995.
7. SIJERČIĆ (Ahmet) BAHRIJA 1942-1995.

Istom granatom ranjeni su: Vladimir Milojević (1932), Mutimir Mijušković (1935), Edin Smajić, Muniba Alić (1936), Afan Kalabić (1950), Bosa Šućur, Muharem Misrić (1932), Suada Sinanović (1945), Hasnija Begić (1944), Emira Nović (1925), Omer Mušanović (1966) i Azra Šišić (1950).¹⁹⁶

(Prilog br. 13)

Lokalitet: Janka Jolovića br. 4 (Mustafe Kamerića br. 4)

Vrijeme masakra: 21. juni 1995, 19.00 sati

Iz pravca Gavrića Brda, teritorije koja je bila pod kontrolom “SRK-a”, ispaljena je granata koja je eksplodirala na asfaltnoj površini između navedenih ulica u naselju Dobrinja II. Ubijeno je šest civila:

¹⁹⁵ AIIZ, 7-1271, 7-1272, 7-871, 7-870, 7-938, 7-1068, 7-1263, 7-1281, 7-1282 i 7-1286, 7-1273.

¹⁹⁶ Vidi napomene: 127. i 128.; AIIZ, 7-1725, 7-1268, 7-894, 7-942 i 7-1287.

1. BRKIĆ (Alija) MEHO 1928-1995.
2. BUKVA (Ramo) AIDA 1984-1995.
3. KNEHTL (Jože) ŠTEFAN 1925-1995.
4. LENDO (Fehim) FERID 1966-1995.
5. SADIKOVIĆ (Huso) ĆAMIL 1939-1995.
6. SADIKOVIĆ (Šefket) MIRSAD 1955-1995.

Istom granatom ranjeno je 15 civila: Eldin Ćurevac (1981), Kimeta Hot, Husein Humić (1953), Zumreta Kalamujić (1977), Azemina Karahožić (1947), Kristina Kašić (1991), Zdenka Kujača (1932), Fatima Lilić (1947), Samir Mehunić (1977), Sead Mustagrudić (1975), Adnan Pavlović (1983), Zvezdana Stojković (1974), Devla Šabanija (1955), Bosiljka Tomić (1939) i Kenan Voloder (1981).¹⁹⁷

(Prilog br. 14)

Lokalitet: Dobrinja III - Trg djece Dobrinje

Vrijeme masakra: 25. juni 1995, 21.00 sati

Pripadnici "SRK-a" ispalili su granatu koja je eksplodirala ispred stambene zgrade u naselju Dobrinja III. Ubijeno je dvoje djece:

1. EFICA (Ahmet) NIHAD 1979-1995.
2. KRŽILO (Ferid) ADNAN 1982-1995.

Istom granatom ranjeni su: Marko Jašar, Adis Kajanija i Mirza Pita.¹⁹⁸

(Prilog br. 15)

Lokalitet: Omladinskih radnih brigada br. 4

Vrijeme masakra: 1. juli 1995.

Pripadnici "SRK-a" su sa položaja u Nedžarićima ispalili granatu koja je eksplodirala u stan porodice Ahmetagić, od čega su ubijena dva civila (supružnici):

1. AHMETAGIĆ (Orhan) HASIBA 1946-1995.

---

¹⁹⁷ AIIZ, inv. br. 7-1725, 7-1154, 7-894, 7-1177 i 7-942; 7-1290. *Oslobođenje*, 22. 6. 1995. 1.

¹⁹⁸ AIIZ, inv. br. 7-895, 7-1289. *Oslobođenje*, 26. VI 1995. 1; 27. VI 1995. 11.

2. AHMETAGIĆ (Latif) MUJO 1938-1995.¹⁹⁹

Istom granatom ranjena su njihova djeca: Sabina Ahmetagić (1975) i Said Ahmetagić (1973).

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ)

- Podaci o žrtvi: Obrazac br. 1 (Šifra “0-1”); Obrazac A. “Osnova za usmjereni orijentacioni intervju”, Izvod iz matične knjige rođenih, Izvod iz matične knjige umrlih, Potvrda o smrti uz ljekarski izvještaj o uzroku smrti, Potvrda pokopnog društva o ukopu, Obrazac E. “Masovni zločin. Masovna ubistva i ranjavanja”;
- Izjave svjedoka Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Dio dokumentacije Ministarstva unutrašnjih poslova RBiH (MUP RBiH), Centar Službi bezbjednosti Sarajevo (CSB Sarajevo).
- Dio dokumenatacije Ministarstva unutrašnjih poslova Srpske republike BiH, Stanica javne bezbjednosti Ilidža (SJB Ilidža).
- Armija RBiH,
- Glavni štab Vojske Srpske republike BiH - Vojske Republike Srpske
- Sarajevsko-romanijski korpus.
- Srpska demokratska stranka (SDS)
- Krivična prijava protiv Tomislava Šipčića upućena Tužiteljstvu BiH.

---

¹⁹⁹ AIIZ, inv. br. 7–895, 1288. *Oslobođenje*, 3. juli 1995. 7.

Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine – AFBiH

- Regionalni štab Teritorijalne odbrane (RŠTO).

Sud Bosne i Hercegovine – Sud BiH

- Predmet br: X-KR-05/58, Sarajevo, 18. juli 2007, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Momčila Mandića, Prvostepena presuda.
- Predmet br. X-KRŽ-05/58, 1. septembra 2009. godine, Tužilaštvo BiH protiv Momčila Mandića, Drugostepena presuda.
- Predmet br: X-KR-05/59, Pred Pretresnim vijećem, Tužilac protiv Radoja Lalovića i Soniboja Škiljevića, Prvostepena presuda, 16. juni 2010.
- Predmet br. S1 1 K 005589 11 Kžk (veza X-KRŽ-05/59), 5. juli 2011, Predmet Tužilaštva BiH protiv: Radoja Lalovića i Soniboja Škiljevića, Presuda Apelacionog vijeća.

International Criminal Tribunal of the former Yugoslavia – ICTY

- IT-95-5/18-PT, Tužilac međunarodnog Suda protiv Radovana Karadžića, Treća izmijenjena optužnica, 27. oktobar 2009.
- IT-09-92-PT, Tužilac međunarodnog Suda protiv Ratka Mladića, Četvrta izmijenjena optužnica, 16. decembar 2011.
- IT-98-29-I, Tužilac međunarodnog suda protiv Stanislava Galića, Optužnica, 26. mart 1999.
- IT-98-29-T, Pred Pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Stanislava Galića, Presuda i mišljenje, 5. decembar 2003.
- IT-98-29-A, Pred žalbenim vijećem, Tužilac protiv Stanislava Galića, 30. novembar 2006.
- IT-98-29/1-PT, Tužilac međunarodnog suda protiv Dragomira Miloševića, Izmijenjena optužnica, 18. decembar 2006.
- IT-98-29/1-T, Pred Pretresnim vijećem III, Tužilac protiv Dragomira Miloševića, Presuda, 12. decembar 2007.
- IT-98-29/1-A, Pred žalbenim vijećem, Tužilac protiv Dragomira Miloševića, Presuda, 12. novembar 2009.
- IT-94-1-A, Pred Žalbenim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Presuda, 15. juli 1999.
- IT 03-69, Tužilac protiv Jovice Stanišića i Franka Simatovića, Ekspertski izvještaj, Donia Robert J. 2008. *Izvodi iz govora u Skupštini Republike Srpske 1992-*

1996. Ann Arbor: Center for Russian and East European Studies, University of Michigan.

- IT-98-29-T, Defence's submission pursuant to rule 94bis of expert report of Aleksandar Stamanović, Ph.D. Eng., Janko Viličić, Ph.D.Eng, Mirosljub Vukašinić, Ph.D.Eng., Expert Analysis of the "Shelling" cases, Belgrade, 2002.
- Informativni izvještaj, Richard J. Higgs, Izvještaj o incidentima otvaranja minobacačke vatre na području Sarajeva od 8. novembra 1994. i 18. juna 1995, 21. decembar 2006.
- Crater Analysis, Subject: Mortar Attack at Dobrinja, June the 1st at 10H20B, B. Houdet, Captain, HQ COY, SHQ Sarajevo; United nations – Security Council, S/1994/674/Add.2 (Vol. III), 28 Decembar 1994, Incident study report regarding mortar shelling Dobrinja, Sarajevo on 1 June 1993: investigation; Prepared by: Members od Canada's Contributed Personnel to the Commision of Experts.
- Dio dokumentacije MUP-a R BiH, CSB Sarajevo.
- Izjave svjedoka ICTY.
- Arhiv presretnutih telefonskih razgovora.

Viši regionalni sud Düsseldorf

- Presuda protiv Nikole Jorgića, 13. august 1999, Düsseldorf Ovjereni prevod stalnog sudskog tumača za bosanski i njemački jezik - Vesne Grdić.

Ujedinjene nacije (UN)

- United Nations – Security Council
- UN Commision of Experts (1992 – 1994).

Office of the High Representative (OHR) –Ured visokog predstavnika

- *Arbitražna odluka za Dobrinju I I IV*, Arbitar: Diarmund P. Sheridan, 17. april 2001.

Komisija za ljudska prava pri Ustavnom sudu BiH

<http://www.hrc.ba/commission/bos/default.htm>

- Dom za ljudska prava za Bosnu i Hercegovinu, Predmet br. CH/00/5738, Federacija Bosne i Hercegovine protiv Republike Srpske, *Odluka o brisanju*, 8. april 2002.

International Committee of the red Cross (ICRC)

<http://www.icrc.org/>

- List of names (Last update: 30 May 2012)

b) Objavljeni izvori

- Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007. 2008. Sarajevo: Institut za istraživanje zočina protiv čovječnosti i međunarodnog prava,
- Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. Nacionalni sasatav stanovništva. Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991. *Statistički bilten br. 234*. 1993. Sarajevo: Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine.
- Zapisnik sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovni održane 12. maja 1992. godine u Banjoj Luci, u: Donia J. Robert, Dizdarević Srđan, Perićević Slavko, Alić Sinan /uređivački kolegij/. 2007. *Ja sam za ratnu opciju*. Tuzla: Fondacija “Istina, Pravda, Pomirenje”.
- Ratni zločini u Bosni i Hercegovini. Izvještaji: Amnesty International i Helsinki Watch od početka rata u BiH do rujna 1993. ur. Milena Beader et. al. 1993. Zagreb: Antiratna kampanja, Hrvatska, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava.

c) Novine

- *Dani*, Sarajevo
- *Glas srpski*, Banja Luka
- *Oslobođenje*, Sarajevo

d) Internet

- <http://www.icty.org/>
- http://www.iccnw.org/documents/AI_Ger.pdf
- <http://www.os-sk.edu.ba/historijat.php>
- http://gdobrinja.edu.ba/cms/index.php?option=com_content&view=article&id=89&Itemid=56
- <http://www.sakud.com.ba/kud/dobrinja.htm>
- <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/200104/10425-007-pubs-sar.htm>
- http://www.Ohr.int/print/?content_id=30693

- <http://www.hrc.ba/database/decisions>
- <http://www.icrc.org/>

LITERATURA

- Ajnadžić Nedžad. 2002. *Obrana Sarajeva*. Sarajevo: ITD Sedam.
- *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*. ur. Biserko Sonja. 2006. Beograd: Helsinški komitet za ljudska prava u Srbiju.
- Bećirović Hajriz. 2003. *Dobrinjska ratna drama*. Sarajevo: Jedinствена organizacija boraca BiH “Unija veterana”.
- Begić Kasim. 1997. *Bosna i Hercegovina od Vencove misije do Daytonskog mirivnog sporazuma (1991-1996)*. Sarajevo: Bosanska knjiga.
- Berman David M. 2004. *Heroji Treće gimnazije: Ratna škola u Sarajevu 1992-1995*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Berman David M. 2005. *The War Schools of Dobrinja: Schooling Under Siege in a Sarajevo Community*. Pittsburgh: The Carl Beck Papers in Russian and Est European Studies.
- Čekić Smail. 2004. *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – planiranje, priprema, izvođenje*. Knjiga I i II. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Čekić Smail, Šestanović Muhamed, Karović Merisa, Mastalić Košuta Zilha. 2010. *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Čekić Smail. 2011. *Praksa Međunarodnog suda pravde. Pravna ili politička? – Predmet: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*. u: “Genocid u Bosni i Hercegovini: posljedice presude Međunarodnog suda pravde, zbornik radova Međunarodne naučne konferencije održane 10. i 11. jula 2009. godine u Potočarima (Srebrenica), Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Diklić Davor. 2004. *Teatar u Ratnom Sarajevu 1992-1995. Svjedočanstva*. Sarajevo – Zemun: Kamerni teatar 55 – Most Art.
- Donia Robert J. 2006. *Sarajevo – Biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Gjelten Tom. 1995. *Sarajevo Daily. A City and its Newspaper under Siege*. New York: HarperCollins Publishers.

- Hajir Youssef. 2009. *Bolnica Dobrinja: Monografija*. Sarajevo: EDIS 1981.
- Hamzić Muharem. 2004. *Dobrinjska tvrđava*. Sarajevo: Općina Novi Grad.
- Holbrooke Richard. 1998. *Završiti rat*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Karavelić Vahid, Rujanac Zijad. 2009. *Sarajevo: Opsada i odbrana – Siege and Defense 1992-1995*. Sarajevo: Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu.
- Lučarević Kerim Doktor. 2000. *Bitka za Sarajevo: Osuđeni na pobjedu*. Sarajevo: TZU.
- Macić Bećir. 2001. *Zločin protiv mira*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Mann Carol. 2006. *Kućne amazonke: Otpor žena iz Dobrinje, predgrađa Sarajeva*. Sarajevo: Svjetlost.
- Milanović Ante. 2007. *Prehrana Sarajeva u opsadi 1992-1995*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Novalić Dario. 1992. “Umrijeti na Dobrinji”. u: *I oni brane Sarajevo*. /ur. Željko Špec i Zrinka Ilić/. Sarajevo: Informativni centar “Večernjih novina”, august 1992.
- Novalić Dario. 1992. “Komšija bliži od brata. Civilna zaštita na Dobrinji”. u: *I oni brane Sarajevo*. /ur. Željko Špec i Zrinka Ilić/. Sarajevo: Informativni centar “Večernjih novina”, august 1992.
- Omerčić Edin. 2008. “Reintegracija Sarajeva”. *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva*, br. 6/2008. Sarajevo: Muzej Sarajeva.
- Omerović Enis. 2010. “Utvrđivanje odgovornosti Ujedinjenih nacija kroz prikaz pojedinih aspekata djelovanja u i prema Bosni i Hercegovinu u periodu 1992-1995.” *Korak* /ur. A. Džanić/.
- Omerović Enis. 2011. “Međunarodni vojni tribunal u Nirnbergu”. Sarajevo: *Glasnik Rijaseta IZ u BiH*, br.3-4, mart-april 2011.
- Prstojević Miroslav et. al. 1994. *Sarajevo, ranjeni grad*. Ljubljana: DAG Grafika. Ideja.
- Rujanac Zijad. 2003. *Opsjednuti grad Sarajevo*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.
- Silber Laura, Little Allan. 1996. *Smrt Jugoslavije*. Opatija: Otokar Keršovani.
- Simms Brendan. 2003. *Najsramniji trenutak: Britanija i uništavanje Bosne*. Sarajevo – Beograd: Buybook – Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Šehić Nusret. 2003. *Dnevni zapisi o životu u Sarajevu pod četničkom opsadom tokom 1992- i 1993. godine*. Sarajevo: Rabić.

- Šadinlija Mesud. 2010. *Za Sarajevo, za Bosnu svoju: Od 13. Novosarajevske do 111. Viteške brdske brigade*. Sarajevo: Udruženje "1. Slavna – 111. Viteška brigada".
- Šadinlija Mesud. 2008. *Prvi korpus ARBiH: Nastanak i razvoj 1992-1995*. Sarajevo: Ministarstvo za boračka pitanja Kantona Sarajevo.
- Vesnić Smail. 1996. "Ratni nastavni centar Dobrinja", *Naša škola, Časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, godina XLIII broj 1, Sarajevo: Savez društva prosvjetnih radnika BiH.

Summary

CRIMES AGAINST CIVILIANS IN THE SARAJEVO SUBURB DOBRINJA

According to one of the "six strategic aims of the Serb people" which referred to the division of Sarajevo into a Serb and a Muslim part, the whole of the Sarajevo suburb Dobrinja was supposed to belong to the "Serb part of Sarajevo". The actions of military units from the Federal Republic of Yugoslavia, and the newly formed Sarajevo-Romanija Corps, brought about to the conquest of one part of the suburb, and the orders of the Sarajevo-Romanija Corps command or the officials of the Serb Democratic Party to "(...) cleanse the broader area around the airport" or "trample over everything which is Muslim" were realized in the areas of the Airport Settlement, Dobrinja IV and parts of Dobrinja I. However, the defenders put up a heroic resistance and managed to defend the greater part of the settlement, as well as to de-block the road which led to the other parts of the city. The acknowledgment of Radovan Karadžić that they managed only to take two ends of Dobrinja, but that the main part of the settlement, despite the military supremacy, "could not be taken", is at the same time a recognition to the defenders of this settlement. Faced with a blockade, daily exposed to the systematic, unselective shelling, sniper fire, at the same time being denied food, water and other existential conditions for life, the population of Dobrinja was forced to organize themselves and what seems especially fascinating is the "birth" of numerous institutions which enabled that, particularly during the first stages of the siege, this Sarajevo suburb functions like a

small commune, independently from other parts of the city. The proximity of the airport had a somewhat different significance in the latter stages of the siege, compared to the period until July of 1992, when the settlement, after the de-blockade and digging of a system of trenches which connected it with other parts of the city, it grew into a transit station for all those who tried to exit the city. The shelling of civilians in queues for water, humanitarian aid, in improvised markets, football pitches, flats and all other areas in the settlement was a part of every day life in Dobrinja, but was also characteristic for all other parts of the city which were besieged by members of the Sarajevo-Romanija corps.

This research encompassed the crimes committed against civilians during the conquest of the Airport Settlement, Dobrinja IV and parts of Dobrinja I, as well as 12 locations of mass killings of civilians in the area of the settlement which was under siege. Members of the Sarajevo-Romanija corps and military formations from the Federal Republic of Yugoslavia killed in the Airport Settlement 5 members from each family of Božinović, Džemidžić, Ibrahimagić, Šljivo and Tetarić. On many of the mentioned locations with the same grenade, at the same time and same place, nine members of the families Kruhić, Halilović, Ahmethadžić, Mehonić, Talić, Tvrtković, Spahić, Lončar and Ahmetagić were killed. Even though the number of killed people in the settlement is much bigger, according to previous research 508 victims were recorded, for this paper 113 victims in mass killings were considered.

For crimes committed in the parts of the city which were besieged by the Sarajevo-Romanija corps generals of the Sarajevo-Romanija corps/Yugoslav Army were validly sentenced; Stanislav Galić (September 1992 – August 1994) and Dragomir Milošević (August 1994 – December 1995). However, for the period from April to September 1992, for crimes in the besieged parts of the city, no one was processed in front of the national or international courts authorized for dealing with crimes against humanity and international law committed on the territory of Bosnia and Herzegovina during the time of the international armed conflict. The ICTY's very extensive indictments of Karadžić and Mladić for the whole of Bosnia and Herzegovina are the only ones which only partially and weakly mention the crimes of shelling and sniper fire which were committed in the parts of Sarajevo held under siege until September 1992. For crimes committed in the prisoner tower Kula, where, amongst others, the civilians from Dobrinja were held, the Court of Bosnia and Herzegovina, insisting on very high standards of proving "effective control" over the subjects, acquitted Mandić, Lalović and Škiljević. The fact that many individuals who committed crimes mentioned in this paper were not legally processed, does not provide the families of victims even the

smallest satisfaction, and the fact that the planners, commanders, ex-ecutors and their accomplices received amnesty from their crimes sends a message to future generations that crime remained unpunished.

Key words: Sarajevo, Dobrinja, Siege, *Dobrinja Hospital*, *Dobrinja Gymnasium*, grenade, massacre during the football match, queues for water, queues for humanitarian aid

PREDAVANJA

sa Tribine Instituta za istoriju u Sarajevu

LECTURES

at the Tribune of Institute for history in Sarajevo

UDK 341.645.2:94 (492.611+497.6) "19/20"
Pregledni rad

HISTORIJA I SUD: ULOGA HISTORIJE NA HAŠKOM TRIBUNALU*

Robert J. Donia

Center for Russian and East European Studies,
University of Michigan, Ann Arbor, USA

Autor se bavi ulogom historije na Međunarodnom sudu za ratne zločine u Hagu, analizirajući njihov odnos putem dvije dimenzije Tribunala – kao konzumenta i kao “proizvođača” historije. Opisao je odnos Tribunala prema historiji i identificirao mogućnost za historiju i historičare u korištenju Tribunala kao historijskog izvora. Autor apelira na historičare i studente da istražuju i dokumentiraju nedavnu bosanskohercegovačku prošlost s obzirom na činjenicu da je veći dio arhiva Haškog tribunala u digitaliziranoj formi dostupan čitateljstvu.

Ključne riječi: Međunarodni sud za ratne zločine, Rezolucija Vijeća sigurnosti 827 iz 1993, Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na području Republike Bosne i Hercegovine.

Da li historija treba imati svoje mjesto na suđenjima pred međunarodnim sudovima za ratne zločine? “Ne”, napisala je Hannah Arendt u svom klasiku, *Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti zla* (1963). Po njenom mišljenju, sudovi nemaju pravo odlučivati o sudu historije ili svjedočiti pred historijom o nacističkim zločinima. “Svrha suđenja je da

---

* Predavanje održano na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 17. aprila 2012. godine.

zadovolji pravdu i ništa više”, napisala je. “Čak i najplemenitiji skriveni motiv – ‘stvaranje dosijea o Hitlerovom režimu koji će izdržati test historije’ – može samo udaljiti pravosuđe od njegovog glavnog zadatka”. Štaviše, sudije na Eichmannovom suđenju zauzele su isti stav, ako ne i snažniji. U svojim su presudama napisali: “Niko nas nije učinio sudijama” drugih stvari; i “našem mišljenju o tome ne treba pridavati veću težinu nego mišljenju bilo koje osobe koja se posvetila studiranju i promišljanju” tih pitanja. Takav pravosudni minimalizam nije primijenjen na Međunarodnom sudu za ratne zločine počinjene u bivšoj Jugoslaviji. Jedan od sudija na Tribunalu je to izrazio ovim riječima: “Ovaj tribunal nije samo krivični sud. On istovremeno predstavlja misiju očuvanja mira, kao što je navedeno u Rezoluciji Vijeća sigurnosti 827 iz 1993. godine: ‘Ovaj Tribunal mora doprinijeti ponovnom uspostavljanju i održavanju mira. Moramo učiniti sve što možemo da bismo prekinuli fatalni začarani krug osvete, netolerancije i mržnje”.

Širi i sveobuhvatniji mandat Tribunala uključivao je i kontinuirani i bliski odnos sa historijom i historičarima. Moja namjera je opisati odnos Tribunala prema historiji, i da identificiram mogućnost za historiju i historičare u korištenju Tribunala kao historijskog izvora. Vjerujem da Haški tribunal historičarima i historiji predstavlja izazov i neodoljivu priliku da otkriju mnogo toga što ima historijski značaj, i da kao rezultat toga, napišu kvalitetniju historiju.

Vijeće sigurnosti UN uspostavilo je Tribunal prije 19 godina. Tokom te dvije decenije izgrađen je simbiotski, ali često oprezan i napet odnos između historije i Tribunala. Taj odnos ima dvije dimenzije – Tribunal je i konzument i proizvođač historije. U ovom predavanju ću govoriti prvo o jednoj, a zatim o drugoj dimenziji. Prvo, Tribunal je u pomoć svojoj misiji pozvao historičare i zatražio historijske dokumente. Prikupljanje dokumenata počelo je mnogo prije uspostavljanja Tribunala, i time su se bavile vlade država kao i nadležne agencije. Republika Bosna i Hercegovina uspostavila je komisiju za ratne zločine na samom početku agresije pod nazivom *Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na području Republike Bosne i Hercegovine*, na čijem čelu se nalazio prvo Stjepan Kljuić, a zatim Bećir Gavrankapetanović. Snimak i transkript govora Radovana Karadžića pred početak srpskog referenduma u novembru 1991. godine jedan je od dokumenata koje je prikupila ova komisija. Zatim je ustanovljena Istražna komisija Ujedinjenih naroda, preteča Tribunala. Ona je također prikupljala dokumente, koje je 1993. godine predala Haškom tribunalu, gdje se i sada čuvaju u arhivi. Priku-

pljanje dokumenata na Tribunalu vodilo se agresivno i sveobuhvatno. U godinama nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma jedinice SFOR-a su provodile iznenadne upade isključivo u svrhu prikupljanja dokumenata za Tribunal. Najveća od ovih racija izvedena je u Prijedoru, gdje su istražitelji Tribunala zaplijenili općinsku arhivu sa više od 400.000 dokumenata. S vremenom su i veliku količinu dokumenata predale i Republika Srpska, vlade Republike Srbije i Republike Hrvatske, kao i nekoliko drugih suverenih država. Tribunal je izdao sudske pozive za razne dokumente u vezi s konkretnim predmetima. U početku su suverene države ignorirale ove pozive, ali nakon Tuđmanove smrti 1999. i smjene Miloševića sa vlasti 2000. godine, obje susjedne države kao i Republika Srpska predale su dosta materijala, iako ne sve što je bilo traženo. Federacija Bosne i Hercegovine je od samog osnivanja Tribunala po vlastitoj volji dostavljala dokumente Tribunalu i, koliko ja znam, na sve je zahtjeve odgovarala pozitivno i iskreno. Tribunal je bio gladan dokumenata ne zbog toga da bi kao primarni cilj uspostavio historijski arhiv, već kao pomoć u ustanovljavanju odgovornosti pojedinaca za zločine za koje su optuženi. No, Tribunal je prikupljao mnoge dokumente koji su potrebni i historičarima da bi napisali potpuniju historiju Bosne i Hercegovine u razdoblju između 1990. i 2000. godine. Tribunal je također pozivao historičare kao svjedoke vještaka da bi bolje shvatio situaciju u kojoj su počinjeni zločini protiv čovječnosti. Među brojnim historičarima koji su svjedočili pred Tribunalom bio je naš prijatelj i kolega, pokojni profesor Iljas Hadžibegović. Također, i ja sam svjedočio pred ovim sudom. Same sudije nisu tražile izvještaje niti pozivale ove vještake; njih su pozivali tužilaštvo i odbrana te su oni obično nudili radikalno različita tumačenja historije. Pretresno vijeće u postupku suđenja generalu Stanislavu Galiću za opsadu Sarajeva definiralo je svjedoka vještaka kao “osobu koja zahvaljujući određenom specijalističkom znanju, vještini ili obuci može pomoći sudiji koji preispituje činjenice da shvati ili utvrdi sporno pitanje”. Upotreba historičara kao sudskih vještaka na Tribunalu veoma je neobična, i može se smatrati inovacijom u sudstvu. Zašto onda Tužilaštvo, odbrana i sudije koriste historičare kao sudske vještake? Za razliku od suđenja u Nirnbergu i Tokiju, i suđenja Eichmanu, Tribunal historičare smatra korisnim iz dva razloga. Prvo, učesnici na suđenju ne shvataju na isti način historijski prikaz prošlosti (*master narrative of the past*) područja u kojima su se dogodili zločini. Sudije dolaze iz raznih zemalja i sa raznih kontinenata. Kada dođu na Tribunal, obično nemaju nikakvo predznanje o Bosni i Hercegovini niti o bivšoj Jugo-

slaviji, i potrebno im je da steknu određeno razumijevanje regiona i ljudi koji u njemu žive. Drugo, sud sudi liderima zajedno, kao članovima zajedničkog zločinačkog poduhvata, a ne pojedinačno. Pripadnici zajedničkog zločinačkog poduhvata tokom vremena razvijali su i provodili politike, i obično nisu lično ubijali ljude. Sudije treba da razumiju taj politički element, i njegov kontekst i pozadinu. Historičar se stoga može opisati kao slikar na platnu. Poput umjetnika koji slika predio sa ljudima, historičar opisuje kontekst, pozadinu, i daje informacije o ljudima koji se pojavljuju na portretu. Na vještake koje pozove Tužilaštvo, odbrana obično odgovara pozivanjem vlastitih vještaka, čime počinje borba historijskih narativa između dvojice historičara. Vješte sudije vrlo često nađu načina da u presudi stvore vlastiti narativ. Oni spajaju one činjenice i dokaze oko kojih se slažu vještaci tužilaštva i odbrane, i time stvaraju prikaz koji je često kratak i reduciran na niz činjenica bez tumačenja ili dugoročnih trendova. Oni često neprimijetno prelaze na iskaze svjedoka očevidaca, koji ponekad i sami nude vlastita tumačenja historije. Sudije se oslanjaju i na dokumente i na historijska svjedočenja da bi došli do zaključka, ali u svojim presudama ne moraju neophodno citirati ni jedne ni druge. Historijska i dokumentacijska evidencija pružaju sudijama širi uvid koji se u presudi često samo indirektno osjeti, ali sudije postaju sigurnije u svoje zaključke nakon što ovladaju barem dijelom materije koju im nude historičari i dokumenti. Historija je stoga postala važna u smislu pružanja neophodnih informacija Haškom tribunalu u svrhu vršenja njegovog mandata, odnosno suđenja optuženima za ratne zločine.

Haški tribunal također proizvodi historiju. "Proizvod" Tribunala dolazi u tri oblika. Prvo, Tribunal stavlja na raspolaganje neke od dokumenata koje posjeduje. Drugo, suđenja završavaju presudama, a većina sudskih procesa traje jako dugo. Ove presude su pune pažljivo odvaganih zaključaka koji su od velike vrijednosti za proučavanje historije, kao i za utvrđivanje krivnje ili nevinosti optuženih. I konačno, Tribunal dokumentira i stavlja na raspolaganje iskustva hiljada žrtava i počinitelja, od kojih bi većina, inače, ostala nezabilježena.

Presude su javna dokumenta, iako se sudije mogu u donošenju presude oslanjati na iskaze zaštićenih svjedoka ili na zapečaćene dokumente. Srećom, presude nisu ograničene na dispozitiv kojim se proglašava pojedinačna odgovornost i pravna utemeljenost, već sadrže i opširno obrazloženje sa prikazom događaja. Sudske presude ne pretendiraju na to da ponude konačan historijski prikaz, ali odražavaju ozbiljnu prosudbu trojice ili više visokokvalificira-

nih pojedinaca, odnosno sudija, koji su pažljivo razmotrili izvedene dokaze u smislu njihove relevantnosti i pouzdanosti. Neke presude otkrivaju više od drugih, ali sve one do u detalje prenose narativ događaja koji bi inače bilo nemoguće sastaviti bez velike količine dokumentiranih dokaza i iskaza očevidaca. Presuda u predmetu Stakić sadrži strogo nepristrasan i detaljan prikaz. Ona pruža intimne detalje o zločinima za koje su sudije zaključile da su se dogodili, ali također nudi detaljan opis događaja koji su im prethodili, a koji su se odigrali od 1990. do 1992. godine. Ta presuda, ukratko, predstavlja superioran historijski prikaz – ne kompletan, naravno, ali veoma koristan i neophodan svakome ko želi napisati kompletniju historiju. Sudije su zatim, u narednom dijelu presude, utvrdile Stakićevu odgovornost i njenu pravnu utemeljenost. Drago mi je što mogu reći da je nekoliko historičara već koristilo presude Haškog tribunala prilikom definiranja historijskog narativa tog vremena. Mnogo toga ostaje da se uradi, naročito u pogledu poređenja konteksta i uzroka genocida i drugih zločina u različitim regionima i općinama u Bosni i Hercegovini. Presude su zasigurno veoma vrijedni dokumenti, ali ne toliko vrijedni za historijsku nauku kao što su to dokumenti u posjedu Tribunala. Prvo, važno je znati da je kompletan “arhiv” Tribunala sada u elektronskoj i digitalnoj formi. Svaki dokument koji u Tribunal stigne iz bilo kojeg izvora se skenira i digitalizira, tako da korisnici mogu pretraživanjem baze naći taj dokument, analizirati ga i podnijeti ga kao dokaz u digitalnom obliku. Postoje situacije u kojima, naravno, može biti neophodno izvršiti uvid u original na papiru, za takve potrebe kao što su provjera potpisa, utvrđivanje da li je isti pojedinac koristio kontrastne boje u različitim prilikama, i povremeno da bi se pojasnile slabo vidljive riječi. No, takve situacije su veoma rijetke. Tokom petnaest godina čitanja, tumačenja, prihvatanja i svjedočenja o dokumentima u 15 različitih predmeta nisam nikada dotakao, pa čak ni vidio original nekog dokumenta. Sve značajne informacije u ovim dokumentima i u vezi s njima su u digitalnoj formi. Negdje postoji ogromno skladište u kojem se čuvaju milioni dokumenata koji su u posjedu Tribunala. No, nekoliko originalnih dokumenata su već vraćeni izvoru. Stoga planina originalnih dokumenata više ne predstavlja kompletan arhiv; kompletan arhiv postoji jedino u digitalnoj formi. Nadalje, originali nisu dobro organizirani i gotovo su nepristupačni; digitalna zbirka, s druge strane, može se pretraživati korištenjem elektronskih pretraživača i može se pratiti putem nekoliko numeričkih sistema indeksacije. Upotrebom kompjutera sa bazom podataka za manje od sekunde među milio-

nima dokumenata mogu se identificirati svi dokumenti u kojima se spominje određena riječ. Fizički arhiv je, stoga, skoro beskoristan. Doista je tragično da su mnogi ljudi potrošili toliko vremena i energije zalažući se za to da fizički arhiv bude smješten u Bosni i Hercegovini kada se završe suđenja. Taj fizički arhiv je nepotpuni ostatak koji će biti samo kamen oko vrata organizaciji kod koje na kraju završi. Taj je arhiv toliko ogroman da nijedan čovjek ne može za života njime ovladati, a čak bi i veliki tim naišao na nepremostive prepreke u pokušaju da njime ovlada. To će također biti ogroman i skup teret za onoga koji bude dobio zadatak njegovog očuvanja, jer će biti potrebni milioni eura godišnje za osiguranje, skladištenje, klimatizaciju i grijanje, i za sortiranje. Ključno pitanje u vezi s arhivom Haškog tribunala nije njegovo konačno počivalište, već pristup njegovom živom, digitalnom dvojniku, arhivu u elektronskoj formi. Danas svaki uposlenik Tribunala ima kompjuterski terminal koji omogućava pristup gotovo svim tim dokumentima i niz pomagala za lociranje pojedinačnih referenci. Upravo je taj pristup i sposobnost brzog pretraživanja ono za čim žudi historičar. Ja apeliram na Tribunal da to omogući, a vas pozivam da se pridružite pokretu koji će uvjeriti Tribunal da osigura univerzalni pristup elektronskom arhivu.

Kao što sam već spomenuo, Tribunal prikuplja dokumente prvenstveno da bi sudio pojedincima i utvrdio pojedinačnu odgovornost, a ne da bi uspostavio historijsku građu. Neki od tih dokumenata dolaze uz određena uvjetovanja, bilo da se radi o uvjetima koje postavljaju suverene države koje ih dostavljaju, ili uvjetima koje postavlja sam Tribunal. Istraživači se trude da dobiju izjave pod zakletvom od žrtava. Mnoge žrtve ne samo da su spremne već doista žele ispričati svoju priču svijetu. Ali Tribunal sve izjave svjedoka tretira na isti način, kao zapečaćene dokumente koji se koriste samo ako i kada zatrebaju kao dokaz u sudskom postupku. Sud nema dovoljne resurse da bi razmotrio sve izjave žrtava, a u svakom slučaju zahtijeva da oni koji daju izjave budu na raspolaganju za unakrsno ispitivanje druge strane. U većini slučajeva, izjava svjedoka se prihvata tek nakon okončanja unakrsnog ispitivanja, i tek u tom trenutku postaje javna, ali samo ako je svjedočenje bilo otvoreno za javnost i bez zaštitnih mjera. Općenito, Tribunal ne objavljuje nijedan dokument osim ako nije prihvaćen kao dokaz optužbe ili odbrane. Ovo djeluje kao veliko ograničenje, uzimajući u obzir količinu dokumentacije u arhivu Tribunala. U praksi, ovo ograničenje nije značajno. Tužitelji i zastupnici odbrane su kao dokaze podnosili najvažnije dokumente, koji najviše otkrivaju, i to u značaj-

nim količinama. Dok su gradili predmet protiv Momčila Krajišnika, tužioc su dali u zadatak Patricku Treanoru, voditelju tima istražitelja pri Tužilaštvu, da prikupi sve relevantne dokumente za predmet. Zatim su Treanora pozvali da svjedoči u svojstvu vještaka. On je podnio stotine dokumenata koji su bili dio jedinstvenog dokaznog predmeta broj P67A, koji je Pretresno vijeće zatim prihvatilo kao dokaz. Kao što pokazuje primjer predmeta Krajišnik, jedan dokazni predmet može sadržavati stotine dokumenata na hiljadama stranica. Dokaz P67A uključuje gotovo kompletnu arhivu Srpske demokratske stranke prije rata, Predsjedništva Republike Srpske i Vlade Republike Srpske tokom skoro cijele 1992. godine.

U predmetu Karadžić ja sam dugo svjedočio o debatama koje su se vodile u Skupštini bosanskih Srba između 1991. i 1996. godine, na osnovu potpunih zapisnika koje je u nekoliko navrata dostavljao sekretar Skupštine u Republici Srpskoj. Ovi zapisnici su od velike pravne vrijednosti. Oni su postali neophodni u predmetima protiv Miloševića, Krajišnika i Karadžića, ali oni također imaju veliku historijsku vrijednost. Oni su primarni izvor koji treba konsultirati svako ko proučava nastanak i prvih pet godina postojanja Republike Srpske. Oni otkrivaju ciljeve i planove ključnih lidera i kako su se oni mijenjali tokom godina. Nakon mog svjedočenja u junu 2010. tužitelj je zatražio da se sve sjednice, njih ukupno 63, prihvate u cijelosti kao dokaz. Sudije očito nisu bile naklonjene ovom prijedlogu, sve dok sam Karadžić, koji sam sebe zastupa, nije podržao ovaj zahtjev tužitelja. On je zaključio, kao što sam i ja, da zapisnici predstavljaju nezamjenjiv izvor za proučavanje historijskog fenomena nacionalističkog pokreta bosanskih Srba i njegove uloge u tom pokretu, i bio je odlučan u tome da iskoristi iste te zapisnike da bi se opravdao pred sudom historije. Sudije su se suočile sa jedinstvenim nastupom optužbe i odbrane i nisu imale puno izbora. Oni su glasali da prihvate kao pojedinačne dokaze prvih 57 sjednica zajedno s engleskim prijevodom, što je ukupno iznosilo oko 7.000 stranica. Ti zapisnici su sada u cijelosti otvoreni za javnost i na raspolaganju svakome ko želi da ih koristi kao historijski izvor. S obzirom na činjenicu da toliko stranica ne bih mogao donijeti, danas ih sa sobom imam u mnogo pristupačnijoj formi, na memorijskom disku. Ima još mnogo, mnogo drugih historijskih dokaza koji su na raspolaganju u dokumentima što su prihvaćeni kao dokaz.

U predmetima Milošević i Krajišnik pretresna vijeća su prihvatila preko 300 presretnutih telefonskih razgovora na osnovu snimaka i transkripta koje

su napravile službe sigurnosti bosanskohercegovačke vlade, a što je ostvareno prisluškivanjem telefona Karadžića i drugih ključnih lidera. Kada se uporede sa informacijama iz štampe tog vremena i drugim izvorima, ovi transkripti postaju nevjerovatan izvor informacija o razmišljanjima i planovima lidera bosanskih Srba. Slični dokumenti postoje i za hrvatske i bošnjačke političare.

Prema tome, veći dio arhiva Haškog tribunala postoji u pristupačnom obliku i na raspolaganju je za historijsko proučavanje posljednje decenije dvadesetog stoljeća. Kod upotrebe ovog materijala postoje, međutim, određeni izazovi. Prvo, taj materijal je otvoren za javnost samo u principu. U stvarnosti, Tribunal se ne trudi da materijal učini zaista dostupnim. Prije nekoliko godina, Tribunal je uspostavio web stranicu za sve javno raspoložive dokumente, ali nju je jako teško koristiti, ona je zastarjela i spora. Na njoj se može naći vrlo malo dokaza ukupno, a gotovo ništa s novijih i važnijih suđenja liderima. Ja vjerujem da svi mi historičari imamo i mogućnost i obavezu da se suočimo sa izazovom koji ovi dokumenti sadrže za nas, da napišemo historiju Bosne i Hercegovine iz devedesetih godina. Sada to možemo pisati onako kako pišemo historiju drugih mjesta i drugih vremena. Možemo pisati na osnovu bogatih dokumentarnih informacija, koje su sudski eksperti već provjerili u smislu tačnosti i autentičnosti. Iako su se mnogi autori uveliko oslanjali na pravne zaključke sudija da bi potvrdili vlastito tumačenje događaja, mi sada možemo krenuti korak dalje od sudskih presuda ka historijskom proučavanju, bez ograničavanja na konkretne zločine ili najočiglednija nedjela. Vjerujem da moramo krenuti korak dalje od uobičajene karakterizacije događaja kao genocida, ubojstva, progona, protjerivanja ili etničkog čišćenja, ma kako užasne bile te karakterizacije. Moramo pokrenuti nova pitanja i na njih ponuditi nove odgovore. Moramo ispitati dramatične promjene koje su se odigrale u bosanskohercegovačkom društvu tokom devedesetih godina, pored toga što opisujemo nasilje koje je tako tragično doprinijelo tim promjenama. Iznad svega, moramo krenuti korak dalje od utvrđivanja krivične odgovornosti k razumijevanju dubljih procesa koji su doveli do podjele Bosne i Hercegovine. Mnogo toga može se naučiti iz takvog istraživanja, i mnogo toga dobiti pažljivim slušanjem tih zaključaka. Apeliram na sve nas, historičare i ljude koji vjeruju u važnost historije, da izbjegnemo situaciju u kojoj će ih užasni gubici iz prošlosti spriječiti da ispituju, dokumentiraju i ocijene historiju najstrašnije decenije dvadesetog stoljeća u postojanju Bosanaca i Hercegovaca.

I na kraju, da završim riječima Martina Luthera Kinga: “Historijski procesi su dugi, ali se povijaju prema pravdi”. Naš je zadatak, kao historičara i studenata historije, osigurati da se također povijaju i prema istini.

Summary

HISTORY AND THE COURT: THE ROLE OF HISTORY IN THE HAGUE TRIBUNAL

The documentation of the Hague tribunal presents a challenge and irresistible opportunity for historians and history to discover many things of historical significance, and as a result of this, to write better history. During the nineteen years of its existence a careful but tense relation was created between history and the Tribunal, and in two dimensions: the Tribunal is a consumer but also the “producer” of history. The Tribunal collects documents primarily in order to judge individuals and to establish individual responsibility, and not to establish historical sources. Thereby, it is very important to use these rich digitalized archives for the writing of the history of Bosnia and Herzegovina.

Key words: The International Criminal Tribunal for war crimes, Resolution of the Security council 827 from 1993, The State committee for the collecting of facts about war crimes on the territory of the Republic of Bosnia and Herzegovina

UPUTE AUTORIMA PRILOGA:

Časopis *Historijska traganja* u izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu objavljuje:

- izvorne znanstvene radove
- pregledne članke
- stručne priloge
- predavanja održana na *Tribini Instituta za istoriju u Sarajevu*.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove poslati:

- naslov rada
- ime i prezime autora
- naziv institucije i adresu
- e-mail adresu
- abstrakt i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
- Summary and key words
- bilješke uz tekst rukopisa
- popis izvora i literature

Svi prilozima moraju biti pisani na kompjutoru, u MS Word, te trebaju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenta. Obavezno je korištenje fonta Times New Roman. U tekstu priloga veličina slova je 12, prored 1,5. U bilješkama veličina slova je 10, a prored jednostruki (single). Tekst priloga autor treba dostaviti redakciji časopisa *Historijska traganja* poštom na adresu Instituta za istoriju u Sarajevu i to isključivo na CD-u sa jednim ispisom ili e-mailom na adresu vera@lsinter.net

Upute za citiranje u tekstu rukopisa:

a) napomene za objavljenu literaturu:

Napisati prezime autora i inicijale za ime, godinu i broj stranice na kojoj je informacija. Ako se citiraju dva djela istog autora iz iste godine, jedno djelo bilježimo sa "a" a drugo sa "b". Ako je citirano djelo rad dvojice autora potrebno ih je oba navesti, a u slučaju više autora navodi se prvi i dopišu se riječi *i drugi* ili skraćenica *et al.*

Npr.: Brkić H. 1971. // Brkić H. 1971a. Brkić H.1971b. // Brkić, Vilić 1971. // Brkić et al. 1971.

b) napomene za izvornu građu:

· za antičku i srednjovjekovnu literarnu građu: Ime autora po standardnoj formi. Broj knjige. Broj poglavlja

Npr.: *Cass. Dio* LV, 26.

· za epigrafsku građu: Naziv izdanja po standardnoj formi u kratlici i naziv natpisa.

Npr.: *CIL* 8765

· **za srednjovjekovnu arhivsku građu:** Naziv arhiva, Serija ili knjiga, Sveska, Broj sveske, Folija ili stranica, Broj folije ili stranice.

Npr.: DAD, Diversa cancellariae, XXXI, 62v.

· **za osmansku arhivsku građu:** Naziv i mjesto arhiva, Ime i broj dokumenta, Broj stranice, Datum i godina.

Npr.: Başbakanlık arşivi, İstanbul, Mühimme-defter, br.dok. 286, 2 konac rebiul – evvela 1112. (10-15. septembar 1700).

· **za arhivsku građu modernog doba:**

Napisati u skraćenom obliku naziv arhiva, ime fonda, broj kutije (ako je bitan), signaturu (ako je arhivski fond sređen), naziv dokumenta i datum ukoliko je nesređen fond.

Npr.: ABH. Fond: VLBH, kut. 15, sign. 123/46

Upute za citiranje u popisu literature i izvorne građe:

Primjer za knjigu:

Autor. Godina izdanja. Naslov. Mjesto izdanja: Izdavač.

Npr.: Kemura I. 2003. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju.

Primjer za članak:

Autor. Godina. "Naslov članka". Ime časopisa i broj. Mjesto izdanja: Izdavač. Brojevi stranica.

Npr.: Karabegović I. 2000. "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju". *Prilozi* 29. Sarajevo: Institut za istoriju. 39-44.

Primjer za priloge u knjigama ili zbornicima radova:

Autor. Godina. "Naslov članka". Naslov knjige ili zbornika radova. Mjesto izdanja: Izdavač. Broj stranica.

Npr.: Kamberović H. 2007. "Između kritičke historiografije i ideološkog revizionizma". *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*. Sarajevo: Institut za istoriju. 11-19.

Primjer za mrežno dostupan rad:

Autor. Datum izdavanja. Naslov. Mjesto izdanja: Izdavač. Strana. Datum pristupa.

Npr.: Levy, Mellissa, and Janet Moor. 1998. "Settlement stubs tobacco billboards; Outdoor advertising firms seek clients." *Star Tribune*. Lexis-Nexis Academic Universe. Reed Elsevier, Inc. 1D. 6.06.1999.

Internet primjer:

Npr.: Grad Sarajevo. jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.

[http://www.sarajevo.ba/ba/index.php/\(23.5.2008.\)](http://www.sarajevo.ba/ba/index.php/(23.5.2008.))

Primjer za citiranje novina:

Autor. "Naslov članka". Naziv novina, godište i broj. Mjesto izdanja: Datum. Brojevi stranica.

Npr.: Kolar R. "Brčkanje po košticama". *Oslobođenje, god. 57, br. 19281*. Sarajevo: 23. 10. 2000. 6.

Historijska traganja

Br. 9., Sarajevo 2012.

Institut za istoriju u Sarajevu

Za izdavača:

dr. HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Prijevodi rezimea na engleski jezik:

NERMINA FILIPOVIĆ

Lektura:

mr. MIRELA OMEROVIĆ

Dizajn i DTP:

TARIK JESENKOVIĆ

Štampa:

ŠTAMPARIJA FOJNICA

Sadržaj časopisa referiraju i prenose:

CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main
EBSCO Publishing, USA

Ovaj broj *Historijskih traganja* štampan je uz finansijsku podršku Ministarstva obrazovanja, nauke i mladih Kantona Sarajevo.